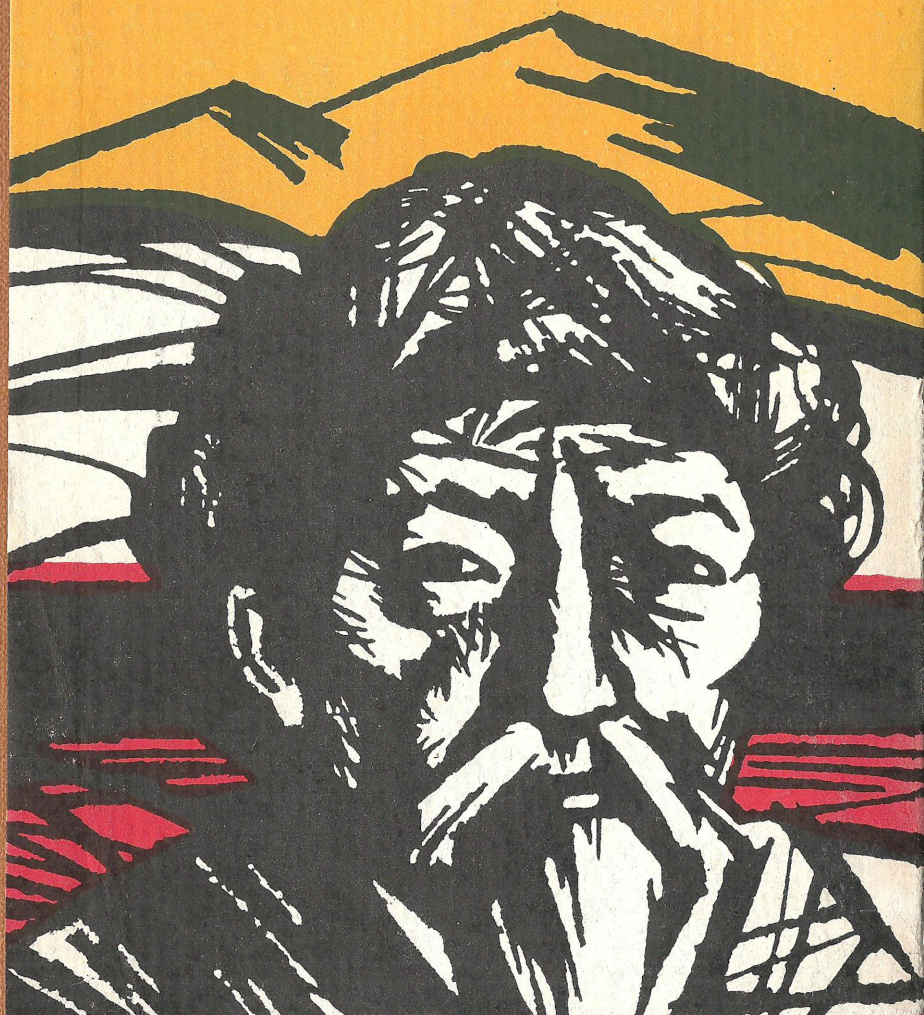

(821(575.2)

Б-18

НАСИРДІН
БАЙТЕМІРОВ

СИТО ЖИТТЯ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

НАСИРДІН БАЙТЕМІРОВ

СИТО ЖИТТЯ

РОМАН

Переклав з киргизької
Петро Гордійчук

Київ
Видавництво художньої
літератури «Дніпро»
1986

С(Кирг)
Б18

В своем произведении известный киргизский советский писатель исследует сложные процессы жизни, психологию нашего современника, его взаимоотношения в труде, быту, семье.

Главный герой романа — Серкебай, — председатель колхоза со времени его основания, показанный на фоне исторических событий, связанных с жизнью всего киргизского народа.

Передмова *Чингіза Айтматова*

Перекладено за виданням:
Насирдин Байтемиров. Турмуш элеги.
«Кыргызстан»
Фрунзе, 1972

Байтеміров Н.

Б18 Сито життя: Роман. — 3 киргиз./Передм. Ч. Айтматова. Перекл. П. Гордійчука; — К.: Дніпро, 1986 — 256 с.

У своєму творі відомий киргизський радянський письменник досліджує складні процеси життя, психологію нашого сучасника, його взаємовідносини в праці, побуті, сім'ї. Головний герой роману — Серкебай, який очолює колгосп від дня його заснування, змальований на тлі історичних подій, пов'язаних з життям усього киргизського народу

4702280200—148
Б М205(04)—86 161.85

© Український переклад,
передмова, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1986 р.

ЕПОС НАСИРДІНА БАЙТЕМІРОВА

Є надійні річки в горах, які не пересихають за літньої спеки, не замерзають у зимову пору — дебіт води у них стабільний від постійних джерел з глибини надр. Саме на них і будували колись млини. Називалися такі річки тегірмен-суу, млиновими, з додаванням різних епітетів: велика млинова ріка, мала, крута і т. д. Сюди звідусіль стікався щоденно народ молоти зерно, старі й малі, піший з торбою за спиною й жителі далеких місць з нав'юченими верблюдами. Усі в окрузі мали потребу в млині, а мірошник був шанованою людиною, майстром своєї справи...

Насирдін Байтеміров нагадує мені того мірошника, невтомного трудівника, забіленого борошняним пилом по самі брови, заклопаного роботою вдень і вночі, взимку й улітку...

Ось уже понад півстоліття крутить свої жорна «байтеміровський творчий млин», встановлений на потоці киргизької літератури. Письменник різнобічного обдарування й рідкісної, воістину «млинової» працездатності, Насирдін Байтеміров — один з активних основоположників нової художньої літератури киргизького народу.

Історію киргизької культури неможливо уявити собі без байтеміровської поезії, драматургії, прози, публіцистики, оперної лібретистики й дитячого жанру. Така різнобічність першого покоління національних художників слова — явище не випадкове.

З перемогою Жовтня перед народом відкрилися одразу неосяжні простори нового життя, нової культури. Люди потребували одразу всього. І ті рідкісні тоді особистості, до яких належав і Насирдін Байтеміров, брали на свої плечі весь вантаж культури. Точніше, літературна «спеціалізація» почалася лиш у післявоєнний час, адже історично це був новий етап у духовному розвитку радянського суспільства в цілому й у національних культурах зокрема.

Насирдін Байтеміров не залишився лише в числі зачинателів. Талант цього письменника схожий на дерево з міцною кореневою системою, плодотворний, чутливий до вимог сучасності.

Переконливим свідченням цього можуть бути і поезія і проза Байтемірова останнього десятиліття. Поезія завжди була на чільному місці і є домінуючою у творчості Байтемірова. Це поезія високого класу, могутнього подиху, великої національної властивості, де слово наділене образністю, яскравістю, витонченістю, які радують слух і душу.

Як не парадоксально, але про значущість поезії можна судити інколи з прози того ж автора. До Байтемірова це можна застосувати, на наш погляд, найуспішніше. Прочитайте його романи — «Бунтарка і Чаклун», «Сито життя», — тут нема марнослов'я, читач потрапляє у стихію справді національного художнього мислення, оснащеного сучасним філософським поглядом на минуле й теперішнє, у стихію того колишнього життя народу, де в жорсткій боротьбі зі злигоднями й забобонами побуту похмурої, нелюдської пори гнобителів і гноблених виковувалося «залізо душі» — опір насильству, здатність людини навіть у нестерпних, принизливих умовах зберегти гідність і світло душі. Під «залізом душі» автор має на увазі накопичування сил людини до боротьби проти того, що не повинно стояти на шляху до щастя й справедливості на землі. У цьому трактуванні киргизьких народних доль Байтеміров приходить до універсального досвіду розвитку й борінь людського духу, властивого всім народам, усім часам. Це незнищенна, життєдайна здатність народу залишатися самим собою в усі епохи, за всіх випробувань.

Багато років тому, коли деякі з нас робили свої перші кроки в літературі, Насирдін Байтеміров задумав серію романів під загальною назвою «У світі прекрасного». Уже написано сім романів, два останніх — «Бунтарка і Чаклун» та «Сито життя» — продовження цієї широко задуманої епопеї з життя киргизького народу. Письменик зображує побут, звичаї у їх безперервному зв'язку з навколишнім світом — природою, де проходить споконвіку важке й у той же час невичерпне життя, де розгортаються долі людей, що пройшли всі круги мук і страждань. У цьому значенні Байтеміров — художник справді народного складу, близький до народного способу мислення й традиційного вираження народних естетичних ідеалів.

Реалізм і романтизм у творчості Байтемірова активно співіснують, взаємно проникаючи й переплітаючись, вони надають його прозі не-підробної задушевності, ширості в оцінці добра й зла, прекрасного й потворного, й утворюють цілісну художню оповідь. Ці властивості приводять автора та його героїв до природного умонастрою — до стихійних, самозароджуваних, первинних ідей гуманізму й революційності, що випливають не з привнесених лозунгів, а з самого життя. У цьому ще раз простежується життєвість, необхідність Жовтневих революційних перетворень, передбачених, назрілих, вистражданих народом.

Так народжуються народні епопеї...

Писати такі книги нелегко й непросто. Але тим відрадніше, що вони знаходять живий інтерес у читачів, незмінний відгук у сучасників автора, яким, власне, й присвячено його творчість. Насирдін Байтеміров один з найпопулярніших письменників республіки не лише за читабельністю, але й за глибиною художнього впливу на уми й душі співвітчизників,

адже герої його книг правдиво виражають національну сутність народу, його історію, його устремління до нового способу життя.

У долі головної героїні роману «Бунтарка і Чаклун» Аруке як у краплі води відбивається епоха оновлення соціального буття, переходу людини з одного соціального стану в якісно інший, воістину гідний імені людини. І звідси сам собою напрашується висновок: які колосальні зміни, яка важка боротьба чекала народ, щоб усунути гноблення людини людиною як головну перешкоду на шляху до щастя й соціального прогресу...

Цей урок необхідний насамперед для деякої частини нинішньої молоді, котра не завжди надає значення тому, у який — без перебільшень — щасливий історичний час живуть наші народи в цілому й кожна особистість зокрема, живуть вони, маючи в своєму розпорядженні все, щоб сказати: я жив гідним життям людини вільної від принижень і гніту... Сказати собі це — значить здійснити великий пізнавальний акт, якому тією чи іншою мірою сприяють книги таких письменників, як Насирдін Байтеміров.

У кожній національній літературі є свої величини, творчість яких визначає головні віхи розвитку національного духу й художнього мислення. Насирдін Байтеміров своєю прозою для киргизької літератури зробив не менше, якщо не більше, ніж у поезії, де він майстер першої величини.

Мені здається, що український читач Байтемірова багато чого узнає й збагатить своє читацьке уявлення про багатонаціональну радянську літературу.

Чингіз Айтматов

Частина перша

ЧОРНА СУКНЯ

У Серкебая задзвеніло у вусі. Він і сам не сказав би тепер, скільки вже часу не чув отакого дзвону. Не інакше як втрапив комусь на язик. Чи ж він кому лихого бажає? Може, словом образив когось? Але ж з дитиною він і сам, мов дитина, з дорослим тримає себе як дорослий, з простим колгоспником у розмові простий, серед шоферів також людина своя. А одяг який на ньому? Старенький солом'яний бриль, стоптані чоботи, незмінні шаровари-галіфе з одвислими боковинами. Жодної волосинки на підборідді не вкоротив Серкебай, і вони безладно спадають йому на груди. У нього ж навіть і гребінця нема. Коли прокидаєшся разом з півнями, аби тільки умити руки й лице. Бороду ж він нашвидку розгрібає п'ятірнею і затискає в кулаці, наче зважає. Потім відпустить, погладить її, наче помолиться богам, подякує йому за те, що дав дожити до білої бороди. У тому й річ, що він свято шанує бороду. А то бувають і такі, що викохають розкішну бороду, але не соромляться осквернити її горілкою чи вином. Таких Серкебай зневажає. «Умів відпустити бороду, уміє ганьбити її», — любить повторювати Серкебай. Той, хто знає про це, коли до речі, а коли й просто для красного слівця, часто повторює слова Серкебая. Адже в колгоспі «Червоний мак», де він головує ось уже тридцять років підряд, старих поважають не так за літа, як за сиві бороди. Про що б не йшла тут мова, обов'язково не раз і не два згадають «аксакала Серкебая», білобородого Серкебая. Дехто із старших айльчан, наслідуючи приклад голови, й собі запустив широку бороду. «Авторитет Серкебая в його бороді», — кажуть в айлі. Здається, у нього все — від взаємин з людьми, манери вдягатися до страв, які їсть за обідом, — природне, невимушене, просте. Але коли люди говорять, сита під язик не кладуть. Траплялося, що й Серкебая запитували: «Скільки літ ви головуєте, аксакале, чому б не пожити нарешті для себе, навіщо відмовляти в дрібницях самому собі?» Але такому доводилося, не діждавши від Серкебая відповіді, опускати

додолу очі та й забиратися геть. Мовчав голова, в задумі крокуючи по дорозі. Та перед самим собою не промовчиш. «Хіба я живу у злиднях? — запитував сам себе. — Жити для себе, це ж як? День при дні упиватися, об'їдатися, загравати з жінками? Ні, це не для мене. Життя — і просте, і складне. Якщо воно мене породило, мушу бути таким, як життя. Одяг потрібен на один день, а честь — на тисячу. Ніколи не здогадатися мудрим порадникам моїм, що у мене на серці. Щоб знати це, треба бути мною. Хіба ж я тут лише голова? Ні, я ще й батько. Діти виростають, краще й гірше переймаючи від батьків. Ставши на крило, беркут хапатиме ту здобич, за якою малим пташеням стежив зі свого гнізда. Що ж, давай підрахуємо, де я втратив, а в чому вигadaв. Зносив на один костюм менше, ніж йому, подавали мені до обіду. Зате мій вік був щедріший на тепле слово і щирі вдячності людей. Простий у мене одяг, та чистий. Краще чисту буденну сорочку вдягати, ніж красуватися у святковій, але брудній. У мене міцне коріння. Нині в кожному місті можна зустріти юнаків і дівчат з нашого аїлу, що стали справжніми майстрами своєї справи. Моє коріння — вони. Їх щаслива доля — це моя слава й моє добре ім'я. Совість у мене чиста, до мене не пристане ніякий бруд. І в цьому моя сила. Це знає кожен, хто знає мене. Не вірить — нехай запитає тіністі садки, врожайну ниву, гомінкий арик, численні отари. В очах чи не кожної колгоспної вівці, коня, корови назавжди відбилася моя постать. Немає, напевно, стежки, якої б я не топтав, пісні, якої б не співав! Я перемішався з ґрунтом у полі, впав пилинкою в придорожній пил, зріс травиною в лузі, просипався зерном на тік. Тут усі мої прагнення й думи. Я нічого не брав собі, хотів лише віддавати, замість «моє» казав тільки «ваше». Не додому ніс, а виносив з дому, людям, для людей. Чого хотілося для себе, те найперше намагався зробити для всіх. Скільки довелося пережити заради людей. Ішов з народом на початку тридцятих. Лютували тоді куркулі, накидалися скаженими псами. Мене штрикнули у бік ножем. Листком подорожника затулив собі рану, так і загоїлася вона. О-о, теперішня молодь і віри тобі не йме, коли розповідаєш про старі часи. На місяць літають люди, де вже там вірити, що не дуже й давно орали волами, або й запрягали вола з конем, заступами перекопували поле, з полумиском ходили попід хати, збираючи по людях насіння, де просили,

а де вдавалися й до сили. Розказуєш, а молоді здивовано презираються, немов запитують один одного, що цей дивак тут верзе. І справді, в наш машинний вік дивно чути про те, як упрягали в плуга шолудиву шкапу. Але все це довелося пережити мені, довелося пережити народові. Оновилося життя, оновилися люди. Але ж минула епоха, минуло життя. Час не лише забирав свою частку, а й віддачував нам. Інколи мені здається, що все довкола зроблено моїми руками. Може, тому, що мої плечі винесли чи не найважчий тягар. Якби піклувався лише про свою сім'ю, не постарів би так у мої роки. Кажучи про найважчий тягар, я маю на увазі відповідальність за долю людей. Чи гідно проніс я цю ношу? Не знаю. Напевне, помилявся і я. Були колись баї, багатії. Одні об'їдалися найсмачнішими стравами, одягали розкішне вбрання, подорожували на найпрудкіших скакунах, кохали найвродливіших дівчат. Вони звідали сповна, що таке багатство, не ховалися в затінок, підставляли своє обличчя сонцю. Інші жили як наймити біля своїх отар, тільки те й робили, що перелічували худобу. Літо й зиму не скидали облізлого, зашкарублого, вошивого кожуха, чухалися, роздираючи тіло до крові. Жив колись у наших місцях Чилапчин-ходжа. В його отарах паслося десять тисяч овець, а в самого лиш кістки напинали шкіру. Тим тільки й жив, що висмоктував з-поміж зубів. Їсти сідав, коли вже валився з ніг. Міг зарізати для себе лише найзачуханіше ягня. І його теж називали баєм. А могутній Карабаш прожив життя, не вклонившись самому ханові. І чим скінчив? Нікому не передав своїх скарбів, які возив на шії верблюда. Так вони й залишилися гнити десь під каменем. Мені довелося побачити як завершив свій вік Карабаш. За тисячу овець та прудкого іноходця він виміняв гончака Чачикулака. То був дивовижний пес. Здається, нацькуй його на сонце чи місяць, сонце й місяць наздожене й принесе в зубах, пошли навздогін за щастям, і його ухопить за хвіст і наверне до тебе. Я бачив цього собаку на власні очі. Варто було підняти тундук та гукнути до нього: «Ату, Чачикулак!» І прудкий гончак кулею вилітав через верхній отвір юрти. До самого світанку метався Чачикулак у пошуках здобичі, ловив дичину і в горах, і в долинах. Хочете вірте, а хочете — ні, а за ніч, бувало, встигав наносити мало не повну юрту лисиць. Гострими, наче бритва, зубами, він перекушував сухожилля вовкові, лебедів і гусей хапав на воді, загонив архарів, що пасуться серед

крутих скель. Нападаючи, не боявся й ведмедя, а вовка й близько не було чути біля тих місць, де полював Чачикулак. Що й казати, справжній скарб дістався Карабашеві. Скільки барсових шкур здобув він з допомогою гончака. Але ніякі скарби не могли вдовольнити Карабаша, вони лише розпалювали його апетит. Бачу, як зараз: весна, юрта Карабаша повна гостей, він сам, збуджений, розповідає про свого гончака. Раптом заваливали аїльні собаки, заскиглили, загарчали. «О шайтан,— насторожився Карабаш.— Часом чи не той скажений вовк їх дратує?..» Та не встиг він договорити, як Чачикулак стрілою вилетів з юрти. «Рятуйте! — зарепетував переляканий багатій.— Той скажений вкусить мого гончака!» І сам кинувся з юрти. Так, напевно, було написано йому на роду. Скажений вовк одразу ж уп'явся в обличчя бая своїми заслиненими іклами. Через сорок днів багатій збожеволів. До голови йому прикладали кендюх щойно зарізаної вівці, наповнений гарячою водою, але таким лікуванням тільки скоріше загнали його на той світ. Один жив так, другий по-іншому, а скінчилося чим? Я себе вважаю чесним. Шкодував собі гарного одягу. Не з'їв зайвого шматка. А голова сусіднього колгоспу... Однаково помирати і йому, який намагався якнайбільше прибрати до своїх рук, і мені, справедливому, який останнім ділився з людьми. Та все-таки ось що скажу: я задоволений власною долею. Що сталося з багатством Карабаша? Розтягли після смерті бая на сорок сторін. А багатство, нажите мною, залишиться людям...

Я старий, а тому розраховую кожен свій крок. Не в мої роки ходити, не рахуючи кроків. Я часто звертаю з дороги й іду навпростець. Чи можна мені докоряти за це? Кожна людина по-своєму міряє обраний шлях. Я — голова колгоспу. Отже, повинен економити. Економити у всьому. Ощадливо використовувати робочу силу, худобу, машини і навіть поля. Я хочу з менших полів одержувати вищі врожаї, а не навпаки. Що ж мені робити, коли звичка до розрахунку увійшла в мою кров, міцно засіла в мозку? Кажете, я одягнений убого? Не так убого, як скромно, а точніше зручно. Чим поганий вельвет або плюш? Колись його нелегко було дістати. Не дорікайте мені, що не купую плаща-болонї чи інших модних речей, не вдягаю безрозмірних шкарпеток. У них мене кидає в піт, ніють у ногах кістки. Старого не переробиш, отож не дивуйте мені. Я розбірливий не тільки до одягу, але й до страв.

Що мені не смакує, того й на язик не візьму. Якось один приїжджий усе припрошував, намагаючись почастивати мене коньяком: «Випийте, аксакале, тепер п'ють усі». «Нехай п'ють, я не питиму», — відповів я. Ті, хто добре знає мене, тільки всміхнулися, а цей образився. І нехай. Якщо кожного слухати, недовго й загубити себе... Скільки людей, що не вміли відмовлятися, стали п'яницями. Чимало нині й таких, що плутають слова достаток і горілка. Собаче життя в п'яниць. Здається, приємніше зазирати в могилу, ніж бачити п'яного. Тим часом один з моїх гостей, аби виручити начальство, взявся докоряти мені: «Можна й отрути відпити ковток, якщо вас пригощає шанована людина». Якщо справді шанований, нехай не умовляє пити. Аби повеселішати, напиватися не обов'язково. Ось за що я ціную наші старовинні ігри, народні свята.

Трапляються люди, для яких минуле — суцільна темрява. Та хіба не було в минулому нашої землі, наших рік і гір? Хіба ми зреклися цього? Криваві сутички, жорстокі набіги, нестерпний гніт... Так, це минуле. А боротьба з поневолювачами, народні пісні, дівочі ігри?.. Минуле — це й Манас, що розлився повноводою рікою. В ньому — одвічні мрії народу. Минуле — це і Кара Молдо, який зумів на трьох струнах комуза вмістити долю народу. Колишні грища мені миліші за теперішні пишні застолля. Хіба пили горілку, коли відбувалися веселі дівочі ігри киз-оюн? Тут змагалися в умінні й спритності. І це було чудово. Народне це, не минуле. Ігри не заганяли людей у тісняву приміщень. Чисте повітря, гарна галявина, місячна ніч, білі юрти довкола... Світ здається оновленим, молодим, доброзичливим, як і ті, хто прийшов на свято. Танцювали, співали, змагалися голоси й пісні. Одні дивували вмінням імпровізувати, інші захоплювали дзвінкими переливчастими голосами. Хто вигравав, одержував право поцілувати дівчину чи молодицю, яка сподобалася йому. Талант полонив людей, підкоряла молодість. Коли дівчину цілував парубок, який утвердив перед людьми свій талант, коли хтось цілував у грі чужу дружину, його не засуджували. Навпаки, його славили. Люди наказували своїм дітям: «Станьте такими, як цей джигіт». Випивка навіть не снилася нікому. Що це? Погано? Ні-і, це добре. Хіба це минуле, старе? Ні, народне. Це народна творчість. Що б там не говорили, а я сам влаштував якось дівочі ігри, киз-оюн. І добре зробив. Не знаю, як іншим, а мені сподобалося. Сам заспівав перед усіма. Співав, як у

молодості, для своєї старої. Всі сміялися, вимагали, щоб ми обнялися й поцілувалися. Що ж тут особливого. І поцілувалися!

Саме цей Серкебай ішов тепер по дорозі, втомлений, запорошений. Може, якраз сьогодні прийшла до нього старість. Сперечався сам із собою, намагався глянути на себе збоку. Одвисли плечі, згорбилася спина. Чомусь невеселий. Затуманився погляд, немає колишнього блиску в очах. Звідки цей дзвін у вухах. Адже ні на кого в душі не тримає зла Серкебай, здається, жодного разу голосу не підвищив, нікого не образив. Так, він вірить у народну прикмету: коли дзвенить у вусі, хтось перемиває тобі кісточки. А може, це йому самому хочеться з кимось посперечатися, довести свою правоту? Але з ким? Про що? Серкебай не знає. Чи, може, настав час передавати головування молодому? Нема у довколишніх господарствах голови, який був би ровесником Серкебая. Думає Серкебай, повторює про себе завтрашні свої слова. Так, не хочеться залишати посаду... Вголос вимовив: «Нікому мене замінити, розпадеться колгосп». І пригадав, як недавно похвалився в суперечці, що всіх колгоспників привчив до своїх порядків, що після його смерті зможе головувати будь-хто. Пригадав, похитав головою: «Виходить, що суперечу сам собі. Ні, таки час на пенсію». Добре, але й сумно стало йому від такої думки. Сумно було відчувати, що настав час, добре, що проведуть із честю.

Серкебаєві знову задзвеніло у вухах. Розгорілися, запалали в нього вуха. Трохи не вигукнув уголос: «Та за які ж гріхи має мені отак дзвеніти?»

— За які? — чийсь знайомий голос.

«Хто це? Де я його чув? Коли? Стривай, пригадаю...» — роздумував Серкебай. Але знову почув:

— Не старайся, Серкебаю, дарма. Останніми роками ти перестав мене визнавати. Я — це ти, але ти тепер уже не я. Я — минуле, минуле в тобі, я — це ти в минулому. Але тепер я не можу злитися з тобою. Ширше розплющуй очі, подивися в далечінь. Бачиш, онде, на схилі трое чи четверо людей?

— Де? Покажи, не бачу.

— Не дивися на аїл, не дивись у теперішнє. Озирнися в минуле, далеке, давнє. Не бачиш? Ну що ж, я наближу його до тебе. Інакше й справді нічого не помітить твій ослаблений зір. Ну ось, я підійшло до тебе. Дивися, помічай, впізнавай.

Серкебаєві очі й справді розрізнили на кам'янистому узгір'ї трьох пастухів. На плечах ряднини, на головах малахаї. Всі трє молоді, у кожного лиш легенький пушок засіявся над верхньою губою. Один з них пильно вдивлявся у далеч. Тенькнуло Серкебаєві серце.

— Ой! Та це ж я!

— Ні, не ти. Він — це минуле, він — це я.

— Не бреши. Один з цих трьох — я. Ми були тоді пастухами у Батиркула.

— Слухай, час пролітає швидко, я тебе ледве знайшло.

— Що? Ледве знайшло? Я не втікав від тебе, думай, що кажеш, минуле.

— Придивляйся пильніше, слухай уважніше.

Серкебай прислухався й зрозумів, що він, колишній, щось палко доводить своїм товаришам. Мова йде про людину, про людяність і честь.

— Адже це я говорю?

— Слухай. Минуле, не ти. Інших двох впізнаєш?

— Двох? Цього джигіта з родимкою на щоці звали, здається...— Серкебай затнувся. До болю знайоме обличчя, а ім'я, виходить, забув.

— Не впізнаєш? Це ж він тоді, коли тебе обсіли злидні, як вовк, приносив тобі в зубах ягнят з хазяйської отари, а хазяїну говорив, що їх каменем придавило. Тобі діставалося м'ясе, а твоєму товаришеві побої. Якщо забув самого, то аж ніяк не міг забути його голосу, гучного й високого, як у безрогої кози. Пригадуєш? Це було за рік перед твоїм знайомством з Аруке. І словами, і піснями ти був тоді найперший серед чабанів.

— Невже Бекджан? Хіба він був такий?

— А який?

— Не впізнав. Прости, Минуле.

— Не прощаю. Не знаю, що означає прощати. Ти забув не лише його, але й Аруке. Скажи, ти її любив?

— Аруке? Любив.

— Брехня! Як ти можеш таке казати? Горіти твоїй бороді...

— Бороди не чіпай. Мою бороду поважають скрізь, вона дорога мені.

— Придивися краще до цього. Воно тобі не дороге?

І знову перед очима Серкебая постали три чабани. Мов неприступна скеля серед них вирізнявся він сам.

— Це я.

— Я не кажу, що не ти. І що ж, хіба не дороге тобі

твое минуле? Чи, може, тобі дорога лиш твоя посада, достаток і ситість, що оточили тебе? Забув про колишні злидні? Дивуєшся, наче вперше почув. Певно, твої вуха позаростали мохом, адже не чули гіркого слова за довгі роки. Начувайся, я тобі їх прочищу, нагострю. Де Аруке?

— Звідки мені знати?

— І знати не знав?

— Знав. Я кохав її.

— Облиш це. Дивися лишень сюди.

Подивився. Знову перед очима Серкебая троє. Зійшлися до гурту, про щось гомонять.

— А тепер дослухайся, що тобі скаже минуле. Добре вуха наставляй. Не пропусти жодного слова. Чи, може, воно тобі не потрібне вже? Гаразд, зараз зрозумієш, потрібне чи ні.

Примружившись, Серкебай дивився. Говорив молодий Серкебай, пастух Серкебай. Тримаючи палицю за обидва кінці, він підняв руки над головою. Дивується сам собі Серкебай. Усе йому цікаво в молодому — і одяг, і поза, і голос.

— Колись у давнину, друзі, у киргизів і казахів були знамениті мисливці-соколятники, — розповідав юнак. Захоплюючись, він подавався вперед, темні його брови, наче птахи, злітали угору. — Киргиза звали Сарисултан, казаха — Карасултан. Сарисултан молодий, Карасултан старий. Слава про них котилася по всіх усюдах. А люди ж які? Розповідаючи про незвичайний хист мисливців, перебільшують у тисячу, в десять тисяч разів. Кажуть, що обидва мисливці вполювали незліченну кількість дичини й ні в чому не поступалися один одному. Вони ловили куликів на південних сонячних схилах і на затінених північних, полювали і на лютих кабанів, і на полохливих зайців, і на отруйних драконів, і на прудконогих джейранів. Не було такого птаха, якого не могли б уполювати вони. Такі це були мисливці: володіли чудовими гончакми, приручали кращих беркутів, дружили вічною дружбою з випробуваними кречетами, браталися з відважними яструбами. Казахи й киргизи споконвіку жили дружно, немов брати, разом пасли овець і коней, змагалися на перегонах, родичалися, віддаючи заміж дочок та одружуючи синів, перемішувалися, наче мурашки. Чи міг один не почути про іншого? Знали соколятники один одного й кожен захоплювався умінням іншого. Проте їм ніяк не вдавалося зустрітися, хоч на знак дружби

обидва обмінювалися час від часу між собою подарунками.

Якось узимку Карасултан дав Сарисултану звістку: «Піді мною добрий кінь, на мені теплий кожух, на моїй руці вірний Куучегір,— передавав старий мисливець.— Лише одного не вистачає мені — сили. Минуло вже десять років, як сила покинула мене. Якщо подорожую день, мушу відпочивати місяць. Старість скувала мені поперека, наклала пута на мої ноги. Інакше не пошкодував би коня, дістався б до тебе, мій друже. А раптом помру, не здійснивши заповітної мрії? Невже так і не побачу свого друга Сарисултана. Ти молодий, сила не покинула тебе, приїзди. Якщо судилося — покуштуємо страв з однієї скатертини, поведемо щиру розмову, наговоримося досхочу, хай довшим стане наше життя. Згадавши минуле, передамо народові наше вміння приручати ловчих птахів, вправлятися з ними. Хай наші нащадки дізнаються про нашу дружбу, хай розкажуть про неї своїм дітям і внукам. Приїзди. Якщо не приїдеш, не знатиме спокою моя душа ні на тому, ні на цьому світі».

Не міг Сарисултан не відгукнутися на такі слова. Осідлав він найкращого скакуна, накинув на плечі найтеплішого кожуха й вирушив у дорогу, не прихопивши з собою й половинки млинця. Лише на руці сидів його вірний сокіл Байчегір. Один, без супутників вирушив у далеку дорогу великий мисливець. Кажуть, щедро обдаровував він ті юрти, де зупинявся ночувати, віддавав цілоденну здобич, чи то була лисиця, чи косуля, чи вовк. Звістка про добрі справи Сарисултана випереджала його самого на багато днів путі. Кожен додавав до почутого щось своє. Скільки зустрічних вклонялося мисливцеві, скільки щасливців одягли на голови тебеті з переливчастого лисячого хутра. З кожним днем зростало вміння вірного Байчегіра, наливалися силою його крила. Варто було йому піднятися в повітря і найпрудкіший звір не міг уникнути його гострих кігтів.

Багато разів заходило сонце й знову займався світанок, Сарисултан ступив на простору казахську землю, гриміла його слава серед численного казахського народу. Їхав він вісімнадцять днів, а здалося, наче вісімнадцять годин. Казахські аїли випроводжали його, вказуючи дорогу до стану Карасултана. А звістка про його приїзд крилатим конем летіла попереду.

Високо цінуючи дружбу, Карасултан поставив для Сарисултана білу юрту. Кажуть, що він зарізав лоша й

одразу зварив усе м'ясо. Кажуть, що він засмажив трирічного барана, у якого від жиру тріснув надвсє курдюк. Кажуть, що він влаштував справжній бенкет, пригостив найсмачнішими стравами всі довколишні аїли. Кілька днів тривали змагання й ігри. Найкращі співаки наввипередки вихваляли в своїх піснях уміння господаря та його гостя. Кажуть, що люди сходилися рано-вранці й ішли по домівках лиш пізно вночі. Кажуть, що хвала, адресована друзям, була цілком заслуженою, що над тундюком Карасултана світило сонце, у двері зазирає місяць і всюди звучала музика, лунали пісні. Чутка про свято котилася з аїлу в аїл. Раділи, веселилися сусіди Карасултана, а ті, хто жив далеко від нього, чекали звісток.

Двоє друзів розвіяли свою печаль, про все поговорили, все вислухали, все зрозуміли. З різних аїлів прибували сюди соколятники зі своїми беркутами, кречетами та іншими птахами, багато хто ставав перед судом двох друзів. Траплялося, що й відомі знавці, скинувши ковпачки зі своїх беркутів, зневірювалися в них і відпускали на волю. Інші беркути, яких вважали нікчемними, здобували тут визнання. Люди, наче мурахи, тяглися до аїлу Карасултана. Зрушили з місця навіть ті, хто нікуди йти не збирався.

Знайомилися ті, хто не знав один одного, зустрічалися, ті, хто ніколи не бачився. Звідси на всі чотири сторони світу розійшлися клички найкращих беркутів, вони глибоко западали в пам'ять і в душі знавців.

Якось на ранок випав сніжок. З усіх аїлів з'їхалися найуміліші мисливці. Того ранку друзі вирішили розпочати полювання з ловчими птахами. Наперед визначили, кому заганяти звірину, кому супроводжувати мисливців, відібрали запасних коней. Одним було наказано вести гончаків, іншим — сидіти в засідці. Кажуть, що цілу ніч до самого ранку не стихав потік людей, що прямували в бік Калтар-Джайка. Хто мав коня — поспішав верхи, у кого коня не було — квапився пішки. Адже там незліченні стада сайгаків, там нори незрівнянних за красою хутра чорнобурих лисиць. Гучна слава супроводить вправного мисливця. То ж і діти, й дорослі, й жінки, і навіть хворі збиралися сюди, щоб подивитися на розвагу. Смикають повід гончаки, пориваються в поле, гарчать, тицькають морди в сніг, ковтають його, не пережовуючи. Нарешті поволі, наче вередлива красуня, починає прокидатися

ранок. Світлішає запорошена снігом рівнина, високі пагорби, мов білі зуби, поволі виступають з п'тьми. Темрява сповзла в низовини й розчинилася там. Кажуть, що того ранку вкрита снігом земля була помережана незліченими ланцюжками слідів, початок і кінець яких губилися в темряві ночі. Справжній клубок, який не розмотати ніколи. Люди примовкли, не те що слово сказати, а й чхнути не наважувався ніхто.

Карасултан і Сарисултан виїхали на невисокий пагорб і зупинилися там, тримаючи своїх беркутів. Кожен їх рух — загадка для присутніх. Кожен хоче триматися якомога ближче до них, підганяє коня, якщо опинився осторонь. Рушили звіддалік нагоничі, ляскаючи нагаями об поли своїх чапанів. Мов перекотиполе, побігли від них лисиці, махаючи розкішними хвостами. Аби догодити господарям, стрімко кинулися за ними гончаки. Нетерплячі вже скидали ковпачки зі своїх беркутів і підкидали птахів угору. Всюди дива, скрізь розвага. Один вихваляє за хватку свого гончака, інший лає беркута, що не зумів наздогнати здобич. Радіє, веселиться народ. Не було ще такого полювання. Коли ж траплялося, що два птахи нападали на одну лисицю й не могли поділити її, люди збуджено кричали. Карасултан і Сарисултан не знімали ковпачків зі своїх беркутів. Здавалося, вони чекали, поки вгамуються найзапопадливіші, а тому не поспішали. Нарешті зійшло сонце, торкнулося віями променів холодного снігу, й здалося, що все розтануло в степу, заблищало розлитим щастям. Саме в цей час загоничі вигнали з ущелини дивовижну вогненно-руду лисицю. Кажуть, що очі людей, вражених красою, мало не вискочили з орбіт від захоплення. Вона бігла, стелилася по землі, наче язик живого полум'я, по обидва боки від неї на два сажени горіла земля.

Небачене диво пробудило пожадливість у серцях мисливців. Кожен скинув ковпачок з голови свого беркута й відпустив його. Хто його знає чому, але не зуміли беркути наздогнати здобич. Чи загаялися, чи полякалися, наче дрібні шуліки. А вогненна лисиця, кажуть, тільки блиснула хвостатою кометою й зникла, жива й неушкоджена. Всі розмови в степу про вогняну красуню, всі погляди услід за нею. Проте Карасултан і Сарисултан і на цей раз не вступили в боротьбу, не виказали хвилювання. Мисливці намагалися розгадати їхню поведінку, запитували один одного, але відповіді не знаходили. Тоді

найстарші порадилися між собою й вирішили надати чергу двом друзям. Розповідають, що саме в цей час заго-ничі знову вигнали ту ж саму вогненно-рудку лисицю. І тоді сказав Карасултан:

— Настав час змагатися й нам, друже Сарисултане. Випускай свого Байчегіра. Ти хоч і молодший, але ти мій гість, отже, тобі бути першим. Випробуй свого беркута.

Проте Сарисултан, шануючи похилий вік свого друга, не міг погодитися з ним.

— Я приїхав не гостювати, а побачитися з другом, — заперечив він. — Краще померти, ніж перейти дорогу старшому.

Мудрець не повторює двічі. Якщо двічі умитися, обличчя втрачає свій колір, якщо двічі повторити слово, воно втрачає ціну.

Карасултан виїхав наперед. Кажуть, коли він зняв ковпачок з Куучегіра, той стрілою шугнув у небо, кинувся з висоти на землю, але не вдарив вогняну лисицю, плавно сів праворуч від неї.

— Тепер твоя черга, друже Сарисултане.

Сарисултан скинув ковпачок з голови Байчегіра. Стрімко злетів угору відважний Байчегір, миттю наздогнав вогняну красуню й усім на подив і собі сів ліворуч від неї. Мисливці лише похитали головами, не наважуючись судити найдосвідченіших. Зате в народі про двох друзів було багато сказано слів. Хтось навіть пустив поголос, що слава двох знаменитих мисливців лише примара. Після того, що сталося, Карасултан і Сарисултан вже не полювали. Накинувши ковпачки на голови своїх беркутів, мовчазні повернулися до аїлу. За обідом, а потім і за чаєм жоден з них не промовив ані слова, присутні ж не сміли тривожити їх запитаннями. Лише після чаю звернувся до друга Карасултан:

— Ти, Сарисултане, приїхав здалеку, здолав багато перевалів і рік. Слава про тебе докотилася до найдальших куточків нашої землі. Ти, звичайно, легко розгадаєш таємницю події, свідками якої були ми всі. Хай же шириться в народі слава про твою мудрість і вміння твоє. Скажи своє слово.

Сарисултан окинув поглядом усіх, хто сидів у юрті:

— Чи є в когось у вашому аїлі кволий нікчемний птах? — запитав він.

— Беркут нашого Коджобая навіть їсти не їсть, хіба коли почастують його мишею або шматком тегені. Доб-

ре, якщо за рік візьме хоч одну лисицю. Сидить на жердині біля юрти дітям на сміх,— загомоніли присутні.

— Принесіть його мені,— попрохав Сарисултан.

Принесли йому беркута й гість кілька днів тренував його. Якось знову випав сніжок.

— Завтра вирушаємо, друже Сарисултан.

— Справді час, друже Карасултан.

Наступного ранку біля Калтар-Джайика зібралось ще більше людей, ніж попереднього разу. І знову в ту мить, коли рівно лягли на землю сонячні промені, загоничі вигнали на мисливців казкову лисицю. Рятуючи себе, вона стрімко мчала через поле, наче блискітка вогню. Сарисултан зняв ковпачок з навченого ним беркута. На цей раз полювання було вдалим. Птах кинувся навперейми і каменем упав на спину вогнистій красуні. Ось і розгадка таємниці. А може, таємниця нова?

Знову між людьми спалахнули затяті суперечки. Коли мисливці повернулися в аїл, подали обід. Після чаю гості приготувалися до розмови. Чекали, поки скаже слово господар.

— Нумо, друже Сарисултане, поясни нам, у чому ж розгадка таємниці? Чому минулого разу ні твій, ні мій беркути не зуміли взяти лисицю? Як вдалося це нікчемному птахові? — запитав нарешті Карасултан.

Сарисултан вказав поглядом на лисячу шкуру, що прикрашала стіну юрти. Червонястий полиск свідчив скоріш про життя, ніж про смерть.

— Ми, люди, деякі риси характеру, певно, перейняли у тварин і птахів. Гнів, ревності, мстивість... Хіба лиш людям притаманне це? Ні, тварини теж відчують, вони вміють цінувати те, що рідко зустрічається в житті. І тварини можуть любити. А коли так, то зовсім не важко пояснити, що сталося на полюванні. Чому першого разу не взяв лисицю Куучегір, друг мого друга Карасултана, чому не напав на неї мій Байчегір? Ми це знаємо, для вас загадка. То ж слухайте. Спершу розповім про наших двох беркутів, це теж цікаво. Не я придумав — життя. Є на світі беркут Куучегір. Якщо умілий мисливець натренує його, все, що б не побачив, захопить беркут і віддасть своєму господареві. Але якщо не натренувати його, він залишиться нікчемним птахом. Є на світі беркут Байчегір. Якщо його навчать, він візьме будь-якого звіра, а не навчать, то й він залишиться нікчемою. Хіба ж не так і з людьми? Немає нічого легшого, ніж розумного зробити

дурнем. І немає нічого важчого, ніж учити дурня. Один недолік у Куучегіра — він мстивий. Розгадаєш його — наче розкішний дасторкон стелитиметься перед тобою. Образиш — чекай біди. В гніві він може заклавати свого господаря. З ним треба жити у злагоді. Та хіба лише з ним? У злагоді треба жити з усіма людьми, з цілим світом. Байчегір інший, він щедрий, як озеро. Бруд не чіпляється до нього. Здається, він для того й з'явився на світ, щоб у нього вчилися люди. Він уміє прощати образи. Може, сприймає їх як помилку господаря, може, просто дуже шанує людину, інакше не пояснити цього. Краще мати щедрий дасторкон Байчегіра, ніж діждати неслуха-сіна, кажуть у нашому аїлі. Куучегір і Байчегір птахи різної вдачі, але в своєму умінні вони один одному рівня. Щасливий той, кому випало бачити котрогось із них. Ні, якщо не вмієш цінувати досконалість, світ тобі буде що болотяна твань, коли ж вмієш, у гнилому болоті відкриєш дивовижний світ. Це правда. Куучегір і Байчегір найхоробріші з беркутів, найвідважніші серед птахів. Досконале зустрічається рідко. Вогненно-руда лисиця найкраща з лисиць. Коли найдосконаліші зустрічаються між собою, вони цінують одне одного, поважають, шанують, бережуть. Вони впізнають одне одного, знають, як рідко їм доводиться зустрічатися в житті, розуміють, що вони прикрашають природу. Ось різниця між хорошим і поганим. Бачите, кращі з беркутів не зачепили лисицю, а нікчема бачить у ній лише здобич, йому аби наповнити шлунок, однаково губить і гарне, й бридке. Так і серед людей ведеться. Ось чому я сказав, що людина багато чого перейняла від звірів і пернатих, — сказав Сарисултан.

— Чув, Серкебаю? Упізнав свій голос? Де там. Тобі не впізнати. Твоє минуле залишилося в твоєму аїлі, а ти...

Серкебай і справді не пам'ятав уже, чи доводилось йому коли розповідати таке. Не тільки свій молодий голос, але й голос Минулого він не міг розпізнати, забув. Здавалося, все було йому байдуже. Тому й розгнівалося Минуле. Заговорило голосніше. В його голосі звучала неприхована злість.

— Слухай, Серкебаю! Я — Минуле, я — це колишній ти. Я примушу впізнати себе, навіть якщо очі твої запливли жиром. Найдужчі, найхоробріші, найспритніші — ніхто не може втекти, ухилитися від мене. Може хочеш сказати, що вже пройшов одного разу цією дорогою? Живи хоч тисячу літ, а захочу, стану на твоєму шляху, кроку не дам ступити

далі. Скажеш, що ти вже не наймит, який гасав по скелях, змарнілий і голодний, осідлавши палицю замість коня. Розмовляв з нею, наче з товаришем, обнімав її, мов кохану. Скелі кропив сьозами, а гостре каміння кров'ю з порізаних підошов. Нині ти авторитетний голова колгоспу, тебе поважають, а дехто навіть заздрить тобі. Волосся у тебе посивіло, порідшали зуби. Що старість твоя почесна. Не забувай, що не лише ти змінюєшся, але й я також. Пам'ятай, якщо ти захочеш втекти від мене, знайти тебе допоможе теперішній час. Адже він моє продовження. Ти залишив мене, пішов, зачепившись за майбутнє. Однак ми, і минуле, й майбутнє, виходимо з одного кореня. Ми нагадуємо одне одному забуте, ми вказуємо одне одному на тих, хто не хоче, аби його впізнавали, ховається, заплутує сліди. Тим, хто, як ти, захотів забути минуле, дав своїм очам запливти жиром, ми здираємо пелену з очей, ми широко розплющуємо вам повіки. А забажаємо, можемо мить за миттю вервечкою провести перед людиною все її життя. Ми не даємо забути пережите, славне воно чи лихе. Хай лиш спробує хтось забути, відбрехатися. У хвилини спокою й щастя, за багатим обідом чи в святковий, урочистий час ми застрянемо кісткою в горлі, станемо драконом на шляху, довбнею вдаримо під коліна. Скажемо: за скоєне руками відповідає голова. Ти, Серкебаю, багато чого натворив власними руками, а головою ще не відповідав. Ти злякався розплати, втік, рятуючи свою душу. Ти людина, засуджена на все життя, навіки. Ти не хочеш нічого згадувати, а все ж зненацька тенькає в тебе серце. Чи не так? Наче що вжалить тебе. Збентеження й розгубленість оволодівають тобою. Тоді обличчя твоє кам'яніє у злобі, супляться брови, сам собі здаєшся нікчемним, дрібним, не гідним поваги тих людей, що сидять з тобою поруч і хвалять тебе. Озираєшся навсебіч, хочеш кудись заховатися. Тобі здається, що люди знають про тебе все. Що зараз хтось із них загляне у твоє минуле. І тоді про тебе заговорять усі. Але не чуєш, щоб ганьбили тебе, і поволі приходиш до тями. І все ж, пригадавши, що ти накоїв у минулому, вже не можеш спокійно сидіти за обідом, їжа не йде тобі до рота. Ти йдеш з дому, низько схиливши голову. Нічого не помічаєш довкола себе. Хмари затуляють від тебе сонце. Ти киваєш у відповідь на привітання, але нічого не впізнаєш. І все це мої витівки, Минулого. Так, я мстиве. За найменшу провину переслідую й мщу все життя. Стану кісткою впоперек горла, і

здається, що це вже смерть. Тисячу разів я убиваю винних. Зате невинні помирають лиш один раз, кожен у свій час. Не думай, що я забуло про тебе. Бачу, знаю, що намагаєшся жити правильно, чесно й тим спокутувати свою провину. Але, відмежувавшись від минулого, ти повірив, що спокутував усі гріхи. Особливо останніми роками, коли смерть уже подружилася з тобою, вільно влітає у твоє вікно й виходить через двері. Ні, я бачу, розумію тебе. Ти не хочеш брати собі за приклад деяких стариків зі свого аїлу. Мулли кажуть, що тим, хто покається, буде відпущено всі гріхи на цьому й на тому світі. Навіть тим, хто пив горілку, грав на гроші, крав, але нині вчащає в мечеть, п'ять разів на день молиться аллаху та сидить удома, поважно мовчить і погладжує бороду. Або повторює при кожному слові «хай пошле нам аллах». Він очистився перед воротами вічності, праведником готується вирушити в останній путь. Отже, можна шістдесят чи й сімдесят літ творити зло на землі, аби лиш в останні дні прикинутися невинним ягнятком. Чому б і тобі не вчинити так? Але ти не зважаєш на таких. Віра в бога і твій аїл — на різних берегах ріки. Я не хочу зараховувати тебе до таких хитрунів. Свою провину ти намагався спокутувати чесною працею. Недарма ж за роки свого головування ти жодного разу не посягнув на громадську копіюку. І все, що маєш у власній хаті, змайстрував сам.

А тепер іди, Серкебаю, додому. Та не лякайся, чого озираєшся на всі боки? Навіть на свою стару поглядаєш з підозрою. Адже це твоя байбіче, твоя господиня. Чи гадаєш, що тобі її підмінили, поки тебе не було? Ну, сідай, сідай на стілець, ти зробив його власними руками. Думай, я не бороню тобі думати, милуйся речами, які колись виготовив сам. Бачу, твій погляд упав на дерев'яне ліжко в кутку кімнати. Ти його вистругав у роки воєнного лихоліття. Їздив у гори на віслюкові. Хоч і був головою, а пожалів коня, що натомився в плузі. Сам вибирав арчу, сам приволік її в долину. Не лінувався, кожного дня цілих два місяці після роботи столярював. Згадай, як відбувався жартами від набридливих запитань, похвалявся, що матимеш меблі не гірші, ніж з фабрики. Знаю й про це. Не так тобі хотілося дерев'яного ліжка, як думку мав, що в хаті завжди пахнутиме арчею і цей запах, як дим святого кадила, не пускатиме в дім минуле, захищатиме нове. Забобонний, хоч і не віриш у бога. А це означає, що не можеш забути свій давній злочин, що не дає тобі спокою

відчуття провини, що караєшся тим усе життя. Це я тривожу пам'ять, нагадую, не даю забути. Такий у мене норів, коли хочеш знати. Що ж, Серкебаю, тепер пильніше оглянь свій дім!

Серкебай озирається по кімнаті. Біля стіни стоїть зроблена ним шафа. Ці прості стільці й круглий великий стіл теж справа його рук. На покутті портрет Леніна в овальній рамці, яку стругав вечорами. На кожну з цих речей довго дивиться Серкебай. І здригається, помітивши свою байбіче, що увійшла до кімнати з кухні. Здається, сама по собі хилиться голова, червоніє обличчя. Все тіло ороще піт.

— Це твоя господиня,— в'їдливо зауважило Минуле.— А тепер дивися сюди. Далеко-далеко! Заглянь у минуле, вкриті пилом прожитих літ.

Подивився. Майнуло перед очима подерте на клапті ситцеве плаття, шматок червоної штанини на колючках чагарника, що тріпотіла під вітром, вивалена в болоті, чорна й товста, мов рука, коса та розплетена друга, білі, заюшені кров'ю дівочі литки. Серце Серкебая тіпнулося в грудях, загуло в голові, наче хто ogrів його довбнею. Він глянув на ноги, на литки дружини. Вона була в чобітках. Стара помітила в тому погляді якусь підозру, зіщулилася від неприємного почуття.

— Чого дивишся, наче вперше побачив? — запитала вона.

— Не на тебе дивлюся.

— Здурів... А на кого ж.

— Не на тебе кажу.

— Що сталося, голубе?

— Лихо.

— Коли?

— Давно.

— Йй-богу, з глузду з'їхав...

— Нікуди не з'їхав. Навпаки, прийшов.

Байбіче пильно подивилася Серкебаєві у вічі, бо чула, що у божевільних очі наливаються кров'ю. Але чогось особливого не помітила. Довгі, сиві, аж білі, чоловікові брови то супляться, то піднімаються вгору, коли дивиться на неї. І все ж його сьогоднішній вигляд здався старій підозрілим. Її, як малу дитину, душили сльози образи: ніколи йому не перечила, за що ж ні сіло ні впало нагримав на неї? В грудях закипала злість, здавалося, ще мить, і вона виплеснеться назовні. Губи у неї зблідли, затремтіли

руки. Але старий не помічав цього. Він говорив з Минулим.

— Бачив? — почув він голос Минулого.

— Бачив,— відповів Серкебай.

— Що бачив, голубе? З ким ти розмовляєш?

Це стара скоса поглядає на нього.

— Бачив тебе. Розмовляю з Минулим.

— Кого бачив? Хто це минуле? Не мели казна-що. Скажи краще, чим я тобі не вгодила, що так ображаєш мене? Вогнем пече мені в грудях.

— Це ти печеш мені в грудях вогнем.

— Та що це з тобою, любий? Адже я не жаринка. Може, тобі що зашкодило?

— Не зашкодило, але я божевільний.

— Не чіпляйся ні за що. Тільки те й робить, що прискіпується. Хіба я бачила від тебе добро? Дурна я, що пішла за тебе, думала, що людина ти. Все життя обнімаю лід та камінь. Певно, що в чорну середу випало мені зустріти тебе. Така мені кара від бога, тут уже нічого не вдієш. Інакше... Хіба ти був рівня мені?

Дружина грайливо всміхнулася, повела плечем. Сліз як не було. Підійшла до старого, сіла поруч з ним. Попросила сісти і його. Вона не повторює двічі. Чоловік послушався. Та погляд його був не тут, а слух ловив не її, зовсім інший голос.

— Чув, що каже твоя стара? — На цей раз голос Минулого прозвучав так різко, що його мало не оглушило.

— Чув,— кволо відповів він.

Жінка злякано глянула на нього.

— Що ти чув?

Серкебай немов прокинувся й помітив поруч свою стару.

— Говори, розповідай усе! Спробуєш притаїти щось — не пожалію! — Це знову голос Минулого.

— Що тобі, любий? Скажи мені...

— Не скажу!

Запідозривши лихе, стара одразу спохмурніла. Тепер вона гнівалася не на жарт:

— Скажеш. Примушу сказати, бодай мене були видали заміж за батька!

— Схаменися, що ти верзеш? Що я маю тобі казати?

— Чого ти злишся? І не викручуйся, не хитруй дарма. За ціле життя мені не довелося поговорити з тобою, поговоримо зараз.

— Ішла б ти краще...

— Піти? Переїхати до своєї родини?
— Га? Що ти кажеш? Я не проганяю тебе.
— Можеш не проганяти, все одно піду.
— Навіщо? Що я тобі зробив?
— Ти? Не знаєш? Думаєш, я не знаю? Знаю все. Що, може тобі розказати, як було? Ти цього хочеш? Тобі хочеться спокійно посидіти й послухати мене? Чи стане тобі терпіння?

Важко ступаючи, стара закрокувала по кімнаті. Серкебай здивовано вирячився на неї. Тепер уже не Минуле, а вона сама говорила з ним. Стежив за кожним її кроком, чекаючи, чим же скінчиться все. Стара заходилася відчиняти скриню. Здавалося, вона хоче знайти там якусь річ, дістати звідти доказ і кинути його в обличчя Серкебаєві.

— Зачекай, байбіче, поділися своєю злістю зі мною. Я помилився, моя вина.

— Не простить! — Це голос Минулого.

— Що ж я такого накоїв, щоб вона не простила?

Серкебай навіть заплющився. Боявся, аби Минуле знову не показало йому давно забутих картин. Але й кризь зімкнуті повіки виразно побачив білу юрту, сердитих собак, що гасали довкола. Зляканий дівочий крик долинув до нього. Все змішалось, тіло пашіло, наче його відшмагали кропивою. Юний дівочий голос знову почувся йому. Він краяв серце...

Розплющив очі, озирнувся довкола. Побачив знайомі, виготовлені власними руками речі.

— Кому я що винен? Усе зробив сам, ніколи не зазіхав на чуже.

Минуле почуло Серкебаєві думки.

— Не в цьому я звинувачую тебе. Все ти намагаєшся зробити сам, не бажаєш користуватися чужою працею. Маєш до цього відразу ще з тих часів, коли сам наймигував у бая Батиркула. У твоїй душі залишився глибокий слід. Так, тебе пригнічували, але й самого використовували як нагайку, сторожового пса, як ката, аби пригнічувати інших. За це я тебе ненавиджу. Чому не можеш подивитися прямо у вічі своїй дружині?

— Брехня!

— Брехня? Тоді спробуй.

— І спробую. Ось...

Глянув на свою стару, але закліпав очима й знову низько опустив голову.

— Ось який ти. За це й ненавиджу. Мені байдуже, хто ти тепер. Я осуджую тебе за минуле. Ти гадаєш, нема ні документів, ні свідків. Я свідок усьому. Пам'ятаєш той час? Ти був тоді пастухом. Усього лиш наймитом. Заходив до юрти бая з оберемком дров, а вибігав з відром попелу, а все ж голову не опускав до землі. Чому ж похнюпився нині? Адже тебе шанують, ти маєш владу над людьми, чого повісив носа? Чому в тебе такий жалюгідний вигляд? З якої причини супишся, коли заходиш до хати? Чому відводиш погляд, не хочеш дивитися на свою стару? Не випадково це. Боїшся виказати таємницю й ненавидиш свою стару. Немає в твоєму серці любові. Не знаєш ти, що таке любов. Крутиш носом, коли чуєш про кохання. Ти не лаєш свою дружину останніми словами, не б'єш її, як деякі інші чоловіки, навпаки, піклуєшся про неї, готовий, здається, розум й серце віддати їй, бігаєш, не відчуваючи під ногами землі. Такий ти зовні, але нутро у тебе камінне, крижане. За останні роки ніхто не чув, щоб ти коли-небудь голосно засміявся. Чому? Скажи сам! — наказало Минуле.

— Я сміявся,— спробував заперечити йому Серкебай.

Бурмакан злякано озирнулася. Вона не знала, що Серкебай відповідає Минулому. Пильніше придивилася до старого. Чому збилася набік борода? Де поділися його очі? Невже й обличчя пересмикує йому? Та й на зріст наче нижчий став. Який же ти, голубе, бридкий! Обличчя бліде, наче в тобі не залишилося й краплі крові. А губи чому тремтять? Чи й справді лівий вус коротший від правого? Чому так дивно випинається в тебе кадик?

Чимало таких запитань приходило в голову старій. Вони жалили, пекли, тривожили душу. Що це все означає?

Серкебай знову заплющив очі.

— Дивися, кажу! Боїшся на власні очі побачити те, що накоїв власними руками, боїшся знову побачити все через стільки літ. Я не боюся. Заплющуйся, не заплющуйся, все одно побачиш. Чому ти й досі криєшся навіть від тієї людини, якій звіряєш усі свої таємниці? Знаю, як це мучить тебе. Ти боїшся. Цей страх перед моєю силою позбавив відваги навіть твій погляд. Якби ти все розповів, не страждав би так. Давно б забулося все. Що ж, терзайся, страждай. Кипи. Дмися, та не лусни гляди,— все злости-віше кепкувало над Серкебаєм Минуле.

— Що мені тепер робити?

— Не роби нічого. Ширше розплющуй очі, пильніше дивися.

Зовсім розгубився Серкебай. Його руки й ноги трусилися. Розчепірилася борода, а вуса стирчали, як у їжачка голки. На кінчику носа виступив піт. Посиніли губи. Карі очі його завмерли, захололи, мов у kota, що помітив собаку. Він почував себе, наче дикий кінь, якого загнали в тісну ущелину й занесли над ним аркан. «Я гадав... його вже нема... а він не змінився нітрохи... Ні, це не він; хіба можна п'ятдесят років... п'ятдесят, чи більше? Не пам'ятаю. Мені здається, минув цілий вік. Виходить, він щодня мене переслідує, ні на крок не відстає від мене. Постривай. Невже це й справді він сам? Дай придивлюся пильніше. Може, то інший хтось...» — спречався сам із собою Серкебай, не вірив сам собі. Злодійкувато глянув з-під довгих, насуплених брів. Перед очима стояв Батиркул. Здавалося, що з його очей скапувала й текла по щоках отрута. Він був страшний, товстогубий, ніс величною в кулак, чорне, масне обличчя, суворий погляд. Потім він посміхнувся. Але навіть ця посмішка була отруйна. Здавалося, ось-ось ворухнуться його не по людськи великі губи. Це віщувало лихо, кожен їх порух накликав біду. Ну ось, Батиркул подав голос. Ні, він не просто заговорив, він наказав. Серкебаєві не раз доводилося чути його отруйні слова, напоєні злістю, зневагою, презирством, ненавистю, люттю.

— Від кого ти, рабе, чув, що Батиркул повторює двічі? Скоріше сконає такий затурканий раб, як ти, ніж вимовлене мною слово. Блюдолизи мені ні до чого. На те я тримаю псів. Мені потрібні покірні раби. Коли в тебе не толокно в голові замість мозку, рухайся швидше, бо час іде. А розізлиш мене, пам'ятай, увечері разом з помями вилетиш у попіл. Іди! Хе, хе, хе! Ти знаєш, що я лаюся, коли сміюся. Ще раз поворухнеш щелепою... довідаєшся, як буває, коли щелепа відлітає від голови. Розумній голові досить одного слова, дурній і довбні замало. Я не показую тобі дороги, не показую, як маєш зробити це. І не покажу. справа судді — судити, справа раба — господареві служити. Я лаю, вважаю, що вбиваю, зате ж і вдячність мою пам'ятатимеш усе життя. Отак. Вибирай собі дорогу. Кулменде любить поспати, уночі його й за ногу не витягнеш з юрти. А його дружину, білу та пишну, як сметана з козиного молока, з місця зрушити не легше, ніж гору. Собаки тебе впізнають. Коли й завтра впізнають

і трохи погавкають на тебе, то й що? Хай це тебе не хвилює. Якщо добре виконаєш мій наказ, на три дні відпусти тебе від отари. Ось моє слово. А через рік, якщо постараєшся, дам тобі в руки аркан, лови собі в табуні якого хочеш коня. Сліпому хочеться мати очі, тобі — худобу, хіба не так? Очі у тебе є. Худобу одержиш від мене. Все буде гаразд. Іди. Я сказав це тобі, бо маю тебе за свого. Натякни я кому іншому, побіг би, тільки п'ятами б зблиснув. На ось, справиш собі сорочку, штани. Це щоб язика тримав за зубами. Потім одержиш ще. Іди, собако! — кричить Батиркул і кидає згорнуту тканину. Якщо добре розміряти, тут вийде не одна сорочка й штани. Серкебай потягнув тканину до себе. Більше нічого було говорити. Шматок дешевого краму сказав усе.

— Згадав, Серкебаю? Пам'ятаєш, з чого ти потім пошив собі вбрання? А Батиркул не виконав своєї обіцянки. Де там дати тобі коня! Про нього не було навіть мови. Розкажи краще сам, що ти скоїв тієї ночі. Не втомлюй даремно мене.

Та Серкебай не зводить настороженого погляду з рук своєї байбіче. З нетерпінням чекає, що ж вона дістане зі скрині.

— Не розкажу.

— Не розкажеш?

Дружина вийняла зі скрині білу хустину. Тільки тоді у Серкебая відлягло від серця. Біла хустина... Багато років вона лежить у скрині. Дружина пов'язувала її, коли одужувала після важкої хвороби чи збиралася на весілля. Багато років тому цю хустину повісив хтось на ручку дверей їхньої хати. В хустині була загорнута записка. «Мені вас шкода,— писав хтось.— Шкода, бо ви завжди сумна. Біла хустина веселить жінку. Ви станете щасливішою, коли пов'яжете нею голову, горе і клопіт обминатимуть вас». Байбіче не здивувалася цьому, взяла хустину й заховала її у скриню. Це було Восьмого березня.

Знову голос Минулого:

— Розповідай, кажу! А, ти думаєш відмовчатися й у такий спосіб позбутися мене? Що ж, мовчи. Я само покажу тобі все. Дивися!

Наче грім ударив над Серкебаєм.

— Не буду дивитися!

— А-а, не будеш? Але пам'ять мені не відбере. Живи хоч сто літ, від мене не відчепишся. Йтиму за тобою, мов тінь. Я тобі покажу... Дивися!

Хіба не подивиться Серкебай!

— Ось воно, озеро Сон-Куль. Чуєш, як шумить, вирує, гримить серед нічної тиші? Тільки зірке око може помітити над берегом чорну миготливу тінь — тебе. Дивися пильніше, це ти поспішаєш через болото, перестрибуючи з купини на купину. Це ти, це я, це минуле, — голос Минулого затремтів.

Глянув Серкебай і побачив жінку в довгому по самі п'яти чорному платті. Вона плуталась у подолі, падала, знову схоплювалася на ноги. Плаття жіноче, але в ньому Серкебай. Інколи він іде над самою водою, інколи обходить озеро звіддалік. Коли наближається, озеро гнівається, гороїжитья хвилями, кидає їх одну за другою. Немов якийсь величезний рот плюється отруйною слиною. Кожна наступна хвиля здається більшою, вищою, злішою від попередніх. Темні, могутні хребти хвиль з шумом налітають на берег, немов хочуть зупинити чорне плаття, чіпляються за поділ, здається, ще трохи й розірвуть його на шматки. Чорне плаття волочиться по землі. Боїться хвиль. Озирається злякано, наче якась жива сила погрожує йому, застерігає. А далі, немов обручем охоплюючи озеро, здибалися гори. О, вони теж, здається, рухаються, як хвилі, ось-ось перекояться через озеро. Звідкись долинає жалібний окрик. Чий це голос? Що означає він? На кого злиться, кого проклинає? Чому лунає крізь нічний сон? Це дикий птах чи, може, лихо озивається голосом дикої качки? Чому звучить угорі, над самою головою? Чому самотній такий? Ні, це не качка, це щось зовсім інше. Чи не господар озера, його дух? Адже воно святе. Завжди чисте. Не брудниться ніколи. Якщо вдень скаламутять його, то уночі воно очищується. Кажуть, уночі воно жорстоко карає того, хто скаламутить у ньому воду. Ходять чутки, що варто кому потрапити у хвилю, його одразу ж потягне на дно. Недарма говорять, що Сон-Куль святе озеро. Тому лише доброзичливі люди можуть спокійно входити у його воду. Здавна говорять у народі, що озеро зв'язує зловмисникові ноги. Але ж хіба добрі наміри в того, хто одягнув чорне плаття? Чому крадеться над озером? Його сліди поглинає пісок. Хіба не так замітають сліди? Ось він побіг. Чому? Куди поспішає? А-а, його наздоганяє окрик. Скільки б не лунало голосів, цей він впізнає одразу. Це голос Батиркула. Цей голос підштовхує його. Чи від того голосу, чи тому, що гнівалася вся природа,

горами покотилася луна. Луна, чи закричали самі гори? Наче вигукнули щось. Назвали чиєсь ім'я. Так, обвалилися гори. Стрепенулися, загомоніли. З верхів'їв скель ринули хмари. Вони зчепилися між собою. Боролися, штовхалися, билися. Деякі злинули вгору, деякі змішалися з землею. Небо потряс грім. Що розколося? Тріснуло небо, обвалилася скеля? Чому стріляють стрімкі бескиди? Кидають каміння один в одного чи хочуть убити когось? Це ніч чи чорні наміри того, хто одягнув чорне плаття. Це чорне плаття чи чорні помисли? Це людина чи шайтан у чорному платті? Чому шайтан поспішає берегом озера?

Ще вчора озеро було зовсім іншим. Озеро злилося з небом, небо з'єдналося зі скелями. Розтопилися, розтанули, розплавилися зорі, потекли по горах униз. Так, зорі пірнали в озеро, плескалися в ньому, як дівчатка. Шкода, що в озері не водиться риба, вони б покаталися на ній, погralися б з нею. Зате видри бавилися зорями, як хотіли. Перебирали їх, підштовхували носиками, перевертали, підкидали лапками, возили на спинах. І самі на якусь мить ставали зорями. Зорями, справжніми зорями. Вони їли зорі, вони пили зорі, гралися зорями, як м'ячами. А яким гарним здавалося небо! Зорям було тісно на ньому. Наче дозрілі плоди, вони осипалися на гори й рівнини. Зорі ліпилися на роги архарів. Місячне сяйво заливало скелі. Сявав і посміхався цілий світ. Сьогодні ж спохмурніло все.

Ще вчора о цій порі, хоч була вже ніч, біля підніжжя високих гір, що звідусіль оточували озеро, на його берегах біліло намисто юрт. Дуже співучими в цій чарівній ночі були дівочі й жіночі голоси. Десь далеко, охороняючи табун, пастухи співали свою пісню «Ширилдан». А молодиці й дівчата повели «Бекбекей». Дзвінко і ніжно лунали їхні голоси. Вони котилися від одного аїлу до іншого, вони браталися, зливалися воєдино.

Гарний пояс вдягнув Бекбекей, ей,
І з отари не зводить очей, ей!
Сагайдак начепив Саксакай, ай,
Стеж, з отари очей не спускай, ай!

Це і є «Бекбекей». Її співають дівчата і молодиці, коли уночі стережуть на пасовищі отари. Сходяться разом і співають. Пісня закінчувалася вигуками «у-уйт! айда-ак! айду-уйт!» Співали не тільки для того, аби відігнати вовків. У ній звучала сама молодість, ніжність, вона була

й знаком для закоханого джигіта. Чисті, переливчасті, злагожені голоси заколисували в юртах і малих, і дорослих. А сміх! Ясної місячної ночі чисті й голоси, і сподівання, і сміх.

Кого лише не було біля цього озера. Сюди навідувалися й пузаті баї, і суддя-бій, у якого брови посипані снігом, і волосний, котрого не нагодуєш, навіть запхнувши в пельку всі підвладні йому аїли, і манап, що звук грати життям рабів, як у кості, і злодії, що гасають, наче вовки, і сумирні святенники, що насміхаються не лише над дорослими, але й над дітьми. Приходив сюди і раб, не владний над самим собою, згорьована вдова, що вдень ховає обличчя від сонця, а до ночі падає з ніг від втоми. Бували тут і знамениті співаки, відомі красномовці й мудреці, красуні, подібні до казкової Акмоор, на високому чолі в якій сяють сонячні промені, силачі, що здобули собі славу, перемагаючи на змаганнях, що влаштовувалися під час бенкетів і поминок; не лише годовані багатії, але й вічно голодні злидарі милувалися озером. Тут влаштовувалися пишні поминки, на яких переможці змагань одержували у винагороду рабів і рабинь, дівчат у високих тебетях з пір'ям, стрімких скакунів і ловчих птахів. Сюди закликали не одну волость, до змагань готували найкращих коней. Не лише гомінливий натовп, не лише вітер, що свистів у вухах, а й озеро гукало услід скакунам й іноходцям, що рвалися до перемоги. Тут прогулювалися дівчата, одягнуті в ситець і шовки, кидали на них закохані погляди джигіти... Це озеро пахло мολозивом, пахло немовлям. Тут знаходили пристановисько наймити з порепаними п'ятами й заструпленими колінами, пройдисвіти вічно п'яні від найкращого кумису, а тому вже не здатні розрізнити дійсність і сон, людину і качку, що крякнула, пролітаючи над головою, готові лаяти її за це останніми словами. Ті, хто приїздить здалеку, вважають за вищу честь побувати тут, ніж на бенкеті чи поминках, тут ночує казка, про ці місця розповідатимеш цілий місяць і не розкажеш усього. Це заможний край, де насититься неситий, це злидений край, де нестатки не покидають бідняка. Сюди заходили знахарі-бакши, жирні, як гірські козли під осінь, співаки, що сипали піснями, наче піском, ясновидці, які безпомилково вгадували майбутнє. Прикрашали собою ці місця поважні аксакали, які, помахуючи бородами, пригублювали кумис, безбороді, немов баби, боязкі, як общипані кури, але вперті мудреці, котрі,

коли судили, то й волосину надвоє ділили, по очах відгадували думки, бурдюки, де булькав кумис, що втамував спрагу й приносив щастя. Це край, у якому багато холостяків-джигітів, у яких лише засівалися вуса, стали батьками сімей, край, у якому стільки дівчаток дванадцяти-тринадцяти літ, у яких ще й молоко на губах не обсохло, повиходили заміж. Це місця, де гості об'їдали й викидали незліченну кількість овечих, коров'ячих, кінських голів, де влаштовували весілля і поминки, зустрічали невісток й виряджали до нареченого дівчат, давали бенкети на честь обряду обрізання й збирали складчину, де для одного гостя різали барана або й здичавіле лоша, де влаштовували ігри в альчики, «сірого вовка», «наздожени дівчину», де дівчата й молодиці збиралися на посиденьки серед білого дня,— ось що таке Сон-Куль. Його оточують високі строкаті гори, сягає до обличчя ковила, наче встелено землю шкурками видри, здається, що всі принади світу зібрала сюди чарівниця природа.

Десять днів тому побував на Сон-Кулі знаменитий манасчі Сагимбай. Передрімавши уночі, він всідався в одній з юрт і клетотів, як гірська ріка, наче справді скакали берегами Сон-Куля сорок чоро, славетних сподвижників Манаса. Молодиці й дівчата, умілі вишивальниці й килимарки, діди, з білими, як лебеді, бородами,— всі, хто чув його, в захопленні прицмокували язиками. Сагимбай — це скарб, заспіває, то й камінь розм'якне, силу свою й широчінь він узяв, напевне, з самого моря. З весни, коли аїли перекочують на літні пасовища в гори, приїздить сюди Сагимбай, удень і вночі до пізньої осені рясним дощем тече його неповторна розповідь-пісня про Манаса, даруючи справжню насолоду слухачам. Саме тут, прикрашаючи собою південний берег Сон-Куля, стоїть древній, мов казка, Кам'яний Триніг Манаса, про який з покоління в покоління передаються перекази й легенди. Колись це озеро, береги якого неначе встелені шкурами чорно-бурих лисиць і куніць, полюбила сама незрівнянна Каникей. Усі, хто буває тут, називають його священним. Матері й досі, навчаючи своїх синів і дочок, навмисне приводять їх сюди й до схід сонця умивають озерною водою, аби росли їхні діти чорноокими й рожевошоками. Може, якраз тому, а може, від чистого гірського повітря чи від кумису, густий запах якого, коли відкривають бурдюк, чути за версту, не лише дівчата й парубки, а навіть згорблені бабусі й діди, що живуть у цих місцях,

завжди рум'яні, мов плід граната. Та чому ж кульгає над берегом цього озера серед темної ночі чорне плаття? Куди поспішає? Як озеро терпить його?

З гір налітає холодний вітер, наче голками пронизує наскрізь легко одягнену людину. Навіть серед літа тут не буває спеки. Не те що вночі, а й удень люди вдягають просторі кожухи, каракулеві тебетей, обшиті хутром куніці, напинають на себе теплі чапани. Пахне квітами, пахне літом, пахне маслом, кумисом, грибами, кізяками. Метушливі гуси й качки, що хлюпочуться під берегами, зчиняючи гамір і шум, подалися на середину озера. Десь гарчать собаки, нікого не підпускаючи до своєї миски. В якійсь юрті плаче дитина. Людина в чорному платті крадеться далі. Боїться не те що заговорити чи заспівати, а навіть чхнути, тамує подих, лякається власних по-злодійськи нечутних кроків.

— Пильно дивися. Надивляйся, як ти петляєш стежками, що їх протоптали хижачки. Чи й нині ступив би на ті стежки?

Минуле говорило, наче хотіло налякати Серкебая. І він скорився. Розплющував очі, коли наказувало Минуле, заплющувався за його командою, підводився й знову сідав. Він хапався руками за голову, затуляв долонями вуха, знову насторожено дослухався до чогось, то широко розплющував очі, то примружено дивився кудись у далечінь, кидав якісь загадкові слова, про щось запитував, з кимось сперечався, на когось злився. Це дивувало дружину й лякало її. Але Серкебай не помічав, як вона тягла його за рукав, не чув її запитань. Звідки було знати дружині, що він зустрівся з Минулим.

— Чи міг би й нині піти тією дорогою? — сам себе запитував Серкебай.

Але стара зрозуміла його по-своєму. Випнувши ображено губи, важкою ходою вона підійшла до чоловіка.

— Якою дорогою, голубе?

— Тією дорогою.

— Лишенько моє, зовсім з глузду з'їхав. Що ти кажеш?

— Тією дорогою... Цією дорогою... Що ти знаєш? Сиди собі. Он корова прийшла. Іди доїти.

Серкебай і справді забув. «Чому воно тулить мені цього в чорному платті? Що це за сукня така? Якщо це я, то чому плетуся над озером серед темної ночі? Куди йду? Це розгніване озеро... Суцільна темрява довкола. Чорна сукня серед чорної ночі... Ні, це не я! Чие це плаття? Я

ніколи не одягався в чорне. Я чистий. Усе це обмова»,— заспокоював сам себе Серкебай. Він і справді не впізнавав, не міг уявити себе в такому становищі. Але перед його очима знову постав той, у чорному платті. Тепер він бачив його зовсім близько. Очі як у злодійкуватого kota!

— Певно, забув, Серкебаю. Дивися краще. Покажу тобі, що було напередодні. Питаєш, звідки взялося чорне плаття? Зараз побачиш, довідаєшся, зрозумієш усе.

Тепер перед очима у Серкебая постала зовсім інша картина. Нелюдський жіночий крик долинув від конов'язі, де доїли кобил. Збігалися люди. Кілька чоловіків і жінок обережно понесли до крайньої юрти Бообека з заюшеною кров'ю головою. Гомоніли дорослі, галасували діти. Але гамір швидко ущух. Хтось заголосив. Бообек був другом Серкебаєвого батька. Серкебай жив у його сім'ї, наче тому було мало власних дітей. Того дня, коли скоїлося нещастя, Серкебай пас отару неподалік від аїлу. На крики й голосіння він прибіг до юрти. Бідолашний Бообек востаннє випнувся, востаннє захрипів. Під час доїння його ударила копитом у голову кобила. Така йому судилася смерть. Місяць по тому його дружина одягалася тільки в чорне. Та ж юрта, та ж Калича, коли не глянеш, сидить під стіною, де розстеляли постіль, а тепер лиш висить на жердині чоловіків чапан і тебетей, виспівує-голосить, накинувши на розпущені коси чорну хустину. Сидить, зіщулившись, дітвора біля перегородки, що відмежовує кухню. Ледве тліють, чадять у вогнищі кізяки. Від їдкого диму сльозяться очі. Все в юрті здається чорним, усе затьмарює тул — зображення покійного, його шапка і верхній одяг на жердині. Наче чорний одяг напнули на людський скелет. Вперше побачивши його, злякається не лише дитина, а й дорослому стиснеться серце. Все в юрті здається чорним — і кошми, що вкривають її, і складені на дошки ковдри та подушки, й розстелений на долівці повстяний килим, і підстилка з звіриних шкур біля порога, і нагайка Бообека, що висить на стіні, і пересохлих бурдюк, у який давно не заливали молодого кумису, і довбня навпроти дверей, на якій рубали дрова, й поліно, і навіть налите в чашку молоко. Справді, горе й сльози перефарбовують у чорний колір навіть те, що було білим. Діти вже давно перестали плакати. З юрти лине лише самотнє голосіння Каличі. Вона мусить плакати цілий рік. Цілий рік стоятиме над нею тул. Він нагадуватиме дітям, удові, сусідам про смерть Бообека. Тут

немає місця сміхові, тут тільки печаль, навіть коли пити-меш воду, ковтатимеш сльози.

Серкебай одразу ж упізнав тут усе. У нього защеміло в грудях, досада і злість на самого себе сповнили його. «О-о, безголовий, то це я за наказом Батиркула одягнувся в чорне, як убита горем Калича? Виходить, що все життя мені ходити у чорному. У чорному... Правду каже Минуле, я не можу звести очей на того, з ким розмовляю: Злякано блимаю очима, варто комусь трохи підвищити голос. Не заведе сім'ї той, хто приховує свою самотність, не розбагатіє той, хто приховує своє убозтво. Чому ж я приховував усе? Треба було розповісти». В цю мить перед його очима знов промайнуло й зникло чорне плаття. На цей раз вигляд у нього був розгублений, наче в гадюки, що потрапила під град і не може знайти свою нору. Серкебая аж пересмикнуло з досади. Тоді не помічаєш, коли чиниш лихе, але яка то мука дивитися збоку на себе, на скоєне власними руками. Що може бути гірше... Одягнувся, як матір, і збезчестив дочку? Ні, я нічого не бачив, до цього мені ніякого діла нема. Свідків немає, ніхто не може звинуватити мене. Навіть Минуле.

Чорне плаття то припадає до землі, то знову зводиться, де бігцем, а де й повзком підбирається все ближче до юрти, біля якої гавкає пес. Серкебай стежив за ним. Здавалося, що то був не спогад, що все відбувалося саме в цю мить. Холодний піт проймав Серкебая. Дружина не втерпіла, вийшла надвір.

Тепер Серкебай радився сам з собою. Сам себе запитував. «Гаразд, нехай я колись вчинив злочин. Але кожен час має свої закони. Хіба цей злочин не можна простити? Не можна виправдати? Хіба нині навіть ті, хто вбив, не повертаються додому, відбувши кару? Хіба це не знімає з них провину? А я нікого не вбивав. І хіба не має значення те, що відтоді я зробив людям стільки добра? Та й Бурмакан я взяв собі за дружину... Ні, ми просто зійшлися, почали господарювати разом. Що це таке? Колись так було. Чоловік приходив до незаміжньої жінки й пропонував їй зійтися разом, спільно вести своє господарство. Просто жити разом, господарювати, бути одне одному чоловіком і дружиною. А серце? Адже буває й так, що серця не гріють одне одного. Чи ж і я такий? Ні, я інший. Ми живемо у злагоді. Досі жодного разу одне одного не ображали. Але ж і чужі можуть не ображати одне одного. Якщо двоє людей живуть під одним дахом

і поважають одне одного, можна обійтися й без образ. Постривай! Хіба лиш взаємна повага між нами? Хіба ми одне одному чужі? А діти? Наші доньки? Хіба народилися б вони без кохання? Без кохання... Народжуються. Це право природи. І дивуватися тут нема чому. Адже так? То в чому ж моя провина? Не я, то інший, хто трапився б на очі Батиркулу, обриваючи поли, побіг би виконувати його наказ. Отже, я не винен? Винен Батиркул? Батиркула немає. А я живий. Кому ж відповідати? Відповідати? За що? Все це дурниці. Скільки набагато винуватіших за мене ходять з гордо піднятою головою. Я був тоді наймитом. Невільником. Такий був час: накажуть убити — убий, накажуть украсти — укради. Хто б не був на моєму місці, вчинив би так, як я. Що? Вчинив би так само? А може, й ні? Я боягуз. Та ні ж бо. Боягуз не відважився б на таке тієї ночі. Але хіба це відвага? Це підступність і злочин. Так, рубай мечем каміння після того, як ворог утік.

— Хто ж усе таки винен Серкебаю? Я чую все, про що ти балакаєш сам із собою. Подумай, потривож свій мозок, перевій думки. Я не квапитиму тебе.

Минуле налягало на своєму. Замислився Серкебай, не міг не замислитися: затверділо на камінь минуле і не відм'якало у ньому. Знав би, що до цього дійде, ніколи б на таке не пішов, хоч би й Батиркул тоді відрубав йому голову. Брехня, всі кажуть так, скаржаться, що не знали, чим це має скінчитися. А чому б не подумати наперед? Серкебай знову почув голос Минулого, знову побачив себе над озером у чорному платті. Тієї ночі, коли одягав його, не помітив, яке воно чорне.

Серкебай намагався позбутися важких думок, що обсіли голову. Йому уявилося поле. Саме поливали посіви. Він ішов, час від часу з розмаху вдаряючи кетменем. Це правда, хоч він і був головою колгоспу, але залюбки працював у полі разом з людьми. Куди б не приїздив, завжди охоче брався до роботи. Ніколи не намагався виділитися серед колгоспників. Цим і зажив собі доброї слави. Добре трудилися, то ж нині до кожної оселі проведено навіть газ. Його ровесники давно вже повиходили на пенсію, минуле міцно тримало їх за поли, не давало крокувати в ногу з новим. А він не здавався, йшов уперед. Хоч і постарів, але не збирався поступатися в чомусь молодим спеціалістам. «Чому раніше не думав про це? Навмисне розшукував учителів, що були родом з цього аїлу, запрошував на роботу в рідні місця.

Кожному намагався створити всі умови. Давав худобу тим, у кого її не було. А тепер... учительки доять корів. Чи не заважає це їм сповна віддаватися роботі в школі? Певно, що так. Але гірше, мабуть, те, що в аїлі знають змалку кожного з учителів. То ж варто комусь з дітей принести додому двійку, як батьки починають клопотатися за них, перестривають учителя на дорозі, умовляють через знайомих і, зрештою, випрошують четвірку чи й п'ятірку, хоч насправді знань там і на трійку нема. Навіть круглі відмінники, що закінчують нашу школу, часто провалюються на екзаменах в інститут. Це погано. Але тепер нічого не зміниш. Кожен звів собі добру хату, не порожньо й у хлівах та на оборах, тепер їх з села не проженеш. Зайнятий сторонніми думками, Серкебай намагався вдати, що до Минулого йому байдуже.

В цей час до кімнати увійшла дружина. Тримала перед собою піднос, на якому парувала гаряча страва.

* * *

Повечеряв Серкебай чи й не торкнувся їжі? Де поділася Бурмакан? Адже сама казала, підемо разом. Вони завжди підтримували одне одного у важку хвилину. Що ж це з нею сьогодні? Стривай, яке оголошення передали сьогодні по колгоспному радіо? Ага, приїхав представник із Фрунзе. Від кожної бригади треба прислати представників, насамперед комуністів, відпустити всіх бажаних. Відбудуться збори, на яких заслухають справу голови правління колгоспу. Дивно, звичайно, такі питання розглядають на закритих партійних зборах, навіщо скликати загальні? Що сталося? Чому про ці збори оголосили всім колгоспникам по радіо? Комусь видалося зайвим радитися, як це бувало завжди з секретарем парткому, з головою. Хто приїхав, не сказали також. Може, секретар Центрального Комітету? Чому такий поспіх? Постривай, пригадай лишень, як ідуть справи в колгоспі, Серкебаю. Плани по м'ясу і молоку виконали, за десять днів до закінчення кварталу рапортували про це. Закінчили полив цукрових буряків. З худобою все гаразд. Щоправда, днями на Анархаї... А, напевно питатимуть про тих сімнадцять овець, яких роздерли тоді вовки. Казали, що саме того дня приїздив хтось із Фрунзе. Напевно, це він скликає збори. Чому не приїздить голова, не буває на літніх пасовищах? Чому не дбає про умови праці чаба-

нів, не цікавиться, як вони живуть? Чому досі не годуєте овець на оборах? Поламалося кілька годівниць, чому б не полагодити їх одразу? Де лазні? Хіба можна пастухів позбавляти можливості помитися в лазні? Чому не живуть в інтернаті діти деяких пастухів? Чому на сім днів затримали звіт по чаю? Чому голова не стежить, аби в магазини своєчасно доставляли необхідні товари? В одного пастуха зіпсувався телевізор, цілий місяць не можете знайти майстра, щоб полагодив його. Хіба голова не знає, що таке Анархай? Добре, що він сам розкошує удома. А що, якби йому довелося бодай хоч два місяці самому попасти тут отару? О-о, він і сам колись був пастухом, то хіба ж не знає, як важко доводиться чабанам з отарою в горах? Чому голова їде на курорт, коли в колгоспі починається стрижка овець? Один раз у житті на курорт зібрався, та й то невчасно. Хіба не можна було вибрати інший місяць, поїхати, наприклад, узимку? Хто ж залишає всі справи на заступника у такий відпо-відальний період? Подібних запитань йому, напевне, зада-дуть сьогодні чимало.

Серкебай ішов з непокритою головою. Кругла, добре виголена, вона блищала в світлі електричних ліхтарів. Серкебай ступає широким кроком, іноді поривається бігти. Захекався, упрів. Десь загарчав собака. Озирнувся й побачив рудого сусідського пса. Що сталося з цим гниля-ком? Адже цей нікчема лінувався підвестися навіть тоді, коли йому наступали на голову. Що за прикмета? Все здається Серкебаєві підозрілим. Ось поминули його два діди, а не привітався жоден. Дивні люди, коли ти на ви-соті, кожен підлизується до тебе, а зрадила тобі удача, то й вони показують спини.

Назустріч йому вийшла немолода вже жінка. Звати її Шуру. Чоловік у неї загинув на війні. Щодня виглядає, сердега, коли мимо її подвір'я йтиме Серкебай. Ось і зараз чекає біля воріт.

— Ти, Серкебаю? Це я, Шуру. Знову телевізор зіпсу-вався, біла б його лиха година. Саме з Москви гарну передачу показували, а воно погасло. Танцювали кавказці. Ходімо. Кого мені кликати, коли ти вже тут? — сказала вона й рушила прямо до хати.

— Ось маєш. Тут треба монтера. Я у цій справі не мастак,— бурчить собі під ніс Серкебай, ступаючи за нею.— Там будуть збори. А ви не йдете? Що, знімати-мете мене з голови?

— Були такі балачки. Дехто навіть погрожував віддати під суд. Нехай їм грець, хто ж мені тепер лагодитиме радіо й телевізор, питаю? Е, полагодить хтось. Що, Серкебая? Чому сумний? Ти своє прожив, що мав випити — випив, що судилося з'їсти — з'їв. Маєш над головою дах, під боком дружину. Не журися. Подивися на мене. З молодих літ довелося мені в'янути сиротою. Була я, мов яблучко наливне, дев'ятнадцяти літ залишив мене хазяїн. Адже ти й сам, голубе, знаєш. Не було в аїлі джигіта кращого, ніж мій Саригул. Не натішилась я його обіймами. Пропав, сердешний. Люди кудись пишуть, десь розшукують мертвого чи живого. Я не хотіла. Яка мені з того користь, що одержу на нього похоронку. Я з тих жінок, які ніколи не втрачають надії, вміють любити не тільки живого, але й мертвого. Колись розповідали казку, як приходив на власні поминки той, кого вважали покійним. Я не вірю в це. Але сподіваюся й досі. Чекаю, що колись він, наче ясне сонечко, увійде до моєї хати. Е-ех, гірка моя доле, коли ж він настане, той день? Скільки душ обпалила ця війна!

Не перестаючи упівголоса примовляти, Шуру провела Серкебая до світлиці. Сама ж підійшла прямо до телевізора й заходилася длубатися в ньому. Серкебая аж пересмикнуло від злості.

— Забери лишень руки, розчепірилась, як павук,— скреготнув він зубами.— Навіть ніс тобі з'їхав набік.

Серкебая не стільки злила недоречно запападливість цієї жінки, скільки почута від неї новина.

— Нікуди мій ніс не з'їхав, на місці стоїть. Тебе дратує, а моему чоловікові подобався. Маю чим похвалитися крім носа,— огризнулася Шуру й усміхнулася, сьайнувши білими зубами.

Серкебай раніше не помічав, що у неї такі гарні зуби. Правду кажучи, у нього одразу пом'якшало серце. Жодна з жінок її віку не мала таких зубів. Мудруючи біля телевізора, Серкебай час од часу косив на неї очима. Не тільки зуби у неї гарні, але й постава струнка. Якщо подивитися ззаду, можна помилково й за дівчину її прийняти. Чомусь защеміло в грудях. Пригадалися роки війни. Заглядалися тоді на нього й прудконогі, як кобили-ялівки, молодиці, й незаймані, щойно розквітлі дівчата. Але на жодну з них не зиркнув Серкебай.

Ледь впорався з телевізором, як знову заговорило радіо. Оголосили, щоб голова Серкебай, де б він не був,

негайно з'явився на збори. Серкебай кинув інструмент і рушив до дверей, але Шуру схопила його за руку.

— Куди поспішаєш, Серкеш? Не залишай мене саму. Дивися, стан у мене такий, як і раніше.

Пружною ходою вона пройшла по кімнаті. Серкебая це розлютило.

— У мене є дружина! — закричав він. — Не підходь! Будеш чіплятися — скличу колгоспні збори, вижену тебе з колгоспу. Гадаєш, що я морально нестійка людина? Чи й досі не знаєш мого характеру?

Серкебай висмикнув руку, кинувся до дверей. А Шуру стоїть на порозі, не пускає його. Так і сьє зубами, хай їй грець. Молодо зблискує очима. Ніжно всміхається, підходить ближче, але навіщо ж гладити по голові? Ні, цього не буде.

— Кажуть, що провину верблюда спокутує міст. І ти маєш нести покуту за мою провину?

— Понесу. Все віддам за тебе. Більше терпіти несила. Це край. Адже я людина. Не думала, що так станеться. Змарнувала собі життя. Чому? Через кого, питаю? Все через тебе. Якби не ти, давно б знайшла собі чоловіка. Тебе сподівалася, Серкебаю!

Шуру кинулась йому на шию, поцілувала.

— Що ти кажеш! У мене ж дружина. Відчепись, я чесно жив, хочу й померти чесним! Не чіпай мене, не цілуй! Провокація, це провокація!

— Ех, бідолаха, чого ж тікати, коли жінка цілує тебе? Що таке провокація? Дурна я була, що тебе любила. Більше не приходь. А я щодня псую як не телевизор, то радіо, аби лиш побачити його. Тепер бачу, який ти, надивилася. Сніп очерету, та й більш нічого. Ось двері. Іди собі. І більше щоб не приходив. Побачу тебе на подвір'ї — собак нацькую.

Шуру широко відчинила двері й виштовхала Серкебая надвір. Це була для нього тяжка образа. Такої образи зазнав він лише раз у житті від Аруке, коли тікав у шістнадцятому році.

З тріском зачинилися двері. Може, тепер усі двері зачинятимуться перед Серкебаєм? Усі двері? Але чому? Кому він завинив?

Серкебай глянув на вікна. Шуру крізь шибку дивилася на нього, грала очима, як дівчина. І ніс у неї зовсім не кривий! Серкебая вже тягнуло до неї. Захотілося повернутися назад. Чи не в цій хаті те, що він шукав?

А що він шукав? Хіба не сам казав, що задоволений власною долею? Звідки ж це почуття? Скільки разів повторював, що любить Бурмакан? Чи це неправда? Чи не тоді ще вперше освідчився їй у коханні? Ні, певно це було іншим разом. Тоді він боявся підвести голову, глянути їй у вічі. Соромився, ніяковів, обливався потом. Коли ж він сказав їй про своє почуття? Та й чи треба говорити про це? Кажі чи мовчи, а кохання, якщо воно є, само себе викаже у вчинках, у ставленні до людини, яка небайдужа тобі. Кохання... Закоханий Серкебай... Дивно. Чи кохав він хоч одну жінку? А Шуру? Може, й кохав. Але ж хіба це кохання? Яке? Завжди, коли у неї ламалося щось і йому доводилося лагодити, він крадькома милувався нею, а потім тихо зітхав. Так, зітхав. Очі туманила сльоза. Хіба лиш очі? Солодко завмирало серце. Він і сам не сказав би чому. Коли Шуру не дивилася на нього, він не зводив з неї очей і невдоволено супився, варто було озирнутися їй. Боявся виказати свої почуття. Гадав, якщо вона здогадається, не минути лиха. Траплялося, що Шуру не кликала його до себе. Тоді він сам ходив біля її хати, виглядав, чи не вийде на подвір'я. Навмисне голосно кашляв, комусь наказував щось. Бурмакан знала про це. Інколи при нагоді допікала йому: «То як, усе полагодив у Шуру?» — запитувала. Серкебай підстрибував, наче блоха. Хоч і сердився, а чекав цих слів від дружини. Вона знала про це і злилася ще дужче. З часом обоє звиклися з цим, інколи сперечалися навіть при людях. Але ніхто не надавав тому особливого значення. Тепер прорвалося назовні почуття, яке він таїв у собі, з яким ховався стільки років. Серкебай з острахом дивився на вікна. Бідолашна Шуру... невисловлені почуття, нездійсненні мрії переповнили жінку, позаздрила чужому щастю... Диви, не зважає навіть на те, що Серкебаєві незабаром стукне сімдесят. Певно, таким і повинно бути справжнє кохання. Це не жарт.

Нестерпні вагання: вернутися чи піти? Гіркі й такі солодкі почуття. Безладні, схвильовані думи. Жагучі очі Шуру.

Він не наважується відчинити двері, куди міг заходити, коли хотів, удень чи й серед ночі. Що ж сталося? Дуже розгнівалася Шуру. Хіба вона гнівається? Боже, це ж справжнє почуття! Колись воно дасть про себе знати. І нехай, але що ж із того? Якби ж це сталося замолоду, а тепер, коли нас зігнула старість, стати посміховиськом

для людей, поживою для пліток, підстилкою під брудні слова?

Серкебай з усієї сили смикнув на себе зачинені двері. Відламалася й відлетіла защіпка. Шуру стояла в кутку і плакала. Підійшов до неї, обняв. Інший цілував би обличчя, а він торкнувся губами плеча. Гадав, що це їй сподобається. Не сподобалося. Шуру штовхнула Серкебая ліктем під бік.

— Геть з моїх очей! Обійдуся без снопа очерету, йди собі до своєї Бурмакан. Ніс у мене кривий! Шукай собі рівного носа!

Не слова вилітали з уст Шуру, а вогонь. Полум'я сягнуло стелі. Спалахнуло піддашшя. Серкебай кинувся гасити пожежу, але Шуру не пустила його. Хай горить! Не хата у вогні — моя душа. Камінь у тебе замість серця. Скинемо тебе з голови. Я скажу, що ти підпалив мою хату. Я перша виступлю проти тебе. Згинь! Ти морально стійка людина. Мого чоловіка забрала війна, ти сам забрав його в мене. Хотів помститися, відправив на фронт. Віддай мені чоловіка! Шуру заметалася по кімнаті, все в ній перекинула догори дном. Чим тільки бачила, біла Серкебая. Збитий подушками й ковдрами, згас вогонь. У хаті повіяло холодом.

— Коли це я мстив твоєму чоловікові? Не говори такого, Шуру. Мені тепер важко й без того. Хіба ж я тобі ворог? — ображено запитував Серкебай.

— Ти був мені ворогом. Усе життя знущався наді мною. Що б тобі сталося, якби хоч раз ошчасливив мене, безталанну? Ти не людина, горіти твоїй бороді. Геть!

Шуру схопила його за руку й виштовхала з хати.

Серкебай опинився на вулиці. Яскраво сяють електричні ліхтарі, гарно і ясно, як удень. Серкебай крокує бруківкою, поглядаючи то на один бік вулиці, то на інший. Милується високими, світлими, схожими один на одного будинками. В кожному з них праця і його рук. У цьому великому селі, що розкинулося біля підніжжя гори, він закладав першу цеглину у кожній хаті. Написані ним послання закладалися під фундамент. Так, кожен кликав його, не кваплячись, він писав записку, потім закорковував пляшку. Ніхто не знав, про що він пише. Так було й тоді, коли закладали фундамент під будинок Шуру. Йому пригадалася та його записка. З того дня минуло одинадцять літ, а так виразно побачив усе, наче це було сьогодні. «Пробач мені, Шуру, від щирого серця

прошу тебе, прости. Бачу, ти теж шануєш мене, як батька, старійшину села, віриш мені, доручаєш, як уже повелося у нас, написати щирі побажання. Але я напишу не те, чого ти сподіваєшся. Цей папір стане свідком мого кохання. Чесно скажу, я не посмів відкрито сказати про нього, побоявся людського осуду. Не хотів, аби мою добру славу, так, мою славу, яку по краплині здобував стільки літ, змело з моєї голови, як змітає вихором попіл. Тому й мовчав, наче рот мені забило піском. Але серце мені щемить. Справжнє кохання не лежить на поверхні, таїться в глибині, шукають його не на обличчі, а в серці. Непоказна твоя врода, але немає на світі кращого, ніж у тебе серця. Навіть тоді, коли я вдома, думи, мрії мої поруч з тобою. Що ж, нехай моє кохання залишиться в землі. Хай лежить під твоєю хатою. Я навмисне кладу його під твій поріг, аби ти ступала по ньому. Хочу, щоб воно зігрівало твою оселю. Мое сумління чисте перед тобою. Не тримай на мене зла, проклені мою нещасливу долю. Нема мені щастя. Вік звікував, на все озирався. Крім своєї дружини, й не посміхнувся нікому. Однаково помирати й мені, і волоцюзі Шийкимбаю. Так мені й треба, сухому пеньку втіхи життя ні до чого. Ні, не для тебе пишу ці слова. Ти не будеш валити хату, щоб прочитати мого листа. Прийде час і ми повмираємо. Залишаться наші нащадки. Завалиться колись і цей будинок. Більше буде людей, тіснішою стане земля. Зводитимуть багатопверхові будинки. Копатимуть котлован під новий фундамент. Може, хтось і натрапить на цього листа. Прочитає. Довідається, що серце моє не звідало щастя. Знаю, ти теж любиш мене. Все чекала на мене, так і минуло життя. Ти гадала, що я мужчина. Я підвів тебе. Більше ти мене не покличеш. Хтось інший справлятиме тобі телевізор. І ти не дивитимешся йому вслід, коли він ітимає від тебе. Через мене ти зненавиділа всіх чоловіків. Я винен, прости». Ось що він тоді написав. Тепер пригадалося.

Ішов далі. Блимнула й згасла лампочка. Що сталося? Тридцять років тому уночі над селом залягала темрява. Але ж то був зовсім інший час. Чи навмисне хто вимкнув світло, аби я не міг відшукати дороги в пітьмі?

Хто це гасає вулицями на Серкебаєвій «Волзі»? Не встигли зняти, а вже збиткуються. Невже так просто звеличують людину, щоб потім принизити її?..

Дивно. Ліхтарі на стовпах згасають, коли Серкебай

наближається до них, а минає — знову спалахують. Здається, ніколи так не гнівався Серкебай.

Знову назустріч йому два діди. Наче й не помічають його. Обминули, як незнайомого. Так само ведуть себе й ті, хто його переганяє. «Погана прикмета. Чим же має скінчитися це все? Ось і контора. Чекають люди. А може... Ні, без мене ніхто не може звільнити мене з посади. Буде велика бійка. Так легко я не здамся їм. Серкебай не суха гілляка, як його не гни, не одразу трісне. Я знаю свої права, знаю, як їх відстояти. Яке звинувачення можуть висунути проти мене? Який привід знайдуть, коли я не висуваю родичів на керівні посади, не роблю кар'єри собі, справи в колгоспі йдуть непогано, в громадській коморі не зіпсував жодної зернини? Скажуть, старий? І нехай звільняють. Хай знайдуть молодого, тямковитого голову, хай спробують довірити господарство йому. Але жоден не стане Серкебаєм. Серкебай один на цілому світі. Ні, хай таки знімуть мене. Ось коли відкриються очі тому, хто не беріг золото, поки мав його в руці. Року не мине, як розвалиться господарство, яке вів тридцять літ. Але ж біс його забори, болять душа, коли на твоїх очах розвалюється вщент збудоване власними руками. Нехай валиться, якщо не довіряють мені й віддають його іншому. Знатимуть, що то за сила Серкебай. Йду на збори. Зніматимуть, віддам ключі та й піду собі. Я втомився. А бачив що? Бо й справді, що я бачив? Нічого. Навіть путньої хати не поставив собі, як то роблять інші голови. Чому? Такий я добрий. Все у мене вбоге, просте. Казав, що й цим обійдуся, все прибуднявся, не хотів виділятися між людьми. Будував рядовим колгоспником, вони лиш гроші платили. І не мали ніякої замороки. Взяти хоча б будинок сина Саке. Шість кімнат. Стіни й перестінки з випаленої цегли. І вода в хаті, й усе інше. Він пасе отару на Анархаї. Повернеться й одержить ключі. А знайде якийсь недогляд, таку підніме бучу, що тільки тримайся. Цілу комісію приведе. У кожного нині новий, великий будинок. Залишився один лиш я. Так мені й треба. Чи мені не вистачало б зарплати, щоб поставити добру хату? Боягуз. Боявся, аби хто не сказав, що я побудувався за колгоспний кошт. Який там колгоспний? Бухгалтер підрахує все. Хай навіть з Москви перевіряють, не знайдуть нічого. А тепер маеш. Вилежуйся в хатині з двох кімнат, женися за вітром верхи на віслюкові». Від контори назустріч йому вийшли три дівчини.

— Серкебай! Се-кіш! — солодким голосом озвалася одна з них, вихилясом підступаючи до Серкебая.— Я закохалася в тебе. Бери мене за дружину, я б пішла. Бідолашний, ти навіть не знаєш, що таке кохання. Палить, обпікає, трясє, як у лихомайці, ось що таке кохання. Можеш з нами зазнати, який його смак. Хочеш, так приголублю, що зомлієш? — запитала дівчина й дзвінко зареготала. Знаєш яка сила в кохання. А де ж твоя борода, Серкеш? Вилізла, не інакше. Ей, люди, дивіться, у Серкеша вилізла борода. Який смішний, наче безрога корова. А мені навіть добре, не заважатиме цілуватися. Любить чи не любить мене мій Серкеш? — Дівчина заплющила очі, покрутила один навколо одного вказівні пальці й звела їх до купи. Кінчики пальців зійшлися.— Ну ось, наворожила собі правду. Покохав мене мій Серкеш. Через те й борода йому вилізла. Стривай, борода бородою, Серкеш, але чому в тебе на комірці бруду на цілий палець? Чи твоя незграбна дружина не може випрати сорочку тобі? Зачекай, хай лиш я стану твоєю молодшою дружиною. Взую її обома ногами в одну халяву. Поцілуєш мене, Серкебаю? Ти коли-небудь дівчину цілував? Буває, що й дівчина палко обіймає, буває, що кіт миші й за цілу ніч не впіймає, діду.

Вона звивалася навколо Серкебая, не давала йому ступнути й кроку. Навіть набридло. Все тягла його за руку кудись між дерева, в тінь. Але Серкебай не сердився на неї. Гарна була дівчина. Такої в аїлі не знайти. Така кого хочеш закохає в себе.

Серкебай посміхнувся. Що це з ним сталося? Розтанув лід, усміхнувся камінь.

— Чия ж ти будеш, голубко?

— Твоя.

— Годі вже реготати. У мене тільки одна дочка Рабія.

— То чому ж тоді всіх дівчат в аїлі ти називаєш дочками? Я запитувала матері, вона сказала, що я Серкебаєва дочка.

— Провокація! Згинь з моїх очей! Хоч би мене посоромилася!

Серкебай штовхнув дівчину рукою, та злетіла й зависла на гілці. Перекинулася навзнік. Але не замовкла.

— Серкебай, бугай! — гукнула вона.

Хоч би не почув ніхто. Слава богу, здається, нікого нема. Треба тікати. Хоч би справу яку не пришили мені. Бодай ти щезла!

— Слухай, Серкеш! Іди додому, не барися. Прожену твою бабу, не журися.

Глянув, а дівчина зачепилася за гілку ногами й висить.

— Не смій приходити до мене! Ти не варта моєї старої!

— Побачиш, хто чого вартий! Не поспішай, спусти з тебе шкуру!

Дівчина стрибнула з дерева на землю, кинулась до нього. Серкебай побіг до контори, спотикаючись і падаючи на кожному кроці. Дивно, тут нема жодної душі. Перекинутий стіл. Дим коромислом, скрізь валяються недопалки. В кутку звернутий на бік телевизор. Безладно розкидані стільці. Серкебай, хоч і був невибагливий, але не терпів найменшого непорядку в роботі. Не те що в кабінеті, а й скрізь на робочих місцях помічав кожну поршинку, спуску нікому не давав. А тепер розгубився. Прикусив губу, щось забурмотів собі під ніс. У цей час двері несподівано розчахнулися й до контори вбігла та сама дівчина.

— Прийди, мій любий, прийди, минає наша пора! — заспівала вона та ще й підморгнула, безсоромна.

— Геть звідси! — закричав Серкебай і замахнувся на неї стільцем. А дівчині байдуже. Приклала палець до щоки, похитала головою, як не соромно, мовляв. І підступає ближче. Серкебаєві наче заціпило, не може й розкрити рота. Чи не знає вона якого закляття, бодай їй не знати добра?!

— Ач, як любо ти вмєш розмовляти, а коли б'єшся, напевне, голови розлітаються на друзки, горе ти моє, за те я тебе ось куди поцілую.

Дівчина поцілувала Серкебаєві кінчик носа.

— Чому б тобі не позбутися Бурмакан? Чого боїшся? — допитувалася вона, назираючи на Серкебая грудьми, поки не притисла його спиною до вікна. Тьху, яка ж вона приваблива. Навіть ота коротка розірвана сукня пасує їй. «Дико здається незвичному окові, а звикнеш, то вже наче й кращого нема. Я даремно її засуджував. Кожен час має свій одяг, свої страви, свої пісні. Що там казати, мода. Приходить, коли забажає, та й минає сама. Шкода навіть слів на марні суперечки. Ні, ця дівчина таки справді зачарувала мене. Молодість минула, але ж і старість може ще почекати... Ні, ні, негоже таке діло. Чесно жив. Чесно й помирати».

Дівчина знову підступила до нього. Зазираючи у вічі, швидко заговорила. О, їй тільки дай поговорити.

— Ех, Серкеш, жінка, що відьма. Троє дітей народила твоя Бурмакан. Що тут поробиш, хоч і ненавидиш її, а покрутишся, покрутишся та й повернешся додому. Якби не ці жінки... Все лихо від них. Жодного разу не чула, щоб хтось похвалив свою дружину. Вони й між собою не миряться, бачити одна другу не хочуть. А зійдуться поговорити, аж сичать, перемиваючи комусь кісточки: в того дружина нечупара, в іншого просто лютий звір. Кращого від них не почувеш. На всіх не вистачає чоловіків. Жінки тепер усі вродливі. Добре жити, то й гарнішає кожен. А двом красуням незатишно поруч, аж пересмикує кожну, коли зустрінуться десь. І вже просто сяє, мало не підстрибує на радощах кожна, якщо помітить в іншій хоч маленький гандж. Погано, коли вродливі всі. Я не красуня. Ніхто не задивляється на мене. Зі мною не знатимеш горя Серкеш. Недарма кажуть: «Дружина без ока, зате на серці спокій». Бурмакан проженемо, хай іде собі, звідки прийшла. Стільки років прожили разом, досить з неї. Не чекати ж нам, поки вона помре. Аби нас не поховали раніше за неї. Ти колись припильнуй, як твоя стара говорить про тебе. Лихий він, каже, боюся Серкеша, йому під гарячу руку потрапиш — уб'є. Отже, домовилися, ти на мені оженишся. Я піду за тебе, — каже дівчина й обличчя її спалахує рум'янцем.

— Не оженюся я на тобі!

— То я на тобі оженюся.

— Що?

— Я тебе візьму собі за чоловіка. За таких, як ти, хто ні кує ні меле, дівчата не виходять заміж, а женять на собі. Знаєш, як моє ім'я? Не знаєш. Балта, тобто Сокира. Гляди, а то й зарубати можу. Тому й виходжу за тебе заміж. Радій, я зроблю тебе молодшим. Іди на збори, а я подамся додому. Поки повернешся, твоя стара буде вже на тому світі, — пообіцяла дівчина й вийшла, дивно пританцьовуючи та пускаючи кільця тютюнового диму то через праве, то через ліве плече.

Серкебай побіг до Будинку культури. Збори давно почалися, чимало хто вже встиг побувати на трибуні. Ой, а це що за дива? У президії, понуривши голову, сидить ще один Серкебай. «Хто такий? Хто ж тоді я? Він молодший від мене, чи я від нього? Лишенько, у нього ж тільки один вус і борода лише на одній половині підборіддя! Стривай, зараз придивлюся пильніше. Таки й справді, він наполовину молодий, наполовину старий. Наче двох

Серкебаїв розрубали навпіл і дві половини стулили докупи. Виходить, з мене залишилася лиш половина. Нумо, подивлюся на себе. Господи, як це я стою на одній нозі? Добре, що хоч серце залишилося при мені. А нутрощі вже як є, вистачить і тих, що залишилися, тепер мені багато їсти не треба. Тільки як мені обійтися без ноги? Нічого, звикну. Чого тільки мені не доводилося перетерпіти! Але хто це! Цього чоловіка мені не доводилось ба чити. Зачекай, треба послухати, що він каже?..

Серкебай протиснувся крізь натовп, вийшов наперед. Тепер він виразно чув кожне слово. Гучно лунав розкоштний бас.

— Ти не посоромишся, напевне, сказати, що, зробивши підлість одній людині, серцем уболівав за тисячу, одну свою провину, свій злочин спокутував сотнею добрих справ. Хіба це по-людськи? Можеш, не вагаючись, сказати собі: я людина? Тоді йди в житті прямою дорогою, не блукай манівцями. Той, хто нове будує — людина, той, хто руйнує збудоване — хижак. Навіщо похвалитися тим, що зроблено за багато років. Будь-хто інший на твоєму місці зробив би не менше. А візьми терези, збери до крихітки й поклади на одну чашу всі свої добрі справи, на іншу ж кинь тільки печаль Бурмакан та й подивися, що переважить. Ти хотів би забути ту ніч, пронизливий дівочий крик, її ганьбу, а не можеш. У моїх вухах не вмовкає той крик. Чую його, згадую про тебе. Тому й не даю тобі спокою, завжди переслідую тебе. Але є й інше, твої чорні наміри, твої підступи проти Аруке, Джайнака, а потім проти Токтора... Набереться немало, якщо перелічити все. Але сьогодні я говоритиму про Бурмакан. Ні, тобі не втекти від мене. Мені не набридне йти за тобою назирці, бо це моє головне завдання. Твоя провинна зростає. Чому? Бо приховуєш свій злочин. Досі нікому не зізнався сам. Знає один лиш день, знає одна лиш ніч. Ти так гадаєш. А Батиркул, а волосний? А я? Ні ти кілька разів збирався розповісти, але кожного разу прикушував язика й умовкав. Ти боягуз. І це ще одна твоя провинна. Ти побоявся розказати людям все, як було, вирішив усе життя носити в собі свою провинну, навіть якби вона й задушила тебе. От і точить тебе черв'як, він зсушив твоє тіло, випив рум'янець з твого обличчя, а серце позбавив відваги.

Серкебаєві увірвався терпець. Він зрозумів, що цей чоловік не уповноважений з міста, а само Минуле.

У ньому закипіла злість. Проте намагався стримати себе, аби не наговорити зайвого. Підійшов до трибуни, стягнув з неї Серкебая, що стояв там, сам став на його місце й почав говорити.

— Де завідувача читальнею? Знову не прийшла? Адже сільрада винесла рішення тимчасово закрити читальню. Чи це не стосується її? Де бригадир, чому сам не привів? Чи до когось ще не дійшло, що за три дні ми мусимо закінчити проривку буряків? Декому, певно, треба прочистити вуха. Я сам узяв п'ятдесят сотих. Чи в цієї молодиці малі діти? Що їй станеться, якщо за три дні попрацює разом з людьми? То є вона чи нема? — сердився Серкебай. Він ніколи не гарячкував не те що на зборах, а навіть і тоді, коли доводилося з когось знімати стружку. В залі здивовано переглядалися.— Коли будувала хату, увивалася навколо мене, мало не стелилася під ноги, вибрала ділянку, яку вже сама хотіла. Коли ж треба допомогти колгоспові, її нема. А від нашого хліба не відмовляється... Де ця молодиця, питаю?

З середини залу вийшла наперед легкою ходою поважна жінка. Неквапливо підійшла до трибуни, зупинилася навпроти Серкебая.

— Я дуже ніжна,— ледь ворухнула повними губами.

— Хай тебе батько з матір'ю ніжать. А колгосп не любить цього. Мені треба працювати, маніжитися можеш удома.

Поки Серкебай говорив, молодиця кудись зникла, наче випарувалася.

— Тут не виробнича нарада, Серкебаю, а збори, на яких розглядається твоя персональна справа. Облиш молодицю. Відповідай на запитання, які тобі задають,— махнуло рукою Минуле й наставило вказівного пальця просто йому у вічі. Серкебаєві перехопило подих. Кинув погляд у зал. Усі, хто сидів там, плескали в долоні. Не міг зрозуміти, що сталося.

— У всьому винен Батиркул. Я був підневільний. Залізний молот і повстяний кілок зажене у землю. Мусив скоритися йому. Мое життя висіло тоді на кінчику його нагайки,— намагався виправдовуватися Серкебай.

Але Минуле одразу ж повернуло проти нього його ж слова.

— Адже ти був не останнім джигітом, як міг забути, що твоє ім'я — людина? Адже умів співати так, що горами котилася луна. Зумів ввести в оману Аруке. Умів, зібравши

інших джигітів, підкрастися уночі до чужого аїлу й вивести цілий табун коней, а потім не міг нахвалитися тим. І поговорити був мастак. Словом, парубок хоч куди. Коли ж справа торкнулася Бурмакан, зігнувся, як билина? Хто така Бармакан? Чому опускаєш голову? Я питаю тебе про Бурмакан. Ач як у нього руки тремтять. Чому ж тоді не тремтіли? Я не прощаю нікому, не забуваю нічого. За те й називають мене Минулим, історією. Спробуй збрехати, перекрутити щось, дарма, люди не повірять тобі, тільки сорому наберешся. Це історія, це Минуле.

Минуле говорило, не вмовкаючи ні на мить. Від його слів Серкебаєві пішла обертом голова. Заклало вуха, затьмарився світ. Чисту правду казало Минуле. Що він міг заперечити йому? Голос Минулого звучав усе гучніше, зліше, грізніше, страшніше, не лише в Серкебая, але й у всіх, хто сидів у залі, піднімалося на голові волосся.

— Не бути йому головою, — сказало наприкінці Минуле. — Є багато таких, хто працюватиме краще за нього. Чому це ви ніяк не можете з ним розпрощатися? Подивіться, на що він схожий!

Старий Серкебай, якому немало довелося звідати на своєму віку, здолати немало перевалів, пройти немало доріг, лежати каменем серед каміння, крижиною на льоду, молодчина Серкебай, який навчився, не скривившись, ковтати гірке й не розпускати слину, відчувши на язиці солодке, який не один раз проходив через густе сито життя, цей Серкебай тепер стояв, безсило звівши голову, й хитався, як билина під вітром. Його просівало сито життя. І справді, життя мов сито. Воно просіває людей, через нього проходить і добрий, і злий, і злодій, і хитрун, і мудрець, і дурень, і покірний, наче овечка, мовчун. Проходить, проходить, а прийде час то й зависне у вічку. Отже, заплутався, помилився. Це рука життя, це його дорога. Серкебай уже багато років не зустрічався віч на віч з Минулим. Він всіляко уникав цієї зустрічі. Тому, напевне, й бороду відпустив. Гадав, що так його не впізнає ніхто, хто міг його бачити в ті далекі роки. Ніхто з давніх знайомих не зустрівся йому, та все одно його знайшло Минуле. І лютує, показує те, що вчинив колись, знову нагадує забуте.

Серкебай заплющив очі. Коли ж знову глянув у зал, там не було вже нікого. На сцені розлилося озеро. Спершу його вкрили білі бурунчики хвиль, а потім воно потемніло, стало чорнішим від вугілля. Наче виповзли разом тисяча

драконів, стали дибки, кинулися до берега, зашипіли, плюнули отрутою. Здибались гори, скелі громадилися одна на одну, грізно гриміли, тріскались, наче мали ось-ось обвалитися, впасти у воду, розбитися на дрібні шматки. З розбурханих хвиль з'явилося чорне плаття. Воно то зникало, то знов майоріло над хвилями, то розліталося клаптями, роздиралося на вузькі стрічки, то знову збиралося до купи, височіло над хвилями, протягом однієї хвилини змінювалося дев'яносто дев'ять разів, кидалося то в один бік, то в інший, то розвівалося, то скручувалося знову. Вибравшись на берег, перетворилося на гадюку, чорну-пречорну, наче зліплена з сажі, запетляло, поповзло через болото. Він ішов біля самої води. Зачепився ногою за якийсь предмет, викинутий на берег хвилями, гримнувса об землю. Поночі йти і без того страшно, а тут ще й за ноги хапає щось. Вернувся, знайшов таган-триніг, замахнувся ним, щоб кинути в озеро. Триноги, казани, горшки, всліяке начиння озеро викидало на берег і раніше. Кого не обсядуть думки, якщо візьме до рук таку річ. Такими уламками приходять, повертаються легенди минулих віків. Своя легенда й у Сон-Куля. О-о, розповідають, що колись озера тут не було й близько, на його місці лежала широка рівнина, де ковила сягала пояса, а худоба за п'ять днів нагулювала стільки жиру, що мало не лопалася. У літні місяці тут стояли аїли, паслися отари овець і табуни коней. Там, де зараз середина озера, било джерело. З діда-прадіда дітям і внукам передавали люди легенду про нього. Це джерело вважали чарівним. Та й вода у криничці була надзвичайно чистою. Кожного дня на світанку приходили сюди дівчата й дивилися на джерело. Від того очі у них були глибокими і прозорими. Хто мив голову цією водою, мав довге й пишне волосся. Хто тричі в житті очищав це джерело, той добавляв собі три роки життя, а хто очищав його сто разів, жив на сто років довше. Струмок проганяв смуток, веселив душу, звучав у мелодії комуза, еднав серця й лікував хвороби. Він дарував розраду дівчині, що приходила до нього поділитися найпотаємнішими мріями, розправлялися спина у дідів, які хоч ненадовго вмощувалися біля нього. Здалеку до цього джерела прилітали лебеді; помилуватися його красою прибігали косулі, що прокидалися разом із світанком; зачаровані його чистотою, тут плакали вовки, благаючи, щоб їх простили; петляючи між каміннями, прибігали кунці, що переливалися, як живе срібло, не зали-

шали слідів на піску; тут стояли архари, підставляючи його живлющому подиху свої закам'янілі роги, щоб омолодити їх; прилітав беркут, розправляв біля нього крило, щоб літати ще вище; ошкірював пашу барс, щоб остудити, загартувати свої гарячі зуби. Хто вмивався його водою, мав сухожилля м'які, наче шовк, хто пив його воду, позбавляв своє серце хвороб. Але коли хтось насмілювався бодай ненароком забруднити його, джерело плакало, наче мати над хворою дитиною, обливалося сльозами. Такої хвилини з його глибини здіймалася чорна хмара, зринала в небесну височінь, поволі розповзалася, закриваючи всю долину. Два дні лютувала стихія, у долині було темно, хоч в око стрель. Тому й говорили люди між собою: треба берегти джерело, тримати його чистим. Ці слова повторювали в кожній юрті, в кожному аїлі. Кажали, що джерело не любить підступних, ледачих, нечупар. Коли до нього підходила неохайна людина, джерело хвилювалося, сердилося, але захистити себе не могло. А трапляються ж усілякі люди. Якось удосвіта одна вередлива молодиця, що жила в цій долині з ранньої весни, сполоснула в джерелі пелюшки своєї семимісячної дитини, полінувалася, бачиш, набрати води в якусь посудину, скаламутила, осквернила святу криницю. І розверзлося джерело, ринулося в долину могутньою повноводою рікою. Вода змітала все на своєму шляху, висока хвиля накривала білі юрти, мирні отари, людей і незабаром у долині заплескалося озеро. Кому не доводилось чути, що й донині хвилі викидають на берег різні речі, що потонули тоді. Озеро, як колись джерело, вважають чарівним. Досі існує повір'я, що непереливки буде тому, хто з недобрими намірами з'явився біля Сон-Куля. Згадка про це не покидала Серкебая, йому здавалося, що Сон-Куль щойно на його очах виплеснувся з святого джерела, могутнім валом прокотився по долині. Холодний вітер бив йому в обличчя, мало не збиваючи з ніг. Серкебай відчував гнів Сон-Куля, його силу. «Невже це я в чорному платті? Я перекинувся чорною гадюкою... Ні-ні, це не я, то хтось інший. Я так вчинити не міг. Адже я зробив людям стільки добра. Давно змита моя давня провина. Я чистий, я чесний. Минуле мало б простити мені, зважити, чи такий вже й великий той злочин. Чому воно лютує так, чому не прощає? Бідолашна Бурмакан, що я думав собі тоді? Все життя не давала мені заснути думка про твоє безчестя, в якому винен я. Не дає заснути й донині. Все, що сталося тоді, стоїть

у мене перед очима. Твій крик протинає мене наскрізь, до самих кісток. Навіщо пішов тоді, навіщо, навіщо?» — билася стривожена думка. Серкебай дивився у далеч. Чорне плаття билосся-тріпотіло на вітрі, то зникало в темряві, то виринали знову, то повзло, звиваючись, через болото, то петляло на піску. Серкебай, чи само Минуле в його подобі?

— А-а, бачив? Хіба ж це не ти, Серкебаю? А це чи не юрта бая Кулменде, до якої ти підповзав, наче гадюка? Чи не його біла юрта, де можна було розсадити разом сто двадцять душ? Бообек, якого убив кінь, хіба ж не був найближчим другом твого батька? А Бурмакан хіба не його середульша дочка? Адже тобі відомо, Серкебаю, що Кулменде доводився їй далеким родичем по матері і бідолашний Бообек, який ледве зводив кінці з кінцями, перебиваючись з хліба на воду, сам привів свою дочку до нього, аби прислужувала йому, мила посуд, прибирала в юрті та не ходила голодною. На Бурмакан, якій тоді ледве виповнилося чотирнадцять, навалилося стільки роботи, що впоратися з нею їй допомогала лиш її природна витривалість. Зранку й до вечора не відходила від казана, готувала їжу і мила посуд, удосвіта починала поратися біля вогнища, вигрібала золу, приносила паливо, увечері стелила господареві й гостям, правду кажучи, і за невісток бая працювала, не один раз на день бігала з відрами по воду. Дівчинці у якої, як мовиться, ще й кістки не затверділи і м'ясо на них неросло, це було важче, ніж верблюдові нести його в'юки. Поки живі були ваші батьки, хіба вони не робили все, щоб їхні діти стали нерозлучними друзями? Ти, Серкебаю, не виконав батькового заповіту. Твій батько не вчинив би такого. Він теж, як і ти, був єдиним сином у своїх батьків. Але сам міг тримати під страхом весь аїл. Недарма його називали батиром Сарманом. Не знаю, в кого вдався ти, адже у твого батька не здригнулася б рука, якби навіть на нього напав дракон. Слухай хоч правим, хоч лівим вухом, все одно розповім тобі, Серкебаю, про один хоробрий вчинок твого батька. Це було тисяча дев'ятого року, в рік його смерті. Незадовго по тому твій батько помер від тифу. Забрав з собою і матір твою Бюю. Він сміявся над тими, хто журився, що має лише одного сина. Чорновуха пантера теж приводить тільки одне маля, хоробрих завжди негусто. Один син, якщо він хоробрий, здобуде

ціле місто, а сотня абияких і нагайки не втримає в руках. Хай здоровий росте, хай на нього всі озираються, хай знають, що це син Сармана. Ех, навіть якби у мене було тридцять синів, жоден з них не стане таким, як я. І добре, що я такий один, я був би вже не я, якби хтось дорівнявся до мене. Таким був твій батько. Без страху ставав до бою, якби навіть йому відрубали півживота, не повів би й бровою. Немає в тобі жодної батьківської риси. Я нагадаю тобі його, розкажу про хоробрість твого батька, бо ти про неї забув. А краще... поспішай лишень додому. Біжи додому! Всі, крім тебе, давно вже там. Ті, хто був на зборах, давно вже подалися до тебе додому. Твоя стара упала з ліжка й померла.

— Камінь тобі в пельку!

— Камінь каменем, а додому мусиш поспішати.

— О-о, Бурмакан, моя нерозлучна! Забери мене до себе!

З грудей Серкебая вирвався розпачливий вигук. Стара, що спала поруч з ним, злякано кинулася й упала з ліжка. Заплутавшись між дійсністю й сном, Серкебай подумав, що вона й справді померла. Схилився над дружиною.

— Бурмакан, забери мене з собою!

— Чого галасуєш? Вставай!

— Ой, що це? Ти... жива? Ти не померла? Ти...

— Облиш мою смерть, краще про своє життя подумай.

Вставай, вставай, досить вилежуватися!

Була п'ята година ранку. Саме той час, коли Серкебай прокидався. Він скочив з ліжка, вийшов у двір, до крана. Скинув сорочку, облився до пояса. Але голос Минулого все звучав у його вухах. Чувся йому в хлюпотінні води, що струмувала з крана.

— Сини не повинні забувати своїх батьків. Твій батько найхоробріший з хоробрих. Бо хіба ж не хоробрість пережити те, що випало на його долю. Ти повинен знати, як велося в ті часи. Коли один рід готувався викрасти табуні іншого роду, насамперед викрадали найпрудкіших скакунів. Людина без коня — що безкрилий птах. Тож передусім відбирали крила. Так чинив і твій бай Батиркул, і Қашкоро, і волосні управителі — болуші, й судді — бії, й інші багатії. Тоді легше розлучалися з найвродливішою дівчиною, ніж з прудконогим скакуном. Силачів, які бралися викрадати чужих скакунів, називали батирами. Їх годували смаженим на маслі зерном, вважалося, що від того прибуває сила. Хто його знає, як вирушали в

набіги інші батири, але батько твій Сарман завжди ішов пішки. Коли хто дивувався тому, що він не сідлає коня, твій батько міряв такого довгим презирливим поглядом. Він казав, що тільки дурень виступає на ворога, тримаючи в руках повіддя, а повертається, притримуючи власні штани. Батирові ж личить у похід вирушати пішки, а повертатися в сідлі. І жа чекає батира в дорозі, а здобич — у ворожому стані. Мої ноги — це мій кінь, мої руки — це моя зброя. Не на те дивіться, як я йду, дивіться, як повертаюсь. Не примушуйте мене говорити, посилайте туди, де бій. Я люблю підійти без звуку, а повертаючись, наробити переполоху, не по мені підходити з шумом, а повертатися тихцем. Краще поховати хорошу людину, ніж втратити доброго скакуна, коли є народ, знайдуться й достойні люди, а в овечій отарі не знайдеш прудкого коня. Так говорив твій батько. Правду кажучи, він теж був наймитом, хоч і звався батиром. Ночі проводив у набігах, йшов на муки і смерть, а здобує ним присвоював бай, він користувався всім, а батькові доставалася тільки чорна слава. Твій батько вважав героїзмом ці нічні набіги, уміння непомітно підкрастися до чужих табунів і, зчинивши переполох, утекти з багатою здобиччю. Адже йому казали, що він герой. Такий він був, не ходив, як інші, ватагою, не поспішав на поминки та на бенкети, навіть коли його запрошували по десять разів. Коли ж не хотів прийняти запрошення, лінувався навіть прийняти вітання від того, кого прислали за ним, лежав, повернувшись до нього спиною. Це теж стало ознакою його відваги. Не підводився й не повертав голови навіть тоді, коли до нього приходив сам волосний. І не тому, що волосний боявся його чи не міг помститися. Знав, що завтра він знову прийде, але вже не запрошувати, а послати в нічний набіг. Волосний уміє скористатися й з того, що хтось насмілився не відповісти на його привітання. «О, цей нікому спуску не дасть, — розповідав він, — робить, що йому заманеться, а сяде муха на ніс, не те що на мене, а й на самого пророка не гляне. Цей Сарман верховода нашого роду». Всіляко підносив батира, тим і залякував людей, що має у себе під рукою таких левів, які можуть не привітатися навіть з ханом. І в цих словах була доля правди. Розізлившись, Сарман рушав прямісінько до табуна Батиркула, вибирав і різав для себе ситого лошака, забирався в отару, знаходив молодого баранчика, такого, що

вже ледве ходив від жиру, різав його і з'їдав. Міг з'їсти лоша чи двох баранів, зате за один набіг приганяв для бая цілий табун. Розуміючи це, Батиркул навмисне вибирався на пагорб і звідти кричав, аби було чути й батиру Сарману: «Люди, прокинувся батир Сарман, не ходіть туди, куди ходить він, не займайте того, що він узяв, не перечте йому ні в чому, бо чого доброго розгнівається, переб'є увесь посуд, розкидає вогнище, попіл підніме до неба». Радіє Сарман, йому цього тільки й треба. За такі слова, за повагу до нього він принесе Батиркулові палюче полум'я, кинеться за нього у вогонь, полетить, наче ловчий птах, куди б той його не направив. Накаже комусь зняти голову — зніме, накаже, аби приволік когось, наче тушу цапа під час гри «сірий вовк», схопить того живцем, притисне коліном до сідла й кине, як безголову тушу, перед порогом баєвої юрти. Такої вдачі був цей батир. Хоч насправді був тільки наймитом у бая, болуша та судді, гадав, що стоїть за народ, дбає про нього, служить йому. Та й люди вважали так само, сподівалися, що Сарман-батир не дасть їх нікому на поталу. І недарма. Коли траплялося, що на аїл нападали батирі з іншого роду, Сарман кидався за ними в погоню і непереливки було тому, хто потрапляв йому під гарячу руку. Не розбирався, де багатир, а де бідняк. Адже нападники забирали й останню конячину, єдину дійну корову, коростяву шкапу злидаря, й табун породистих скаунів бая. Такий був Сарман. Піде кудись, нема його десять днів, цілий місяць, повернеться — відлежується в юрті, не показується нікому. Не було такої людини, яка б насмілилася потривожити його удома. Траплялося, що й по два дні не відкривався тундюк на його юрті. Помітивши це, люди звіддалік перемовлялися між собою: «Напевно, ходив у набіг батир, напевно батир втомився», — шепотілися. Батир чимось нагадував дракона. Не так то підступитися до нього людині. Не любив говорити. Ріж його, не розкаже, де побував, що довелося звідати, коли ж наполягали, гляне вовком так, що після цього не скоро наважишся знову звернутися до нього. Крім коня, що літав, як птах, він не мав ні табунів, ні отар, навіть собака не гавкав біля його юрти. Нічого й не потребував, не хотів тримати худоби. Навіть коли не спав батир, його не часто можна було зустріти в аїлі. Він міг лежати цілими днями, не змінюючи пози, ні з ким не бачитися, не розмовляти. Коли ж до нього

навідувався хтось із ровесників і заводив мову про його подвиги, дружина Сармана Бюбю, знаючи, який повільний на слово її чоловік, сама розповідала про геройські вчинки чоловіка, говорила повагом, з гідністю, кожного разу розповідаючи лише про один випадок, варто було сказати одне зайве слово, як батир невдоволено супив брови.

— Чотири речі можуть зганьбити джигіта,— повторював він.— Перше — дурна і безплідна жона, друге — ледачий кінь у дорозі, третє — неповага до мудрих порад і четверте — невміння скористатися ними. Вислухати жінку можна лише один раз.— І переводив мову на інше. При ньому ніхто не смів голосніше заговорити, засміятися на повний голос, осудити когось. Якщо ж комусь траплялося ненароком зареготати, він впивався в такого лютим поглядом і казав, зіпершись руками на коліна:

— На свою погибель регочеш! Бездумний реготун, безпробудний сонливець, гляди, бо й щастя налякається твого тріскучого сміху!

Хай би спробував хто після цього порушити його спокій!

Лише двічі на рік, коли мусульмани святкують айт, він сам виходив з юрти, підкликав до себе когось з парубків, що проходили мимо:

Мій батько на свято мені наказав,
Щоб я вороного коня осідлав,
У гори помчав, де ялина росте,
До юрти зайшов, де дівча молоде,
Попив кумису. А не виграв кумис,—
Щоб дівчину вкрав і додому привіз,

— примовляв він.— Такий наш айт. Зайди до юрти, де є дівчина, покуштуй кумису, а не дадуть кумису — викради дівчину, одружися з нею, щоб ріс і множився рід киргизів.

З цими словами віддавав юнакові свою нагайку. Так уже й повелося, що наступного після свята дня відомий в аїлі майстер Шапак приносив Сарманові-батиру нову нагайку. Бо коли немає в юрті нагайки, це означає, що батир уже не сідлає коня, коли немає в юрті ловчого птаха, це означає, що постарів мисливець-соколятник. А джигіт, якому діставалася нагайка Сармана, не тямив себе від щастя, того дня в аїлі тільки й було

розмов, що про нього. Забобонні діди доводили скрізь, що це добра прикмета, божий промисел, що юнакові судилося щасливо прожити свій вік, що нагайку від батира йому послав сам всевишній. Батьки юнака на radoшах скликали до себе гостей, різали жертвовного барана, просили аксакалів благословити їх сина. Всі дівчата закохувалися в цього щасливця, за нього погоджувалася вийти заміж навіть та, що досі крутила хвостом. Саме тому в день айта з самого ранку мимо юрти батира проходили чи проїздили верхи десятки юнаків. Але траплялося, що й у свято батир не з'являвся на люди. Тоді тривожився весь аїл. «Лишенько, який же то має бути рік, не дай боже якого нещастя, сьогодні не вийшов батир»,— гомоніли люди. І це неспроста. Адже коли батир був у доброму гуморі, чутка про це котилася з аїлу в аїл, люди бачили його й раділи, що живий і здоровий їх захисник, їх опора. Коли ж його обсідали думи чи напередодні великого набігу він зовсім не виходив з юрти, збирався в похід чи лежав, замислившись, не помічав не лише чужих людей, а й своєї дружини. Такої пори вдень і вночі кожен приносив йому найсмачніші гостинці, найпоживніші страви, але він не торкався ні масла, ні м'яса, ні сметани, цілими днями мекали біля юрти подаровані йому ягнята. Коли він засинав, спав кілька діб підряд, а потім кілька ночей міг просидіти, не склепивши повік. Був у батира Сармана сірій у яблуках кінь. Якби не він, на цих сиртах не знайшлося б іншого коня, що міг би підняти Сармана. Цей кінь усім коням кінь. Ті, кому доводилося бачити, казали начебто у нього на повному скаку з'являлися крила. Коли, вдягнувши на голе тіло кольчугу й схопивши списа з бунчуком, Сарман-батир вискакував на нього охляп, сірій у яблуках кінь немов виростав і міцнів, легко, наче сухе перекотиполе, він ніс великого, як юрта, батира, тільки грудки землі, важкі, немов казани, вилітали з-під його копит. Коли він скакав на своєму сірому в яблуках коні, вклоняючись, його благословляли гори, на щось скаржилися йому ріки, схилялося небо й цілувало його в чоло, зменшувалися, присідали скелі. Завжди перед тим, коли він мав вирушити в дорогу, у небі з'являвся беркут. Він довго клекотів, ширяючи над самою головою. Його бачив не тільки батир, а й інші люди, бачили, слухали його клекіт, раділи, поспішали благословити батира, зичили йому удачі. Сарман не брав

свого коня в набіги, сідлав його тільки тоді, коли траплялися сутички між двома родами, коли на аїл нападав ворог. І досі розповідають, як хоробро він боронив свій рід. В одному бою, одягнувши кольчугу на голе тіло, він натер собі плечі до крові, здер шкіру до живого м'яса. Прогнавши ворога далеко від аїлу, він повернувся до своєї юрти і що ж? Став напроти дверей, повів плечем і з кольчуги градом сипонули на землю кулі. В тому бою загинув його близький родич по батькові батир Тельтай. У знак своєї скорботи по ньому Сарман цілий рік, не роздягаючись, просидів у юрті біля вогнища. Жодного разу не розв'язував пояс, не лягав у постіль, тільки інколи, сидячи, дрімав. Двічі перехворів на коросту, але жодного разу не почухався. Тільки помстившись кривдникам, захопивши в полон ватажка нападників, батир дозволив собі роздягтися. Тепер рідко зустрічаються такі богатирські натури. Якось той самий полонений батир навмисне попросив, аби йому, якщо можна, показали того батира, що зумів здолати його. Мовляв, спокійно помру, глянувши у вічі найдужчому з силачів. Про це переказали Сарманові. Кажуть, що він поклав на долівку піалу, яку тримав у руці, й надовго завмер, сидів непорушний, мов скеля. Лиш згодом озвався:

— Чи ви не знаєте звичаю, який залишили нам предки? Одного сміливця не показують іншому. Показати, означає дати змогу попросити пощади. Ніж казати, що він побачив мене, краще скажіть, що він живий та здоровий повернувся до свого роду. Не показуйте мені його!

Був такий древній звичай. Негоже приймати у себе ворога, інакше він стане гостем і доведеться виконати його прохання. Таким був твій батько. Гадаю, тобі не зайве буде почути, що сталося з твоїм батьком у молоді роки. Одного разу, коли їх рід жив у злагоді й мирі, щоб показати свою відвагу, вирішили захопити чужий табун три батири — найстарший, той самий батир Тельтай, другий батир Онко й наймолодший між ними твій батько Сарман. Вони їхали багато днів і ночей, була осінь, випав перший сніжок, поки вони опинилися в незнайомій горбистій місцевості. Нещодавно сюди перекочував на зимівлю аїл, між двома десятками юрт, розставленими по колу і з'єднаними від тундюка до тундюка мотуз'яною конов'яззю, метався не звиклий до нового місця табун. Понад тридцять джигітів ледве стримували здичавілих коней нагайками й криком. А серед ночі наші

батири зайняли коней. Визначили, що кому треба зробити. Тельтай зголосився налякати й відвернути увагу тих, хто охороняв табун. А Онко та Сарману належало гнати коней якомога далі. Так вони й зробили, довго скакали з табуном, озирнулися, а найстаршого Тельтая не видно. «Покарав нас бог, потрапив батир у полон. Що ми скажемо людям? Я повернуся й визволю його», — сказав Сарман і повернув коня. Побачив Тельтая пішого. Зо двадцять джигітів узяли його в коло й били нагайками, а зв'язати не могли. Виявляється, той не добачив у темряві й налетів грудьми на конов'язь, попруга ослабла й він гримнув на землю. Розлютився Сарман-батир, кинувся в гущу бою, розкидав супротивників направо й наліво, відбив Тельтая й, ухопивши його за плечі, кинув перед собою на сідло. Лука сідла зламала Тельтаєві ребро, але Сарман проскакав, не зупиняючись, не менше сорока п'яти верстов. Сам Онко не міг упоратися з цілим табуном, загубив його й чекав товаришів на дорозі. Тільки порівнявшись з ним, Сарман зупинив коня. Відтоді у народі гадають, кого з батирів вважати героєм: чи Сармана, що однією рукою висадив на коня велетня Тельтая, чи самого Тельтая, що сорок верстов пролежав на коні з поламаним ребром і навіть не писнув, чи сірого в яблуках коня, що виніс з бою, врятував від погоні двох велетнів. Старики, щоправда, більше схилились до думки, що героєм можна назвати хіба що коня. Розповідь тобі ще про один з набігів твого батька. Бай Батиркул, зібравши всю аїльну знать, сам їде до батира Сармана, щоб запросити його до себе в гості. Ріже вівцю, барана, накидає на плечі батира новий чапан, дарує йому кольчугу, ділиться з ним своїм горем. Зовсім недавно джигіти бая Кашкоро напали на аїл і вкрали у Батиркула гнідого з зірочкою коня. От і просить бай, щоб батир відібрав його у нападників. А Сарманові що, йому аби лиш здійснити якийсь подвиг.

— Страждає бай, доводиться йому ходити пішки. Краще було б не заходити до нього в юрту. Та коли вже зайшов, відмовляти йому негоже. Піду. Повернуся через три дні. А не повернуся, то вже й не чекайте. Якщо доведеться загинути, подбай про мого єдиного сина Серкебая, аби він не схилив голови, щоб не називали його сиротою. Хай збережеться в ньому моє ім'я, як маленька галузка, що залишилася від батира. Не про те мова, щоб став він таким, як я, син мій — лише крап-

лина, що залишилася від мене. Я не боюся зустрітись віч-на-віч з ворогом, але цього разу на мене чекає важка дорога. Не від страху кажу це, а тому, що бачив віщій сон. Учораšnньої ночі снилося, що, не переживуючи, проковтнув цілу змію, — сказав він, поволі підвівся, обтрусив поли халата й пішов, не озираючись, проти ночі, навіть додому не повернув. Богатирської вдачі був твій батько. Одного разу сталося так, що ворог оточив аїл саме в той час, коли батир чаював. Йому одразу ж повідомили про це. Він не чує. Сказали вдруге — і вухом не веде. Відгукнувся лише за третім разом, сказав, що ворог завжди знайдеться, а добрий чай не завжди. І не випустив з рук піали, поки не допив увесь чай.

Знаючи аїл Кашкоро до останнього заячого лігва, Сарман удень ховався в улоговинах, ямах чи в кущах, уночі ж, не три, а десять дїб, виглядав і ніяк не міг побачити скакуна. Зрештою натрапив на слід. Кїнь був під пильною охороною. Коли смеркло, хтось осїдав його й подався в набїг. Повернувся вже перед світанком, прив'язав до конов'язі. Кїлька сторожів не відходили від гнідого. Якось уночі пішов дощ, стало темно, хоч в око стрель. Сарман-батир тихцем підібрався до скакуна й обрїзав повід. Але в цю мить з усіх боків на нього накинулися озброєні джигїти й схопили його. Руки й ноги закували в кайдани, знущалися гїрше, ніж над псом. Катували, як могли, але батир не промовив жодного слова. Тодї загорнули його в повстану верблужу попону, зверху зашили й кинули серед обори, щоб здихав, як собака. Ніхто не минав його, щоб не копнути ногою. Ще й приказували: «За злодія не буде гріха! Спробуй полїзти ще раз, не такого лиха зазнаєш! Зарубай собі це на носі!» Їсти не дають. Один тільки раз на день напувають з маленької чашечки розбавленим на воді кисляком. Дївчата й молодиці, що стерегли уночі отару, катають його по оборі, як м'ячем. Чи й просто стануть на нього в ряд і почнуть стрибати. Інколи на обору перевальцем заходить Кашкоро, зупиняється навпроти голови Батира, починає допитувати його. Тут би й камїнь, здається, заговорив, але Сарманові наче забили піском рот. Марно намагається Кашкоро вивідати щось від Сармана й ще дужче лютує. Якось розповів про Сармана своєму батирові Делденкулаку.

— Давай його сюди, у мене заговорить, — пообіцяв той.

Привели. У казані кипить м'ясо. Делденкулак-батир сидить біля вогнища. Побачив кайдани на руках і ногах Сармана-батира, наказав розкувати.

— Розмовляти з закованим ворогом для батира ганьба,— сказав він.

Розкували. Делденкулак наказує покласти у вогонь великий шматок заліза. Розпікається залізо, пашить вогнем. Сарман немов не бачить і не чує нічого.

Та ось розчервонілося, побіліло залізо, по ньому застрибали іскри. Тоді, обмотавши його з одного кінця грубою повстю, підводиться Делденкулак, підступає до Сармана-батира:

— То як, говоритимеш? Обізвешся чи ні? Усе розкажеш,— сичить він і підносить розпечене залізо до очей.

Спалахнули й згоріли в Сармана вії. Але й цього разу він навіть оком не зморгнув. Аж затіпався з люті Делденкулак.

— Це ж не людина, у нього нема душі,— сплюнув він і пожбурих залізом у двері.

Не змогли здолати батира, знову ведуть його на обору, знову збираються зашити у верблужу попону.

— Дайте передихнути,— попросив батир.— Мені треба до вітру. Маєте вбивати — убийте, але не знущайтеся даремно.

Дали йому перепочити. Шукаючи, де б присісти, Сарман знайшов уламок кістки, затис його між пальцями ноги.

— Тепер можете в'язати,— сказав він, прикульгавши до своїх охоронців.

Тієї ночі пішов дощ. Батир Сарман запручався, вперся руками й ногами і розмокла повсть, розповзлася. Уламком кістки він розв'язує пута на руках і ногах, кидається до крайньої юрти, знаходить щось перекусити й швидко з'їдає все. Господарі тієї юрти саме тоді хворіли на тиф, чули що хтось заходив, але сказати нікому не могли.

Тим часом в аїлі зчинився переполох.

— Злодій утік! Лови, тримай! — кричали довкола.

Попоївши, батир іде до конов'язі, вискакує на коня.

— Де злодій, де? — вигукує Сарман і пришпорює коня.

Іде батир, радіє, що врятувався. Бачить на широкій галявині дві юрти. Займає дві корови й зо тридцять овець, що паслися поруч, і рушає далі.

— Чу, чу! — чує за собою вигуки.

Зганяє корів і овець з дороги, сам залягає на обочині. Коли ж пастухи проїздять мимо нього, він вискакує з засідки й хапає за повід одного коня. Один пастух утікає, а того, що потрапив йому до рук, Сарман зв'язує й каже:

— Тільки писнеш, тут тобі й смерть.

Потім сідлає коня й рушає в дорогу, поганяючи перед собою корів та овець. Повернувшись додому, прив'язує біля юрти коня. А вранці аїльчани впізнають гнідого з зіркою коня бая Батиркула. Навіть навпомацки, серед ночі, рятуючи власне життя, батир натрапив на того коня, заради якого й потрапив у полон. Таким був твій батько. На подвиг ішов, а ти... Дивися, що ти накоїв!

Обережно ступаючи по землі босими ногами, тихо, без жодного звуку підходив до великої юрти. Кинув шматочок м'яса собаці, що було загавкав. Той швидко проковтнув його, сів на задні лапи й замахав хвостом, тихо попискуючи й облизуючись. Чекав, чи не кинуть ще. Інші собаки впізнали Серкебая, що часто навідувався сюди, і не подавали голосу. Ковзаючи по юрті, чорна тінь рухалася до дверей. В юрті зітхнула дівчина. Бурмакан завжди прокидалася о цій порі. Тихо, наче волосина з тіста, вислизала зі своєї постелі, що в головах господарів. Ніхто не чув, як вона вставала, як ходила по юрті. Люди ще солодко спали, а дівчина вже ретельно підмітала долівку в юрті, вигортала попіл, готувала в чайнику воду для вранішнього умивання. Підвішувала на триніг чисто вимитий казанок, ставила самовар. Кому б не довелося побачити, як вона, нікого не питаючи, не чекаючи наказу, береться за роботу, одразу було зрозуміло кожному, що дівчина ця не дочка господаря. Наближалася осінь, але, незважаючи на часті холодні вітри з Сон-Куля, Бурмакан ходила в одному платті, її загартоване тіло не брала простуда. Йй байдужий був нічний холод, від якого шулились інші, легкою здавалася робота, від якої інші падали з ніг, сон, що морив усіх, не насмілювався боротися з нею. Тисячу разів на день вона заходила до юрти й виходила з неї, в який тільки бік не топтала стежок, де тільки не залишила свого сліду. Ця тендітна дівчина, гнучка, мов лозина, зграбно рухалася по юрті, то згинала, то знову випрямляла стан, наче не працювала вона, а вела якийсь чудовий танок, роз-

важаючи тих, хто зібрався в юрті, танцювала все життя, мов добрий дух родинного вогнища. Десь недалеко шумить, хлюпочеться озеро. Воно — сама музика, а вона — танцівниця. Здавалося, злилися в одне серце озера й серце дівчини. Їх не можна відділити одне від одного. Дівчина працює в такт мелодії озера, а його мелодію творять її граціозні рухи. Коли дівчина зупинялася на хвилину й замислювалася, озеро теж затихало, немов дослухалося до неї. Гучно билося серце озера, його шум було чути далеко навкруги, а дівоче серце тріпотіло, наче метелик. Тільки в цьому була між ними різниця. Та обоє були недоторкано чисті, мали світлу душу, до якої не пристане ніякий бруд. За що б не бралася Бурмакан, все їй пасувало.

Проте не лише гості, що ночували в байській юрті одну тільки ніч, а й самі господарі не бачили її чарівного танцю, її легких кроків, схожих на стрімку ходу куниці, не помічали, як на світанку входило до їхньої юрти щастя. Найталановитіший поет, найвправніший музика не зумів би передати в пісні цю мелодію чарівного світанку. Ця пісня, ця мелодія заколисувала в юрті всіх. Ця дівчина, цей недосяжний щасливий світ приносив до юрти насолоду, ніжність, красу, велич, чарівність. Чого б не торкнулась її рука, те очищалося само по собі. Парубки складали про неї пісні, навмисне співали десь недалеко, аби почула вона. Тоді обличчя дівчини заливав густий рум'янець. Але вона й сама розуміла, що прикрашає собою аїл. Здавалось, якщо вона звідси піде, над Сон-Кулем погасне сонце, насупляться гори, зміліє озеро, зів'яне довкола трава. Земля, по якій вона ступала, співала, вітер танцював, гори, схилиючись, милувалися нею, ладні обняти й поцілувати її, дикі гуси й качки злітали в повітря, аби з висоти, з самого неба краще роздивитися на її вроду. Що за чарівні руки мала ця дівчина! Піали, які вона подавала гостям, берегли ніжний дотик її пальців, чай був гарячий, страви, які вона готувала, завжди смачні, а юрта, де жила вона, прекрасна. І ось до цієї дівчини, по цей чудовий, святий скарб, до якого не чіплявся ніякий бруд, який, наче озеро, беріг свою чистоту, прямувала чорна тінь, пробиралася, заचाївши чорний намір, крізь чорну ніч, щоб покрити прекрасне обличчя чорною кіптявою ганьби. То йшов Серкебай. Він забув легенду про Карасултана та Сарисултана, яку сам і розповідав, забув, що зло

убиває прекрасне, забув навіть власного батька. Адже чарівну лисицю убив найнікчемніший з беркутів. Серкебай не знав, що таке досконалість, краса. Не розумів, що Бурмакан і є та рідкісна вогненно-руда лисиця. Він не бачив, як вона йде по воду, як повертається з водою, як слідом за нею ступає до юрти щастя. Не крався б чорною тінню крізь ніч, якби йому хоч раз довелося бачити її в такі хвилини. Шелестіння її плаття зливається з шелестом трав, гнучкий її стан нагадує хвилю на озері, а краса її — як безкрайне море, скільки не милуйся нею, здається, дивився б ще. Цілий світ був у її погляді, коли вона підводила голову й широко розплющувала очі. Здавалося, що вона дослухається до власних кроків... Ні, вона слухає чесь голосіння, що долинає сюди з-під далекої темної скелі. То голосить мати, оплакує покійного батька. Кожного ранку, ледве починає займатися день, вона сідає в юрті біля складених ковдр, відвертає обличчя від світла, скидає з голови хустину, розплітає коси й голосить. Разом з убитою горем жінкою, якій зовсім недавно минуло сорок літ, плаче-побивається її хустина, її коса, навіть накинутий на плечі старенький чапан. Скаржить на свою долю богів, людям, горам і рікам, дітям, самій собі. Йй байдуже, почує хто її голосіння чи ні, поцікавиться хто чи й не спитає, є ще вона на світі чи вже й нема. Існує такий звичай, і вона свято дотримується його, пам'ятає, виконує. Вона не знає, як звучить її голос, охриплий від довгого плачу, не зважає, коли він зривається й глухне. Аби лиш робити те, що належить, тільки б плакати, тільки б голосити. Вона голосить не так, як досвідчені, знамениті плакальниці, не старається виразно вимовити кожне слово, щоб його запам'ятали інші. Повторює колись почуте, додаючи до нього свою розпуку, що йде від самого серця. Але в її голосінні не лише печаль великої втрати, але й думка про завтрашній день, як жити далі, кому доведеться відчиняти двері, кому стати дружиною, в чиї очі дивитися. Здається, це подих самої смерті, що стала голосом одягненої в чорне жінки, озвалася з глибини її душі. Навіть сонце для неї сходить у сльозах. З плачем приходять світанок, плачучи їде по землі день. Навіть опівдні, коли сонячні промені проганяють тінь, темрява панує у неї в душі. Плаче за обідом і за чашкою чаю, коли клопочеться по господарству, коли поринає у думи й навіть коли спить. Йй залишилися тільки сльози, без сліз для неї немає

життя. Всюди довкола сльози. Плаче вогонь під котлом, плаче вода, що кипить у ньому. Але якщо бодай раз на день притихне в юрті удовине голосіння, якщо вона не зустрине плачем світанок, не скропить сльозами полудень, не проведе риданнями вечір і не засне в сльозах, її спіткає осуд усього аїлу. Навіки вкриє ганьба її подряпане власними нігтями та спеціально заточеним шилом обличчя, від сорому ніколи не посміє підвести очей.

Ридання матері, її голос сповнюють смутком дівочу душу. Дрібні, мов просо, сльозини, капають їй з очей, наперейми вилівлюють їх м'які, наче хутро лисиці, стеблини ковили, мов намисто, нанизують на себе кожную краплину. Не показує того людям, але в серці завжди носить тривогу Бурмакан. Носить воду, живе в чужій юрті, не може повернутися додому, але їй здається, що вона біля матері, розділяє горе її і плаче разом з нею. Хоч і не може заплакати вголос, але ридає, голосить її душа. Голосіння матері й німе ридання дочки разом линуть до могили, недавно насипаної на невисокому пагорбі під горою. А там на східному березі Сон-Куля, рядами лежать червоні камені, наче складені на скриню ковдри. Так і звуть їх здавна киргизи — Сандик-Таш. Вони нагадують обличчя вдови, що до крові роздерла собі щоки, оплакуючи покійного чоловіка. Кажуть, що так і сталося в сиву давнину. Велике горе спіткало одну бідолашну жінку: пішов у похід і не повернувся її чоловік. Вона чекала його удень і вночі, довгими місяцями й роками. Але не повернувся господар. Тим часом усі його речі, скрині, сундуки перетворилися на каміння. Ось чому такий суворий, таємничий і грізний Сандик-Таш. Він і сам тепер став чарівною, не схожою на інші казкою. Людина бере пісні, надії і думи у землі. Земля — як мати людині, на кожному кроці нагадує їй, навчає її. Вона — сама мудрість. Надії, бажання, мета — все це зароджується ще в дитинстві. Діти, особливо дівчатка, любили навідуватися сюди, до Сандик-Таша. Тоді ляльки валялися у них під ногами. Довгастих камінець перев'язували ганчіркою, шили сяке-таке вбрання та й мали кам'яну ляльку. Доньки багатіїв одягали свої ляльки в оксамит, шовк, плюш, хутро, а бідняцькі дочки використовували для цього старий подертий одяг, різне ганчір'я, шматочки перетлілої повсті, що стелилася в юрті замість килимів. Слова «бай» і «бідняк» діти розрізняли ще змалку, вчилися їх розуміти навіть тоді, коли гралися ляльками.

Ляльки бідняцьких дочок найчастіше були рабинями й наймичками у ляльок, принесених байськими дочками. Так їх учило життя, так пересівало воно людей на своєму ситі. А підрастаючи, замислювалися над майбутнім, мріяли про наречених, заздрили дівчатам із заможних сімей, приходили на діючі ігри, коли ті виходили заміж, бачили, яке придане везли вони на волах та верблюдах, умовкали, тамували подих, розуміли, що самі не мають нічого. Тоді деякі дівчата приходили сюди, до Сандик-Таша, граючись, мріючи, ставили тут свою юрту, збирали собі придане. Багатіли, відчували себе щасливими. І здавалося, що їхні мрії стають дійсністю. Земля — як добра мати. Житимеш на ній — стане тобі батьківщиною, захочеш лягти — простеле постіль, нагодує, розважить, одягне, осідлаєш — стане тобі конем, дасть тобі все, чого забажаєш. Така киргизька земля, земля пісень і сліз, земля сміху і стогону. Пісня! Все у житті киргиза пов'язане з піснею. Ось народився син. Батько виходить з юрти й співає на повні груди, щоб чули довкола всі:

— Хай щастя ніколи його не покине,
Хай він у жорстокім бою не загине,
Хай довго живе і не відає горя,
Хай має пасовища шедрі й просторі.

Співає, даючи своєму синові ім'я.

Сходяться люди глянути на дитину. Це теж давній звичай. Кожен може прийти, для кожного відчинено двері, розстелено дасторкон, розведено під казаном вогонь. Але дивляться не так, аби подивитися, за оглядини належить чим-небудь відплатити. Переступаючи поріг, зичать здоров'я і щастя дитині, благословляють батьків. Приходять усміхнені, веселі. Вірять, що щастя боїться насуплених брів, що похмуре обличчя може зашкодити дитині. Всі радіють новонародженому, свято не лише в одній юрті, свято скрізь. Радіють дідусі й бабусі, молодиці й дівчата, чоловіки й парубки, ріжуть худобу, частують одні одних, влаштовують ігри, садовлять дітей на лошат, кому не дістається лошати, той сідає верхи на теля, той пішки іде до гурту, намагається й собі відібрати в малолітніх вершників цапову тушу. Шум, гамір не вщухає біля юрти, де народилося немовля, галасує увесь аїл. З піснею ріжуть навіть ягнят, присвячених новонародженому. Гавкають собаки, мекають вівці, іржуть коні,

ревать корови, всі звуки зливаються в пісню. На бенкеті на честь дитини, на бенкеті на честь нового життя не залишається історій, яких би ще не розповіли, не залишається пісень, яких би не заспівали, кожен почуває себе тут на сьомому небі. Рікою ллеться кумис, усі п'ють, усі хмеліють. Починається сармарден, іде по колу пісенна чаша, кожен, кому дістається вона, мусить заспівати, або зіграти на комузі, чи намішити людей дотепним словом, а не зуміє — надовго стане посміховищем для людей, кожен кепкуватиме з нього. Тоді прощай повага, авторитет. У ніч, коли випроводжають дівчину в аїл нареченого, влаштовуються дівочі ігри. Тут кожен може випробувати свій талант. Джигіт, який своєю піснею підкорить серця слухачів, одержує право поцілувати будь-яку дівчину чи молодицю. Випроводжаючи доньку, співає прощальну пісню мати. Співають тоді, коли хочуть вшанувати гостя. Співають, коли на току молотять зерно. Свою пісню «Ширилдан» співають пастухи, виганяючи з гори табун, є пісня «Бекбекей», яку співають молодіці й дівчата, що стережуть уночі отару. Заболять у людини зуби — щось бубонітиме над нею знахар, замовляючи біль. Навіть до юрти, де лежить покійник, підходять з піснею-плачем. Співають, угледівши на небі молодика, співають, зачувши перший весняний грім, співають, виряджаючи в дорогу гостя. Навіть вкладаючись спати, перш, ніж покласти голову на подушку, мугикають собі під ніс. З пісні починають і піснею закінчують, благословляючи друга й проклинаючи ворога. Народжується чи помирає киргиз, його зустрічають і випроводжають піснею. Такий киргизький народ, для нього вірш і плач, сон і дійсність, сонце, яке він бачить, і їжа, яку споживає, — пісня. Киргиз і мрію свою, і тугу виливає в пісні. Тому й голосила мати Бурмакан, оплакуючи свого чоловіка.

О лиховісна смерте! Мало тобі розлучити жінку з коханим, ти відбираєш у неї дім, сім'ю, надію, убиваєш в серці любов, перетворюєш удову в рабину печалі... Такий Сон-Куль, над його берегами цілі дні, не знаючи втоми, клекотить Сагимбай, веде свою розповідь-пісню про Манаса, а в юрті неподалік плаче-побивається удова. Але тієї ночі Бурмакан думала не про це. Як завжди, піднялася з ліжка задовго до світанку, взялася до щоденної звичної роботи. Ніхто не почув, як вона підводилась, як складала постіль. Лише Серкебай, що чорною тінню припав до юрти, почув її зітхання. Не-

чутною ходою, мов легка хмаринка, Бурмакан в одному платтячку на голому тілі вислизнула з юрти надвір. І тут, наче кігті беркута, вп'ялися в неї пальці чиеїсь холодної, чіпкої руки, друга рука затулила їй рот.

— Писнеш — уб'ю! — прохрипів чийсь голос. Чорна тінь накрила її. Дівчині здалося, що то злий дух, чи й сама смерть підступила до неї. Чула не раз від мулли, що вони зустрічаються людям перед досвітком чи пізно вночі. У неї відібрало мову. Не могла б обізватися, навіть якби їй не затуляли рота. Здавалося, що сама вона з тіста, можна ліпити, що заманеться.

Скільки в дівчині тієї ваги! Наче оберемок квітів, підхопив її на руки Серкебай і кинувся навтікача. Відбіг далеченько від юрти, відпустив їй рот. Не озивається, розкинула руки, безсило звисла голову, вмліла. Серкебай зупинився, послухав, чи б'ється серце. Воно ледве чутно озвалося в грудях, а могло б розказати багато про що. М'яко, наче до заліза бавовна, тулилося до Серкебаєвих рук дівоче тіло. Ось зітхнула вона. Приходить до пам'яті. Не знає, куди її несуть. Темрява, всюди темрява. Ще й не благословлялося на світ. Страшно дівчині. «Мамо!» — що є сили кричить вона. Але й сама ледве чує свій власний голос. Більше не озивається.

Гнівається озеро. Піднімає хвилі, кида в небо піну. Жбурляє на берег коріння, каміння. Десь співає в юрті Сагимбай. Хвилі святого озера, хвилі безсмертної пісні б'ються одна до одної, зливаються, то злітаючи у височінь, то розверзаючи безмовні провалля. А може, то хвилюються гори? Що це, зібгалося озеро, мов пожовклий листок, чи згортається сувоєм небо? Що це, озеро рве береги чи падають скелі? Що це гримить? Здригнулася земля чи замерло дівоче серце? Поповзли над землею хмари й усі разом згорнулися, повернули на схід. Перекинулося небо. Збилися до гурту хмари. Такого темного хмаровища на небі ніколи ще не було. Хмара це чи дівоча дума? А на заході зблиснула у розриві хмар одинока зірка. Сяйнула й знову потонула в хмарі. То була зірка чи Бурмакан глянула на світ й знову заплющила очі? В юрті під скелею заплакала жінка, не дитина зайшлася плачем — жінка заголосила. Що, хіба вже розвиднілося? Хіба знову оплакує чоловіка мати Бурмакан? Ні, вона уві сні заплакала, їй наснилося щось страшне. Чому замовкли собаки? Справді не чути псів, чи

вглухла Бурмакан? Затихло озеро чи розплескалося до дна?

На якусь мить дівчина розплющила очі. До неї повернулася свідомість. Але не могла зрозуміти, що коїться з нею. Жива вона чи вже мертва, стоїть на місці чи кудись іде. «Темрява... Де я? Вовк мене викрав? Навіщо? Хоче з'їсти? Куди ж він мене занесе? Але вовк тримав би в зубах, у вовка рук не буває. А-а, цей вовк, напевно, з руками. Він мене з'їсть», — подумала дівчина. Більше думати вона не могла, не стало сили. Знесилена, її кудись несли. Вона не чула, як шуміло озеро, як завивав вітер, як плакала мати, як наспівно читав Сагимбай свою повість-поему про Манаса. Вона зрозуміла, що потрапила в недобрі руки й здалася. Хоч тіло її завмерло, але серце відчувало все.

Поспішаючи берегом, Серкебай несподівано випустив дівчину з рук і вона плюхнулася у воду. Хвиля пригорнула її, сповила, наче власну дитину, притулила до грудей, як рідна мати тулить немовля. Зовсім недовго, одну лиш мить, була дівчина в обіймах озера, але отямилася, прокинулася, ожила. В її кволому тілі знову поселилася душа. Он воно що, виявляється, в озері її душа. Ось чому вона по кілька разів на день виходила на його берег, інколи співала пісень. Дівчина знає мову озера, розуміє його, вони обоє — мов донька і мати.

Серкебай підхопив з води невагому, як шовкове плаття, легку, як молодий пагінець, дівчину й рушив далі. Знову згасли її очі, завмерло серце, обм'якло тіло. Її несли чиїсь руки чи власні думки? Серкебай чи чорна тінь нависала над нею? Дівчина не знає цього, не хоче знати, є у нього душа чи нема, людина він, чи якась потвора. Все для неї темрява, туман, невідомість.

Гавкнув собака. Ще раз гавкнув і вмовк. Відчинилися двері. Спалахнув і знову погас світильник. Були вже, здається, в юрті. Тут стиха перемовлялися. Хтось когось хвалив, хтось лаяв когось. Спершу чиясь рука, а потім холодні губи торкнулися обличчя дівчини. Наче покійник поцілував. Хіба мертв'яки цілують? Хто цей покійник? Звідки він узявся? Навіщо цілує дівчину? Якщо він насправді помер, як він ожив, чому? Чи тільки для того прийшов, аби поцілувати дівчину? Поцілувати й убити її?

Знову поцілував, тепер стиснув в обіймах. Чи бувають такі холодні обійми? Чи є що на світі холодніше, ніж

обійми мерця? Він заговорив. Хіба може говорити покійник? Що він сказав? Слів не чути, дівчина не зрозуміла їх. Тепер почулося виразніше:

— Хіба я тобі казав принести не дівчину, а труп? Хочеш посміятися з мене, я тобі посміюся! — кричав хтось. Покійник заговорив голосом волосного. Минув майже рік, відколи став волосним, болушем цей повний червонощокий джигіт. Ще вчора його приймали як поважного гостя в юрті, де жила Бурмакан. Розвалившись на подушках, він не зводив з дівчини очей, інколи посміхався у вуса. Як не намагалася Бурмакан, не могла уникнути його чіпкого погляду. Чула, що він зупинився в юрті Батиркула. Відколи приїхав волосний, не було спокою в аїлі. Батиркул поставив для нього на новому місці юрту. Він був першим гостем, якого Батиркул привів сюди. Помічали, що до волосного не кожен насмілювався увійти. Надто вже зверхньо тримав він себе. Навіть не озивався до тих, хто приходив привітати його, удавав наче й не чує, що йому кажуть. Бувало, за цілий день від нього не чули й слова, хоч всіляко намагалися догодити йому. А тим, хто заходив до нього у справі, відповідав одне: «Про це поговоримо потім». Навіть тоді, коли там не було про що й говорити. Коли ж йому був хто не до вподоби, на такого й не гляне волосний. Тільки трусне головою на його слова та й сплуне набік. Тоді прохач прожогом вискакує з юрти. А засидиться, не помітить, що сердиться волосний, чи тільки вдасть, що не помічає, високий гість сам підводиться з місця.

— Здається, нам час рушати. Хто не насидівся, хай ще посидить, хто не наговорився, хай собі побалакає, — скаже.

І в господаря тікає в п'яти душа. Тоді вже не один, а всі, хто зібрався в юрті, позадкують до дверей, привмляючи:

— Хай відпочине волосний.

Саме в такий час, коли з-під брів волосного, здається, сипався сніг, нагодився до нього з Бурмакан на руках Серкебай. Наче голодний вовк кинувся він до дівчини, поцілував її й відсахнувся. Вона була наче мертва.

Серкебай щось розгублено пробурмотів, опустивши голову. Волосний не зрозумів нічого. Чи людина озвалася, чи замакала на оборі вівця? Тут не те що волосний, а й простий чоловік не одразу второпав би.

«Труп, а не дівчина». Від цих слів стрепенулося серце

Бурмакан. Вона здригнулася, розплющила й знову заплющила очі. Почуте примусило її зіщулитися. Зависла між смертю і життям. «Ні, я не помру»,— билася думка. «Навіщо вмирати? Що я винна кому? Хто мене вб'є? Волосний? Яка йому користь з того?» Спробувала підвестися. Але ноги й руки не слухалися її. Відняло мову.

— Я тебе питаю. Мертва вона чи жива? — кричав волосний.

— Жива.

— Чого ж стоїш як укопаний, коли жива!

Чорне плаття вислизнуло з юрти. Гойднулося й згасло полум'я світильника, коли дівчину кинули на м'яко вистелену, високо підбиту постіль. Згас світильник чи згасла свідомість? Якийсь тягар навалився на неї. Може, обвалилася гора? Дівчина закричала. Ніхто не почув її голосу. Вона збрала всі сили й закричала знов. Крик застряг у горлі. Намагалася відштовхнути, скинути з себе страшний тягар. Не могла поворухнути рукою. Очі сповнилися сльозами.

— Мамо! — знову закричала дівчина. Але навіть сама не почула себе. Все завмирало в ній, нічого не виривалося назовні. Провалилася в чорну яму й воскресла знов. Тепер усе змінилося, було не так, як раніше. Здавалося, що її тіло роздерли, розтерзали вовки. Але серце ще тріпотіло, як далекий вогник серед нічної темряви, то згасаючи, то спалахуючи знову. Серце, бідолашне серце, тільки в ньому ще сила була. Тільки воно боролось, тільки воно берегло життя. На чоло впала крапля поту. Чий це піт? Хто тут пріє? Чому? А-а, озвався той самий мрець. Чому пітніє покійник? Як він може подати голос? Тягар навалився на мене чи людина це? Якщо людина, чому така важка.

Нижня частина її тіла залишилася в юрті, верхня летіла кудись. В обличчя ударив чистий, прохолодний вітер. Покропив дрібний дощ. Ні, вона не сама летіла, чорні крила несли її. «Мене роздерли вовки, чому я не вмерла? Куди поділася друга половина мого тіла? О, зашуміло озеро! Озеро чи дракон, що винищує все довкола? Може, мене несе чорний дракон? Дракон... так, бо слизький і холодний. Зараз він скрутить мене, висмокче з мене кров і проковтне»,— подумала дівчина й спробувала поворухнутися. Ні, дракон не пив з неї крові. Здається, ніс її не дракон, а той самий мертв'як.

Чорний дракон переповз через воду. Але не дав воді торкнутися дівчини. Зрештою, кинув її у болото. Дівчина випросталася й розчинилася в ньому, наче сама стала болотом. Щез дракон, не стало й озера.

Давно вже подався з дому Серкебай, побував на буряковому полі, прийшов до контори, порозмовляв з людьми. Але голос Минулого не вгавав у його вухах, а перед очима все стояли картини тієї ночі. Тривожили душу, студили кров, розривали серце. Не міг зайнятися звичними справами, сам не знав, що він робить. Побував у буряківничій ланці — здалося, що всі довкола косо позирають на нього, щось підозрюють, поза очі лають. У дорозі поламалася машина. Що сталося з нею, такого ніколи не було? Довелось серед дороги братися за ремонт. Закручував гайку, зірвав різьбу. Руки колупалися в моторі, але думки були не тут. Рушив далі, побачив на дорозі жінку з дитиною. Хоч і не піднімала руки, Серкебай зупинив машину:

— Чому запізнилися? Треба було приїхати ще вчора. Одна справа ярмарок, інша — буряки. Сідай. Бачу, нічого не вийшло, очі невеселі. Казав же, не поспішай, не їдь. Тепер за дівчиною не догледиш, не встережеш. Може, до кого на день народження подалась.

Жінка забралася в машину й одразу ж почала розповивати дитину. На слова Серкебая нічого не відповіла.

— Всі, крім тебе, закінчили свої ділянки. Позавчора пройшов дощ, не дощ, а злива... глянеш — серце кров'ю обливається. Яму вимило в ріст людини. Поки загорнули, добре намучилися. От який контраст. Там на місяць літають, а тут не можемо побороти стихію... Кажеш, Айнаш, немає дочки й досі? Зникла та й квит. Спробуй їх утримати, коли треба в колгоспі перебирати буряки. Колись хлопці брали заміж дівчат, тепер дівчата й самі можуть на собі парубків женити. Кажуть, що якось три дівчини посадили джигіта в машину й завезли його прямо до загсу. Не сидіти ж їм нишком та чекати, поки їх украдуть. Вчора привезли газ, машина була й у тебе, але нікого не застали вдома. Діти, напевно, гралися десь...

Почувши від Серкебая добрі слова, Айнаш пожвавішала.

— Ти ж не ганьби мене, не скликай по радіо збори.

Більше не буде такого, — попросила вона, кінцем хустини втираючи на обличчі піт. — Втекла моя дочка. Зустріла я одну дівчину, вчиться разом з нею. Все сміється. Певно, випроводжала її, а сказати нічого не хоче.

— Пшеницю беруть до млина, а дівчину — заміж. Не журися, що до чоловіка втекла. Гірше, якщо вже перед пологами парубка приведе за руку додому. Кажуть, Сулейманові син сьогодні невістку привіз.

— Як то? Адже він уже якийсь привозив.

— Та до ранку втекла. Це вже інша.

— Швидко у них виходить. Не встигла прийти — вже тікає, не встигла втекти — вже інша є.

— Завтра увечері приходьте на радіовузол.

— Простіть мені на цей раз. Адже раніше у мене не було порушень.

— І половини разу не прощу. Тому й ставлю так серйозно питання, що раніше у вас порушень не було. Самі знаєте, як у нас ставляться до порушників: уперше порушив — ставимо на вид, порушив удруге — пощади не проси, не покаювся — скатертю дорога. Нам доведеться продавати державі буряки, а не твою дочку. Вчасно не доглянеш — не чекай урожаю. Кому іншому твої буряки передам. Не вороги ж твою дочку схопили, нічого б не сталося з нею, якби поїхала шукати її на два дні пізніше. Тепер дівчата не пропадають. Якийсь одна, як і ти, кинулася шукати дочку, а та у Нарин поїхала до подруги на весілля.

— Що ти, моя не зробила б так. А втім, гадаєш одне, а виходить на інше. На цей раз не сердьтеся на мене. Такого більше не буде.

— І не просіть. Порядок мусить бути один для всіх. Адже казали на мене, що я кам'яний голова. Завтра вирішимо, чи залишити вам буряки, чи...

— Не відбирайте на цей раз.

— Ні словом мене не проймеш, ні кулею. Нерви у мене залізні. Кам'яний голова — хай буде кам'яний, залізний — хай буде залізний.

— Я цього не казала, аксакал. Це на мене наговорили. Кулюкан вас назвала так, невістка мого кульгавого дядька.

— Називайте. Я справді залізний, кам'яний. Не тільки ти, мене називають так і на районних нарадах. Хіба це погано, якщо в районі буде один кам'яний голова? Не хочу навіть і слухати, нічого мені не кажіть. Порядок.

для всіх однаковий. Усі мають буряки, всі працюють, усі закінчили проривку, а ви ні. Якщо кожен працюватиме абияк, перебіжить рядками та й подасться до міста: «Ой, у мене син утік, дочка утекла». Якщо не дбатиме про завтрашній день... Передали ми твою норму людям. Я можу простити, не простить земля. Не чекатимуть на тебе бур'яни в буряках, сонце не озиратиметься, не виглядатиме тебе. Ось так. Не вірю тим, хто порушує порядок.

— Не роби цього, Серкеш. Адже у мене діти. Як будемо зимувати?

— Називайте мене Серкебаєм. Не переінакшуйте. Це нестерпно, коли людині нівечать ім'я, перекручують, чіпляють прізвиська. Погано, коли нівечать ім'я, але ще гірше, коли нівечать землю. Характер у неї крутіший, ніж у мене. Не говоріть, нічого не хочу чути. Ось і ваш дім.

Серкебай зупинив машину. Айнаш ніжно всміхнулася йому. Сподівалася, певно, що все-таки пожаліє.

— Аксакале, простіть мені.

— Чекаю вас завтра на радіовузлі. Слухатиметься ваше питання. Половину вашої ділянки ми вже віддали. Ось. Життя, боротьба, порядок. Ось.

Машина рушила. Розгублена Айнаш залишилася на дорозі. Сльози затуманили їй очі, ледве стримувалася, щоб не заплакати. Не бачила, як вибігло їй назустріч рябе цуценя, замелькало хвостиком.

— Уміла порушувати порядок, умій і відповідати за це. Не я жорстокий, жорстока робота. Якщо кожна жінка, в якій втече дочка, почне мені лагідно всміхатися, аби розжалобити мене... Не розжалобить, не піддамся. Ця земля стала такою щедрою, дякуючи моему кам'яному серцю. Голова повинен бути твердим, як камінь, і м'яким, наче шовк. Треба нещадно бити туди, де з'являється червоточина недбальства, інакше воно вб'є тебе. Голова за все в одвіті. Хтось помер, хтось покинув дружину, зачастили дощі чи почалася засуха, скрізь винен голова, про все мусить подбати, всьому дати лад. Ось так. Не можу я пожаліти цю жінку. Хоч трохи порушиш статут, і він тебе не пожаліє. Я не порушую, то ж хай не порушує ніхто.

Мчала по дорозі машина. Серкебай сидів за кермом, а перед очима його стояло Минуле. Звідкись здалеку долинув до нього голос матері Бурмакан Каличі

— Що він каже! Камінь тобі в пельку! Пропала Бурмакан!

Пішов геть той, хто приніс цю звістку Каличі, лише тоді вона закричала нелюдським голосом. Схопилася, вибігла з юрти без галoshів, лише в м'яких шкіряних чобітках, не заплела розпущених кіс, не пов'язала голову хустиною, не накинула на плечі чапан. Навіть власний собака не впізнав її, загарчав, загавкав, кинувся навздогін, але почув знайомий запах і відскочив убік, присоромлено підібгавши хвіст, прикинувся, що гавкає на когось іншого.

Старий Кулменде, довідавшись про зникнення Бурмакан, мало не зомлів. «Краще б мені пропасти, ніж Бурмакан, краще мені було загинути, ніж мала загинути вона»,— голосив він, не встаючи з постелі, в розпачі бив руками по землі, рвав на бороді волосся. Всі його домашні розгублено ходили довкола нього. Хто пішки, хто на коні, весь аїл рушив на пошуки. І тут хтось повернув до Каличі.

Коли вона вбігла до юрти Кулменде, там сиділо кілька аксакалів та мулла Болчур. Мулла приїхав в аїл, щоб прочитати молитву над одним божевільним. Він розгорнув ворожбитну книгу й, закативши очі, прочитав: «Шукайте скрізь довкола, в зарослих очеретами болотах, по берегах річок, у глибоких ярах, між могилами, над берегом озера». Мулла закрив книгу, почав загортати її в білу ганчірку. В цей час до юрти вихором увірвалася Калича. Вона не хотіла чути ніяких умовлянь. Знавісінілим поглядом окинула юрту. Переконавшись, що доньки й справді нема, заголосила:

— Згубили, запропастили! Де моя дочка? Золота моя, срібна моя доню! Опоро й надіє моя! Вогник погаслої свічки, світлячок серед темряви, кровинко моя! Де Бурмакан, віддайте мені Бурмакан! О, Кулменде, будь ти проклятий, Кулменде, чи могла я сподіватися від тебе такого? Це ти підло убив мою дочку?

Калича немов збожеволіла, все перекинула в юрті, розкидала посуд, складені на дошки ковдри й килими, лютувала, мов роздратований бугай. Вона не помічала нікого, де й поділася та повага, з якою ставилася раніше до бая, до аксакалів. Гасала між ними, витираючи чобітки об поли їхніх халатів. Охаючи та побиваючись, до юрти увійшов Кулменде. Схопила його за комір, кинула на долівку. Дід, задихаючись, захрипів, закатив

очі. Не минути б біди, якби не розборонили їх ті, хто сидів у юрті. Змінившись у лиці, з роздертим до крові обличчям, вона накинулася на гостей. Першого помітила муллу, розчепіривши руки, рушила до нього. Той позадкував, підбравши поли халата.

— Ти, це твоя робота. Чхала я на молитви таких, як ти. Збирай свого бога, своє пекло і рай, можете зварити і з'їсти мене, ось тобі!

І Калича плюнула йому в обличчя.

— У неї вселився шайтан, вона збожеволіла, тримайте її! — примовляв мулла, обома руками витираючи обличчя й закриваючи голову.

— Шайтан? Збожеволіла? А сам ти не збожеволів? Дай лишень ту свою книгу. Де ж тут те, що ти прочитав? Зрікаюся всього, твого бога, Корану, баїв, біїв, зрікаюся такого життя. Дай сюди твою мудру книгу! Дай, кажу! Дай сюди, бодай тобі очі витекли! Дай!

Певно, дуже страшний був вигляд у Каличі, бо мулла без жодного слова простягнув їй книгу. Сам тихцем почав відступати до складених під стіною ковдр, націлюючись на двері, але Калича заступила йому дорогу.

— Це воно, це те саме пророцтво, через нього ти розмовляєш з богом? О, я знаю, що насилає твій бог, немало звідала! Що мене може чекати ще? Забрав чоловіка, що нас годував, дочка підросла — і її забрав у мене. Що залишилося мені? Що ще мені судилося від бога? О боже, якщо ти є, змилуйся наді мною! Змилуйся, терпіти нема більше сил!

З цими словами Калича розірвала ворожбитну книгу, кинула її у вогонь, що ледь мерехтів під казаном. Усі, хто був у юрті, повискакували на вулицю. Жінка розкидала ногами вогнище. Попіл, жар, тліючі головешки розлетілися по всій юрті. Палаючі листки книжки упали на складені ковдри й килими. Підперши зсередини двері, Калича заходилася трошити все, що їй потрапляло під руку. Перебила посуд, сокирою розколола казан. Скрізь валялися уламки фарбованих дерев'яних полумисків. Затлілася постіль. До юрти збігалися люди, натовп збуджено гомонів. Виламали двері. Полум'я вже охопило дерев'яну решітку стін, жердини купола юрти. Але Калича не зважала на те, громила, ламала, нищила все, що їй потрапляло на очі. Тримала в руці великого кухонного ножа. Навіть найвідважніші з чоловіків не наважувалися якось вгамувати цю знавіснілу жінку, ладну простромити

ножем кожного, хто наблизиться до неї. Люди гасили вогонь. Калича вийшла надвір. На ній не було лица. Очі палали вогнем. Кинула в юрту ножа і він застряг у стіні. Простувала кудись, не розбираючи дороги, кликала дочку. Кілька жінок, тримаючись поодаль, рушили за нею. Не боявся тільки собака, він, здається, розумів, що діється з його господинею, бігав довкола, гавкав, не підпускав до неї нікого. Сходило сонце. Білі, стрімкі вершини гір височіли над долиною, хмурилося, чорніло озеро, рябіло хмарами небо. Виганяють на пасовища худобу. Довкола галас, крик. Калича летить, не чує під собою землі, не бачить і не чує нічого довкола. Біля юрти, яку Батиркул поставив для волосного, прив'язаний кінь. Поблизу нема ні душі. Калича прикипіла поглядом до коня. Підійшла, відв'язала, сіла на нього. Оперезала повіддям по боках, і кінь зірвався в галоп. Здавалося, вона від'їздить кудись далеко-далеко й ніколи більше не повернеться сюди. Ще дівчиною Калича любила їздити верхи. Ось і тепер летіла, немов на крилах. Забула про все. Поступово розвіювалася печаль. Забула, що їй належить оплакувати чоловіка, що вона вдова, про все забула. Цей кінь, ці крила, що несли її, вмістили у себе цілий світ. Вона забула навіть про дочку. На якусь мить вирвалася на волю, злетіла у небо, ширяла у височині, наче у неї вирости крила. Вітер бив їй в обличчя. Одяг її, все її тіло стало одним стрімким крилом. Вона народилася знову, вона оновилася вся. Ніхто не гнався за нею, ніхто не владен був зупинити її. Навіть волосний стримав свій гнів. Кінь, вітер, земля розвіяли, розігнали гіркоту й біль, що переповнили серце Каличі, вигнали за давнену тугу. Зірвали з її голови чорну хустину жалоби, далеко закинули чорну печаль. Її заглушило горе. Жінкою милувалися гори, озеро пов'язало їй голову білою хусткою. Гори й озеро вклонялися їй. Копита захлюпали по воді, чавкнули в болоті. Зненацька кінь сахнувся убік, став як укопаний. Ледве втрималася на ньому Калича. Що це там червоніє? Клаптик з дівочих шароварів... А там... У Каличі похололо в грудях. Ні, це не сниться їй. Широко розплющила очі, підступила ближче. До половини залите тванюкою виднілося з болота обличчя Бурмакан. Не закричала Калича. Скочила з коня, взяла на руки дочку. Як нежива. Розтерзаний одяг, закривавлені ноги. Так не пошматує навіть вовк.

— Доню моя! Золота моя дівчинко, я винна у всьому!

Дівчина не чула. Вона спокійно спала, не хотіла нічого чути. Так, минулося все, дівчина спала, безтурботна, притихла. Кінь заіржав і почвалав до гір раз у раз наступаючи копитами на повіддя. Сонце розливало своє промінням по землі. Вона усміхалася, умивалася тим промінням. Загавкав собака. За ним ступав Серкебай. Підійшов, хотів узяти Бурмакан, але мати не дала йому. Несла сама. Дочка здавалася їй невагомою, наче несла її в собі. Якби могла, народила б знову...

Серкебай не наслідювався підвести голову. Понуро плівся позаду поруч із псом. Калича тепер здавалася вищою від усіх, суворішою, мужнішою. В її очах не було сліз. Вона знайшла тіло дочки й, здається, була задоволена вже й з того. Калича дивилася на сонце, що зійшло над гребенем гір. Не заплюшувала очей, не мружилася від яскравого світла. Там, під горою, могила її чоловіка. Нараз він сам постав перед її очима. Ішов, ведучи на повіді коня. І зник. До слуху її долинав людський гомін, окремі слова, вимовлені упівголоса. Калича не озиралася. Натовп ріс, але Каличі не було до нього ніякого діла, вона йшла вперед. Довкола гойдалися борода, здіймалися руки, тяглися до очей ріжки хустин. Калича посміхнулася. До неї озвалася її молодша дочка Бермет. Тільки її голос почула Калича. Бермет поцілувала матір у щоку. Бурмакан поворухнула рукою. Мати не помітила цього.

— Дайте мені, у вас занімують руки.

Серкебай спробував узяти Бурмакан з рук матері. Але Калича не почула його слів, не глянула на нього. Її руки не відчували втоми. Здається, ішла б отак усе життя, вздовж і впоперек обходила б землю і не втомила б, не занімили б руки. Зовсім іншою стала тепер Калича. Вона вже не та жінка, що могла лише сидіти й плакати в юрті біля складених ковдр, скорившись старому звичаю, не покірна вдова, а господиня в домі, не лише мати, а батько своїм дітям, батир, коли треба стати до бою, мудрець, коли треба виграти спір. Тепер у неї товста шкіра, тепер вона дужа, зможе витримати все. Тому й іде, не помічаючи, як поважні аксакали дрібнішають перед нею, улесливо вітають її.

Калича принесла свою доньку до юрти, поклала неподалік на зеленій галявині. Поцілувала в обидві щоки.

— Прости мені, доню, я винна у всьому. Не треба було віддавати тебе, прости. Не можна було віддавати

тебе нікому, прости мені,— сказала вона, ще раз поцілувавши дочку. Обличчя її було холодне, як лід.

— Едже! Сестричко!

Зрозумівши, що сталося, впала біля сестри Бермет, пронизливо закричала, примусивши заплакати всіх. Зашморгали носами бабусі, витираючи очі кінчиками хустин. Відвернулися, не наважуючись глянути на них, діди, понурили голови.

Всі айльчани були тут. Хто залишився удома? Хворі, що не могли підвестися з ліжка, старі, яких уже не носили ноги. Та... волосний. Люто дивився на двох джигітів, які довго ганялися за його конем, поки, зрештою, привели й прив'язали до стовпа.

— Хто сідав на мого коня? — запитав.

— Калича.

— Хто така Калича? Жінка?

— Удова. Мати Бурмакан.

— Якої Бурмакан?

— Тієї дівчини, яку хтось убив уночі.

— Дівчини? Хто убив? Волосний не сідає на коня, на якому сиділа баба! Відведіть їй, нехай забере його собі!

Волосний у халаті наопашки зник у юрті, навіть не озирнувшись на джигітів. Острах пройняв Батиркула, що спостерігав за ним звіддаля.

Волосний не повторює двічі. Привели джигіти коня до юрти Каличі, прив'язали його до кілка.

— Волосний не хоче сідати на коня, на якому сиділа баба, віддає його Каличі.

Джигіти повернули своїх коней і поскакали геть.

— Не хоче сідати? Баба сиділа на коні? А з баби він не хоче зробити коня? Не хоче поїздити на такому? Де кінь, дайте його сюди!

Загомоніли люди, помітивши, як змінилася в лиці Калича.

— Молодичко, дитино моя,— напередіми їй вийшов дідусь.— Гнів — шайтан, а розум — товариш. Якщо гнів охопив твою праву руку, ліва хай притримає її. Не тримай у собі гніву, розділи його зі мною.

— Калича не любить злитися, але й гнівом не вміє ділитися.— Перев'язала волосся, туго підперезалася шворкою, по-чоловічому скочила на коня.

— Бермет, подай мені батькову нагайку в юрті на стіні. Хіба моїх дочок можна безкарно вбивати? Неси нагайку!

Бермет швидко принесла нагайку, тремтячими руками подала її матері. Калича змахнула над головою складеною вдвоє нагайкою.

— Вовки нападали на овець, а тепер почали накидатися вже й на людей! Я не стерплю такої наруги! Подайте сюди тіло дівчини, одвезу її волосному, хай подавиться, якщо не наївся!

Люди зупиняли її, за повід, за гриву тримали коня. Не дали їй Бурмакан. Але хто міг зупинити Каличу? Вона несамовито металася в натовпі, смикала за повід коня, штовхала людей. Зрештою вирвалася з оточення, нагайка затанцювала по крупу коня. Скакала до юрти волосного. Люди кинулися за нею. Порожньо стало біля юрти. Коло старшої сестри залишилася тільки Бермет.

— Виходь надвір, волосний!

Калича під'їхала конем до самої юрти, складеною вдвоє нагайкою вдарила по кошмі.

— Кого там лиха година несе?

— Це я!

— Джигіти!

Один з джигітів кинувся на неї конем, стьобнув жінку нагайкою і відскочив убік. Хіба стерпить таке Калича? Лють закипіла в ній. Пришпорила коня, швидко наздогнала кривдника.

— Не так шмагають, ось як треба!

З усієї сили вперіщила нагайкою по коліну, й того наче вітром здуло з коня.

Калича повернула до юрти. Другий джигіт не насмілився наблизитися до неї.

— Хто там не хоче скоритися моему слову?

Крекчучи, волосний переступив поріг юрти, вийшов надвір. Глянув в обличчя Каличі, що гарцювала на його коні, й здригнувся.

— Колишні болуші їли ягнят, а тепер і за людей взялися. Треба немало слів, щоб зробити з людини людину, а вовком вона може стати в одну мить. Ти зробив з мене вовка, я тебе загризу! Ти, тварюко, посмів знущатися над дочкою вдови... То одержуй своє! Нікому постояти за мене. Але я ще жива. Ось тобі, маєш!

Над головою волосного засвистіла нагайка, обличчя заюшила кров. Відвівши душу, Калича кинула нагайку, скочила з коня й подалася додому.

Волосний утік до юрти.

— Схопити її! Убити суку! Де таке видано, щоб хтось

насмівився підняти руку на волосного? — загримів Батиркул біля своєї юрти.

Почувши той крик, волосний наказав своїм:

— Не чіпайте. Не треба рівнятися з бабою, це ганьба для джигіта.

Помітивши матір, Бермет кинулася їй назустріч:

— Мамо, сестра жива!

— Масла тобі на язичок!

— Мамо! — озвалася Бурмакан.

— Не знав, хто така Калича, тепер знатиме. Прости мені доню.

— О-ох!

Бурмакан важко зітхнула, наче хотіла видихнути разом весь біль душі, гіркоту образи, пекучий сором, усе, що гнітило її, чого зазнала від досвітку. Через силу повернула до матері обличчя. Впізнала коня, на якому їхала мати. Вся затремтіла, зблякла й зомліла знов. Не чула, що каже їй мати. Знову опинилася між життям і смертю.

Мати підвела їй голову, цілувала ще і ще. Все повторювала, що Бурмакан нічого не винна, в усьому, що сталося, винна вона сама. Боялася, що не зможе прогодувати, послухала намовлянь і замість того щоб берегти дочку, як зіницю ока, віддала її в чужу сім'ю, де на неї чекало лихо. Винуватила сама себе, лаяла, проклинала. Дівчина через силу ворухнула рукою, підняла її, обвила шию матері. Давно їй не доводилося ось так обнімати матір. Глянула на неї й сльози горошинками покотилися з очей. У кожній краплі — частинка серця дочки й матері. То не сльози текли, витікала сльозами ця лиховісна ніч, щоб не повернутися ніколи, скапувало по краплині батькове недожите життя, горе й розпука матері.

— Ходімо, радість моя, ходімо. Не побивайся так. Нічого не вдієш, така наша доля, такі нам судилося пережити дні, таку випити чашу. Я помстилася за тебе. Розбила волосному голову. Бог дав душу, бог і забере, а не захоче підпирати небо, хай кине його. У перепілки дому немає, де сяде, там і заночує. Так і ми, захочемо, то й підемо звідси. Не засуджуй мене, що не сиджу в жалобі, не ридаю в кутку. Лихо вигнало мене з юрти. На кого мені покластися, щоб самій сидіти в жалобі? Хто годуватиме нас, хто про нас подбає? Сарман, помираючи, наказував Серкебаєві, щоб нас не забував. А він, тільки що не так,

одвертається й іде собі геть, коли захоче, води принесе чи за вівцями догляне. Коли немає рідні, друзі лише на один день. Діло чужого — сторона. Як побачив, що я з волосним зчепилася, чкурнув кудись, лиш тебетей мелькнув. Не такий був Сарман. Але й ображтися не маю права, він нічого не винен мені. Я йому не суддя. Голову волосному розбила, тепер нехай хоч з'їдять мене.

Бурмакан то слухала матір, то не чула її. Йй темніло в очах, не могла зрозуміти, що з нею, жива вона чи ні, не впізнавала, де вона лежить. Наче чиясь важка рука хапала її, підносила й кидала в болото. «Хіба я казав тобі принести не дівчину, а труп?» — кричав хтось сердитий. Потім на неї навалювався якийсь страшний тягар. «Мамо!» — гукала вона. Мати була поруч, але не чула її. Калича не зводила погляду з блакитної жилки, що пульсувала на шиї дочки, з її сліз. Ті сльози здавалися їй чорними, вони текли і текли. Мати дала їй ковтнути води з шкіряного бурдюка. То була вода з гірського джерела. Удосвіта її принесла Бермет. Цю воду пила бідолашна мати, що голосила день і ніч, поки їй не зводило судомою горло. Вода пом'якшувала його. Не кумис, не айран, не молоко, одна лиш вода лікувала, повертала сили. «М'яку, чисту, прохолодну воду цього джерела люди мали за найкращі ліки, гадали, що вона тамує біль. Ця вода була добрим засобом, коли серце знемагало від горя. Не один раз посилали по неї людей навіть з таких аїлів, звідки треба було їхати цілий день. Їй пили дівчата, яких палив вогонь кохання, нею гамували тугу ті, кого розлучили з рідними, вона повертала бадьорість втомленим далекими переходами мисливцям. Зберігали цю воду не у відрах, не в чайниках, а в шкіряних бурдючках-коокорах. Тільки тут вона довго не втрачала своїх якостей, свого смаку, своєї свіжості. Недарма кажуть: украли коня — сідло стережи, нема кумису — коокор бережи. Зробивши ковток, дівчина опритомніла. Розплющила очі, зітхнула. Ця вода була, напевно, її кров'ю, її душею. Дівчину, яку волосний штовхнув у могилу, джерело повернуло до життя.

Від юрти Батиркула долинають голоси. Там снігова завія, там буря, там лютує волосний Килджир. Він наказав сідлати для себе коня одного з джигітів. За такої пригоди хурделиця звіється й серед літа. Вся аїльна знать на чолі з Батиркулом мало не навколішки стояла перед ним. Найстарші з усіх старих, найшанованіші

аксакали кланялися йому в ноги, просили пробачення. Але волосний стояв незворушний, мов камінь, наче неприступна твердиня. Не один раз підходили до нього аксакали, поки волосний спромігся на слово.

— Ти запросив мене в гості, Батиркуле, ти поставив для мене юрту, а потім навмисне нацькував на мене бабу. Хай забудуть моє ім'я Килджир, якщо не вжену тебе в землю, наче кілок, Батиркуле. Я не звідав такої ганьби, відколи став Килджиром. Ти хотів помститися мені, Батиркуле, і домігся свого. Джигіти, ведіть коня!

Здається, здригнулася земля, коли Батиркул підвівся й, обтрушуючись, вдарив нагайкою об поли халата. Страх охопив усіх. Аксакали попадали ниць, обома руками ухопившись за бороди. Батиркул підбіг до волосного, поцілував полу його халата.

— Не мій гріх, але моя вина, прости мені,— благав бай.— Не я тебе образив, але сука з нашого аїлу вкусила тебе, ось тобі моя голова, ось тобі моя худоба. Не їдь, краще переріж мені горло, ніж маєш зганьбити мене, показавши спину. Ей, джигіти! За провину Каличі приведіть волосному мого сірого в яблуках іноходця з сідлом і всією збруєю! Кому я кажу, жвавіше повертайтеся! — гукнув бай, обернувшись до людей, що чекали його слова. Але волосний не зважив на те, пішов геть з юрти. Так і похолов Батиркул. Це неможливо, щоб він поїхав отак, зробив нас посміховищем для аїлу Кашкоро!

— Адже я сам допоміг тобі здобути цей чин, волосний, то ж прости мені одну провину.

— Випите вибльовує слабак, подароване випомінає негідник. Хай твоя справа дурневі до рук не потрапляє, хай твій сокіл до лісу не втікає. Хто шанує свою рідню, той шануватиме й рідню дружини. Навіщо згадувати минуле? Не було б тебе, знайшлися б інші. Чи, може, ти сам усе зробив, ти сам обиравеш волосного, га? Чого даремно пащекувати?

— Ні, ні... Це я так, між іншим... Помилка вийшла... Хотів придобритися. Як до свого, хотів пригорнутися до тебе.

— Чи ти мені друга жінка, щоб горнутися до мене?

— Кажи, що хочеш, я винен, схиляю перед тобою голуву.

У волосного заворушилися ніздрі, сіпнулася права щока. Кругле, червоне його обличчя посиніло, він важко засопів. Страшною була його борода, коротка, як узимку

перепелиний хвіст, його рідкі настовбурчені вуса, вузькі очиці, мов налиті отрутою. Кров холонула в жилах у того, хто бачив, як він ішов, спльовуючи раз у раз через ліве плече.

Людей усе прибувало. Коли аксакали втратили всяку надію перепросити волосного, з'явилася найповажніша з усіх господинь аїлу Бірмискал, чий авторитет визнавали, здається, навіть довколишні гори й озеро. Це була самотня бабуся. Але старенька удова чудово розумілася й у чоловічих, і у жіночих ділах, кращі оратори перед великим сходом приходили радитися до неї, без неї не вирішувалося жодне важливе питання. Звістка про те, що сталося в аїлі, докотилася й до неї. Бірмискал, яка завжди говорила удома, не всиділа у своїй юрті. Мов леопард, що вийшов на волю, пролежавши в своїй норі сорок літ, сама прийшла до людей. На голові у неї великий, наче казан, тюрбан-елечек. Зблискують на спині вплетені в коси коштовні підвіски, переливається оторочена хутром видри довга з розрізом спідниця. Дев'яностодвохрічна бабуся гарна, пряма, як жердина, поважним кроком вийшла зі своєї юрти, накинувши наопашки позолочений парчовий халат. Не менше п'ятнадцяти жінок ішли за нею. Волосний уже підійшов до підведеного йому коня, коли до його вуха долинув стриманий шепіт: «Бірмискал іде, йде байбіче». Йому хотілося скочити в сідло й поскакати геть, але змушений був зачекати. Даючи дорогу Бірмискал, відступали убік і старі, і молоді.

Високо піднявши підборіддя, байбіче неквапливо, як і належить людині, уславленій розважливістю й мудрістю, що звикла повчати народ, підійшла до волосного й стала поряд, скоса поглядаючи на нього. Аксакали всі як один доземно вклонилися байбіче шанобливо, погладжуючи бороди. Волосний спритно нахилився й поцілував їй руку. Якийсь час не озивався ніхто. Запала тиша. Високо звівши праву брову, Бірмискал заговорила приємним грудним голосом.

— Здавна ведеться так, що за скоєне одним відповідати доводиться багатьом. Не лише Батиркул, але і я сама почуваюся винною в тому, що сталося сьогодні. Мене зачепило за живе, я не могла всидіти дома й прийшла сюди. Не лише дорогого гостя, а й гадюку, що заповзе до юрти, киргиз почастиє молоком. Вийшло негарзд. Але джигіту не личить втікати, синку, треба зараз, по

гарячих слідах розібратися, що ж сталося. О-о, я чула, що сам Батиркул доклав до цього руку, але не повірила. Якщо це правда, він заслуговує кари, але не можна прощати й тим, хто принизив, зганьбив людину. Діти мої, в народі кажуть: постарієш — стань таким, як я, стань таким, як чорна земля. Людині нелегко дожити до дев'яносто років. Якби всі дороги, які я пройшла, всі мої дев'яносто два роки витягнути в одну 'дорогу, то навіть такий волосний, як ти, піший чи кінний, не подолає її скоріше, ніж за дев'яносто два роки. Я народила й виростила сімнадцять схожих на тебе синів і всіх поховала, тепер про мене дбають діти моїх дітей. Я втратила все, що можна втратити, залишилося мені одне — справедливість. Сину мій, заміжжя розлучило мене з моїм народом, пологи розлучили мене з дітьми, яких носила під серцем, смерть розлучила мене з чоловіком. Усі жінки по смерті чоловіка нігтями роздирають собі обличчя, а дехто не обходиться нігтями, береться ще й за шило. Я не дряпала обличчя, не плакала, коли помер чоловік, не голосила за синами. Бог дав, бог і забрав, навіщо ж плакати. Я не маю нічого, зі мною тільки справедливість. Негоже мовчати, коли слово проситься на язик. Я чула дві різних думки. А сюди прийшла, щоб почути правду від тебе самого, з твоїх уст. Хто підняв на тебе руку, Калича чи Батиркул? Хочу почути твою відповідь, а тоді скажу тобі своє слово.

Спираючись на ціпок, байбіче відійшла поодаль і сіла на траву якраз навпроти волосного. Той стояв, потупивши голову, напружено думав, що ж відповісти. Його обличчя ще дужче посиніло. Зрештою й він сів на землю. Руків'ям нагайки колупав землю перед собою, з коренем викорчовував ковилу. Байбіче пильно стежила за ним. Коли зігнулася, сідаючи на траву, на груди їй впала срібна підвіска. Байбіче сердито відкинула її. У Батиркула мало не вискочило серце. Він добре знав характер Бірмискал, зрозумів, що прикрасу вона відкинула не дарма, діло йшло до сварки.

— Бірмискал-апа, волосний ніколи не був до нас жорстоким, — озвався він.

— Сину мій, ти вчинив жорстоко. Були ж і до тебе волосні, будуть і після тебе. Ніхто з нашого роду, відколи існує він, не зганьбив когось із твоєї рідні, аби виривати нас з коренем. У відчаї підняла на тебе руку жінка, в якої зганьбили дочку. Тільки й усього. Я з молодих

років захищаю невинних жінок. Чула я, що цієї ночі в юрті, поставленій для тебе, вили вовки. Це добре, синку, що ти не сів на коня, на якому сиділа жінка, сам віддав їй те, що належить. Я не терплю, коли принижують жінку, яку й без того принизила природа. Не колупайся в землі, волосний, не корчуй ковилу, не для того я сюди прийшла. Я прийшла подивитися на волосного, що залякує цілий рід, бо його, бачте, відшмагала беззахисна вдова. Де ще побачиш таке? Що ж, доброї тобі дороги. Тільки нікому не кажи, що ти колись був мужчиною! — підводячись, презирливо кинула байбіче й пішла геть. За нею рушили разом усі жінки, що супроводжували її. З волосним більше не було про що говорити. Він прожогом скочив у сідло й ударив нагайкою сірого в яблуках коня Батиркула. За ним навздогін помчали собаки. Ні сам волосний, ні джигіти, що його супроводжували, не озирнулися назад.

Така вже вдача у Бірмискал, поки не увійде до своєї юрти, ні з ким не обмовиться й словом. Так і тепер. Увійшла до юрти, скинула парчовий халат і тільки тоді заговорила, ворухнувши плечем:

— Мало її бог покарав, відібравши у неї чоловіка, тепер ще й волосного лиха година принесла... Бережи їх, господи, тих, хто має дочок, від лихого ока та злих людей. Ей, молодиці, заваріть лишень чаю, поставте самовар, чай знімає втому. Подалася я в цьому році, почала задихатися. Дев'яносто два роки що дев'яносто два перевали. Для того, хто розуміє, я подорожній, якому щодня доводиться долати дев'яносто два перевали, для інших я просто бабуся, що нікуди не виходить зі своєї юрти. Покличте сюди Батиркула. У цього негідника з переляку мало не розірвалося серце, а очі бігали, як у злодія. Ще дощу не було, а він уже мокрий і голови ніяк не підведе. А волосний, син Кулчигача, коли надумає мстити, хай мене першою засмажить і з'їсть, мені до могили ближче, ніж до порога. Потім хай подавиться моїм добром. Я його вдарила, не Калича. Колись я відлупцювала волосного Тарпана. Хоч був не цьому рівня, а скуштував палиці. Рідну маму згадав, тікав, закривши руками голову. А все ж розумний був чоловік. Не те, що скаржитися на мене... О-ой, сам же накинув мені на плечі новий чапан, приніс чаю і цукру, просив благословити його. І цим нітрохи себе не зганьбив, навпаки, здобув собі пошану, зміцнив свій авторитет. «За таку матір, як

ви, що може відлупцювати навіть волосного, не шкода й померти»,— посміювався він. А я відповідала йому при людях: «Чому б і не відлупцювати, адже й тебе народила така киргизка, як я». Ех, де моя молодість, я б уже відшмагала його, поганяла б навколо аїлу, Калича ще пожаліла цього негідника. Ей, молодиці, ставте самовар.

Прийшов Батиркул. Де й поділася його пиха, коли ступав так, що здавалося, до носа й сокирою не дістанеш. Жінки поштиво розступилися, даючи йому дорогу, Батиркул пройшов до Бірмискал-байбіче і сів поруч. Як не старався напустити на себе поважний вигляд, голос його звучав розгублено. Байбіче не озвалася, поки не закипів самовар і не подали чаю. Тільки за чаєм вона заговорила, звично звівши догори праву брову:

— Згадувати минуле все одно, що колупати стару рану. Не хотіла нічого казати тобі, але серце обливається кров'ю, коли згадаю. Колись ти пошкодував худоби, а нині ми зазнали он якої ганьби. Виходить, у нас нема чоловіка, який би міг бодай голос подати, аби наполохати вовка, що заліз на обору. Дякувати богу, хоч жінки не перевелися ще. Що б ви робили, якби не Калича. Стелілися б килимом до порога, кидали б вами, як тушею цапа, коли грають у «сірого вовка». Лише Калича зуміла постояти за себе. Ну, що надумав, кажи?

Батиркул ніяк не міг зібрати докупи свої думки. Забувши про чай, крутив у руках маленьку піалу і, здається, дрімав. Не озвався й тепер. Але мудра байбіче бачила його наскрізь.

— Гнути голову до землі — бідняцька доля. Чого ж тобі, Батиркуле, побиватися так? Хай забирає дев'ять голів худоби з верблюдом, як і належить. Мало буде цього, нехай забирає табун коней. А все ж Калича збила пиху з волосного. За це не шкода віддати хоч десять табунів. Найхоробріші з чоловіків не відважилися б на таке. Так і треба цьому нечупарі. Якби ти не пожалів худоби перед минулими виборами, я б зробила так, що тебе самого обрали б волосним. Хоч і жінка я, а приборала б до рук цілу волость, як отару овець. Якщо в тридцять років ти не переступиш рів, то в сорок тобі не здолати гору. Ти завжди озирався перш, ніж сісти в сідло. А тепер послухай, що я тобі скажу. Не тримай зла на Каличу. Стримай руку, якщо заболіли очі, стримай горло, якщо заболів живіт. Волосний не стримав горло, не вгамував апетит. Куди б не подався, скрізь збиткується над

людьми. Мене, жінку, досада бере, дивуюся, до яких пір можете терпіти приниження ви, чоловіки. Буває, що дівчину й без калиму заміж беруть, але звичаїв дотримуються завжди. І Каличу народила мати, як і тебе, як і мене. Така вона, доля. То приспить людину, наче kota, то примусить стрибати, як мавпу. Калича не хотіла стати мавпою, що з нею поробиш. Ти спритний, коли треба когось покарати, а вона, як поранена тигриця, ледве жива. Коли б не покинула нас у горі. Мій середульший син був би зараз у твоїх роках, якби не помер, сердега, послухай мого материнського слова. Оце й усе, що хотіла сказати тобі. Прислухайся, що тобі каже серце. Лихе не провалитися крізь землю. По людях пішов поговір. Він не принесе тобі доброї слави. Як це тобі забаглося стати молодницею?

Батиркул здригнувся. Всього чекав, але не цього. Зблідли, побіліли губи. Смикнувся було вставати, але знову сів. Здавалося, гострий погляд старої прищипив його до землі. Не помітив, як зім'яв між пальцями боорсок, кинув його на скатертину. Перед очима його стояла Калича. Здалося, що вона тримає в зубах ножа.

— Чого там злитися, я ж не дитина, Бірмискал-апа. Треба обдумати все,— сказав він, підводячись.

Знову йому привиділася Калича, потім Бурмакан. Калича вп'ялася нігтями в своє обличчя. Ні-ні, Калича не дряпала сама себе. Саме в цей час вона підвела голову доньки й напувала її водою з шкіряного бурдючка. Тримала в руках коокор, дивилася, як спрагло ковтає воду Бурмакан, а думками була далеко звідси. Думала про свій аїл, де народилася й виросла, про свій рід Солто, що кочував у Чуйській долині. Гостро відчула свою самотність, своє безсилля, своє сирітство. Захотілося опинитися там, на схилах Чуя, на землі, де минули її дівочі літа. «Треба їхати звідси. Чого мені залишатися тут? Кому вірити? Кому вклонятися в ноги? Їхати, але куди? Якби хоч батько чи мати були живі. Мати, батько... Залишився мій рід, батько не помирає, поки живі люди, що знали його. Не може такий великий рід не дати притулку моїм маленьким, мов пальчики, донькам. Прийме, не зронить честі. Так і зроби, Калича. Якщо маєш надію на завтрашній день, тікай, зречися, іди до свого роду. Рідні можуть ображатися, не можуть обриднути. Врешті-решт хтось же мусить пам'ятати Каличу, нехай їм усячина. Сам бог послав мені коня, треба сідати на нього, треба

їхати. Адже все одно не встане мій чоловік з могили, навіть не почує мене, якщо я голоситиму цілими днями й дряпатиму до крові лице. Краще поїхати звідси. Доконає мене Батиркул, накидатиметься, як собака, з живої шкуру здере. Треба їхати... Якби хоч перебратися через перевал... А що, коли буде погоня?.. Живою не дамся до рук. Так, треба рушати... Стривай, одягну Сарманову кольчугу, візьму в руки його спис... Добре, що приховала. Нічого, вони ще побачать мене, знатимуть Каличу»,— думала вона.

Бурмакан лиш під вечір звелася на ноги. Цілий день у юрті не було спокою, одні йшли, інші приходили. Тільки коли на небі засяяли зорі, в юрті запанувала тиша. «Не можна чекати до завтра, треба тікати зараз. Волосний з одного боку, Батиркул з другого... Не буде мені життя»,— вирішила Калича й почала тихцем лаштуватися в дорогу. Коли притих, задрімав аїл, вона збрала свої пожитки, взяла найнеобхідніше, решту кинула, одягла кольчугу Сармана, прихопила його піку з бунчуком, посадила дочок на двох кобил й рушила в дорогу, ледве чутно зітхнувши: «Де ти, рідна земле моя?» Не те що Батиркул, але навіть і Серкебай не бачив, коли вони виїхали з аїлу.

— Ось як було, Серкебаю, добре дивися. Ти знав, де родина Каличі. За два роки перед тим ти був там з чоловіком Каличі як син його друга. Ота Бурмакан — це твоя стара. А тепер розкажи лишень сам, як це сталося, що ти одружився з нею, не примушуй розповідати мене. Я уважно слухатиму, нагадаю тобі, що забув, але постарайся не забути нічого, не тривож мене дарма. Ну, говори, Серкебаю. Не вмовкай ні вдень, ні вночі, куди б не пішов, не забувай розповідати. Все розкажи, не приховуй ні крихти. Тобі ж краще буде. Скинеш з плечей тягар, що гнітить тебе. Нумо, Серкебаю, тепер твоя черга розповідати. Послухаємо тебе, Серкебаю.

Частина друга

ДОКОРИ СУМЛІННЯ

Так, я говоритиму звідси, з цього місця даватиму відповідь Минулому. Сьогодні я навмисне сказав у конторі, щоб не шукали мене, бо влаштовую собі вихідний.

Вихідний... Звучить пречудово. Якби ж то й насправді вихідний. Коли я востаннє відпочивав? Не пам'ятаю. Може, у свята? Ні. Може, тоді, коли вихідні мали інші? Ніколи. Бував у відпустці? Ні. А гарне слово — відпустка. Люди уміють її використовувати. Ідуть на курорти, відпочивають, лікуються, приємно проводять час, вирушають у подорожі. А що бачив я за свого життя? Лани та павошища колгоспу «Червоний мак», його людей... Але хіба не я двічі побував у Кремлі? Хіба ж мало побачив? О-о, це було багато років тому. Тоді ще був живий Калінін. Він особисто вручав мені орден Трудового Червоного Прапора. Ось коли я вперше зрозумів, що чогось-таки вартий. Не забувається таке. На очі мені навернулися сльози. Все-таки дивно: радість швидше, ніж горе, сповнює очі сльозми. В тисяча дев'ятсот шістнадцятому році... Так, ми удвох з Аруке... Чи ж удвох? Без ліку йшло тоді світ за очі знедолених, безталанних людей. Так, гіркий то був час, і ми... Е-е, що там казати, багато чого довелося побачити на віку. Бурмакан, Аруке, Джайнак... Варто мені повторити ці імена і серце обливається кров'ю. Постривай лишень! А за що я убив Джайнака? Я убив. Дивно чути таке. Та й чи убивство це — порішити Джайнака. Його таки варто було убити. Досить поглянути на такого — й тебе від огиди пересмикне. Тьху, матері його трясця! Ходив як опудало, кілком стримів у сідлі, хоч і носив обшитий куницею тебетей та й говорив начебто по-киргизьки... Басом, немов чоловік, говорив, а був справжнісінькою бабою, хоч і називався мужчиною. Та чи до жінки було рівнятися цьому нікчемному створінню. Жінкою була Бірмискал, що мудро правила народом, ні перед ким не поступалася в суперечці, була Калича, у якої вистачило гордості й відваги підняти руку на волосного. Джайнака ж і людиною назвати гріх. Чи треба було убивати тварюку? Через це я убив його? Ні.

Це сталося раніше, ніж я зустрів Аруке. Так, раніше. Раніше чи ні? Ні, Аруке я побачив до того. Очі — немов зірки. Вже пізніше довідався, що вона — дружина Джайнака. Дружина Джайнака... Краще б не чув цього. Все почалося відтоді, як лихо спіткало Каличу. Потім Калича залишила аїл... Волосний став тоді на сторону Кашкоро? Почав у всьому підтримувати бая? А мені від Батиркула не стало життя. Погорівши на Бурмакан, я потрапив у немилість до бая. І треба ж, саме тоді з чужого аїлу молодицю сподобав, припала вона мені до душі.

Це таки правда, ось так і вбив. Досікування Батиркула були тільки приводом для цього, я сам його убив. Треба було убити. Невеликий гріх порішити таку худобину, байського сінка. Та коли б Джайнак ожив і знову потрапив мені на очі, я б і тепер убив його. Але ж псячий облизок! Батьки йому з білого шовку камізельку, шаровари справлять. Тоді, здається, один лиш він у білі шовки наряджався. А накладе свою пельку — полінується діставати рушника, так у білі свої шовки руки й витирає. А потім комизиться, вередує, каже: «Давай нове!» Хіба ж це людина? Краще на світ не з'являтися, ніж стати таким. Бодай він воскрес свинею! Був би він не те що байський, а навіть і ханський синок, усе одно я б убив його, аби не ганьбив імені киргиза. Аби не стояв поруч з Аруке. Аруке — незвичайна жінка. Бути гідним її... А я? Ні, правду кажучи, не вийшло і з мене чоловіка. Бо хіба ж чоловік тільки й має роботи, що спати в обіймах дружини та покрикувати на неї: «Це зроби так, а те по-іншому», коли треба і коли не треба. Чоловікові годиться бути дружині батьком і порадником, головою й очима, охоронцем і помічником. Нічого подібного у мене не було. Навіть і близько, що там казати. І не моя у тому провина. Що я бачив у житті? Батько та мати померли рано, нікому було виховувати мене. Що, починаєш виправдовуватися? Бідолашний Серкебай, не хочеш, щоб навіть маленька плямка пристала до тебе? Ти вже й без того в плямах увесь. І плями ці тобі не стерти, не відмити, це плями твого сумління, плями того далекого часу. Ти кажи правду. Дивно, а хіба ж я брешу? Хіба не досить розповісти, в чому я був негідником, а де добряком? Чи, може, для історії краще, коли на чому світ стоїть проклинатиму себе? Навіть у ті часи, про які не згадав би добром, я зробив чимало. Ціле життя не знав, що таке відпочинок. Брав відпустку, а не міг і години просидіти дома, знову курними дорогами поспішав у поля. Отакої! Може тобі хто наказував, гнав тебе на роботу? Сам напрошуєшся, а потім доводиш, що ти не такий, як усі. Будь собі не таким, але не вважай це якоюсь заслугою. Згайнував роки, не скористався своїми правами? Винен сам. Таки правда, моя провина. Сьогодні ж я навмисне приїхав сюди. Чи мені хто сказав? Ні. Сів у машину та й покотив собі. Тільки й гукнув: «Мене не шукайте, я поїхав відпочивати!». Ось він, Серкебай-джар. Давно я тебе не бачив, мій милий яр, любо й боляче дивитися

мені на тебе, наче я глянув у вічі старому і вірному своєму коневі. Я перед тобою в боргу, я в боргу перед горами, землею, водою, лісом, камінням, перед усім. Так, я навмисне для того й приїхав сюди, щоб одержати твоє благословення, щоб попросити у тебе прощення за все. Я зобов'язаний тобі усім. А чим я віддячив? Мало, дуже мало віддано тобі. На більше не стало у мене сили. Сказав, що прийшов просити у тебе благословення? За цим киргизи приходять не так. Треба було б хоч яке ягня прихопити з собою, приготувати якогось гостинця. От і виходить, що й справді я не такий, як усі. Он як приїхав відпочивати. Хоч за кермом, а в машині не маю ні жменьки боорсоків, ні шматочка м'яса. Ось тобі й відпочинок. Що тепер їстиму? Адже вирішив побути тут допізна, скинути з себе втому довгих років, як слід відпочити. А відпочивати не вмію. Та не на відпочинок приїхав сюди. Приїхав, щоб відповісти Минулому. Не буде спочинку. Нехай. Не спокою шукає людина. Спокій — це смерть. Хіба це спокій, коли серце б'ється, а в грудях порожнеча? Ні. Часом хочеться перепочити, та життя не дає. Дехто любить розповісти, як на автомобілі катався, що пив, що їв. І це відпочинок? Ні, це найважча втома. Колись горілку, спиртне вживали лише як ліки. А далі й пити почали. Це погано. Немає на світі кращих ліків, ніж добра страва. Щастя не знати голоду, їсти досхочу. Радість бачити сонце, жити на землі. Працювати на совість, приносити користь людям — більшого щастя годі шукати.

Любі мої гори, рідна земле, милий серцю Серкебай-джар... Я не забув нічого, пам'ятаю все. Коли б не проїздив мимо тебе, очі самі повертаються у твій бік, червоний яре. Побачу тебе — і здригнеться серце, защемить у грудях. Ніколи все, інакше щомісяця, чи й частіше, я приходив би, щоб уклонитися тобі, Серкебай-джаре. Пам'ять про тебе живе в мені. Все розповім, нічого не приховаю. Гріх не згадати всього, завітавши до тебе. Бачу тебе, і картини минулого оживають переді мною. Гіркий і солодкий, суворий і ніжний, холодний і теплий Серкебай-джар. Коли вперше, голодний і босий, прийшов я до тебе, була весна. Саме так, зеленіли схили, оживало коріння в землі. Маленькі корінчики трав повернули до життя й мене.

Голод хапав за горло в той суворий сімнадцятий рік.

Ось тоді я й опинився біля тебе, порослого дичками й аличею. Ти мені здався тоді близьким і привітним. Удвох з Кирбашем ми забрели сюди.

В ті голодні роки ніколи було турбуватися про когось. Чимало людей бродило дорогами, чимало вмирало на шляхах. Навісніли, втрачали розум люди, наче скажені пси. Жорстока, проклята пора. Хто утік у Китай, ті вмирили в Турфані, гинули від куль, повертаючись, вмирили в дорозі, а тих, хто дійшов додому, наздоганяв тиф. Всюди валялися висохлі, наче й не людські тіла, на берегах річок і в лісових хащах, на вузьких стежках і гірських хребтах, на кам'янистих схилах, у похмурих ямах і глибоких ярах. Не злічити померлих з голоду, не висушити пролитих сліз.

Ми з Кирбашем жebraками брели з аїлу в аїл. Коли щастило, роздобували миску висівок чи толокна, а не щастило — гоїли рани від собачих зубів. Надвечір навіть наближатися до аїлу нам було зась. Лихо, якщо потрапиш комусь на очі. Гнали нас палицями, цькували псами. Кожного, хто проходив надвечір повз аїл, вважали злодієм. Марно було переконувати в тому, що красти у тебе й на думці нема.

Чого лише не доводилось їсти тоді. Ми вважали їстинним усе, що могли проковтнути. Скуштувавши одного — хворіли, інше правило нам за ліки, третє п'янило, четверте нагонило сон. У розпачі ми як кроти рилися в землі, добували коріння. Звичайне коріння. Є такий корінь, запашний, а зламаєш, на ньому виступає біле молочко, це справжнісінька страва, поживна й смачна. Варили і їли, жували сирим, аби обдурити голод. Людина звикає до всього, витримує все.

Більше ходиш, більше втрачаєш сил. Щоб ходити, потрібно їсти. Сили ми берегли. Коли нам вдавалося роздобути хоч трохи їжі, ми поволі поверталися додому. Так, оту халабуду в яру ми вважали своїм домом. Стояла вона у вишняках. Здається, отут. Ні, он у тому місці. Звідти видно ущелину, небо, скелю. Все величне і гарне, як і завжди. Яке йому діло до голоду й втоми, яке йому діло до людей? Стоїть, незворушне, як і стояло багато років тому. Лиш не видно довкола отар і стад, не чути пісень і дзвінкого сміху. Пісня і сміх — це окраса землі. Все здається похмурим, зловісним, блідим. Тільки інколи прошмигне віддалік лисиця. Але й вона не

схожа на колишнього меткого і жвавого звірка. Здається, що й звір відчуває голод.

Інколи й над нашою халабудою звивається в небо димок. Він колишній, блакитний і запашний. Але де поділися пахощі, що завжди домішувалися до нього? Запах сорпо, запах доброї страви? Тільки димом несе від вогнища, тільки димом лоскоче ніздрі. Ні, по-іншому пахне дим, коли тліє арча під казанком, де кипить-перекидається навариста юшка. А тепер від диму лиш очі пече і вони запливають сльозами.

Та не лише від диму набігає на очі сльоза. Адже сльози не на очах, а в самому серці. Там причина, а дим лише привід для сліз. Ми з Кирбашем сидимо біля вогнища і обидва втираємо сльози. Дивимось на відро, підвішене над вогнищем. А сльози течуть і течуть. Ми вже не зважаємо на них. Бо скільки не витирай, все одно тектимуть. Не варто тратити сили на те, щоб підняти до очей руки. Але потрібні сили й для плачу. Сльози приносять втому, забирають слова. Ми плачемо мовчки, не зупиняємо, не заспокоюємо один одного. Здається, варто було б перемовитися єдиним словом, і ми б обидва заридали, заголосили б так, що луною озвалася б ущелина. Ми мовчки ронили сльози, і разом з нами плакали мовчазні дерева, гори, яр, вишні і яблуні сумно схилялися над нами. Плачуть навіть галасливі зграї галок. Хто не плаче? Ворон і гриф. Плаче беркут на високій скелі, здаля поблискуючи очима. Ми боїмося озватися. Та й не варто тратити сили на те, аби лише подати голос. Ми бережемо все — голос, слово, ходу, роздобуті припаси, висівки й толокно.

Бай залишається баєм, багатирем, і такої лихої голодної пори де ж узяти сил біднякові, щоб виплутатися з біди? Ось і в шістнадцятому році лихо впало насамперед на голови бідняків. Так і було.

Покінчивши з їжею, Кирбаш вмощується в халабуді й щось бубонить, не зводячи погляду з вишні, що росте навпроти входу. Він розмовляє з собою. Про що? Не знаю. Я дивлюся через яр, а думки мої бродять далеко-далеко. Чого тільки не приходить у голову! Знов пригадується шістнадцятий рік. Аруке тоді залишилася, а я... Вони й не знають, живий я чи ні. Йшов ночами, ховаючись від людей. Люди звідси, а я сюди. Скільки горя і сліз, жорстокості і підлоти бачив на своєму шляху, скільки наслухався голосінь і прокльонів, ревіння волів й

іржання коней... дитячого плачу. Згадаю, то й зараз дибом стає волосся на голові. Я втратив усе, Аруке, народ і навіть надію.

Я просто йшов, не знаючи куди і навіщо. Знав, що всі ненавидять мене, не хотів потрапляти на очі знайомим, ішов туди, де мене не знає ніхто. Ні-і, у мене була мета. Я пам'ятав, як колись уночі втекла до свого роду Калича. Вона допоможе. Коли ж не захоче? Аби лиш впізнала, коли прийду. З мене й цього було б досить. Чув, що їхній рід не покинув обжитих місць. І мені не хотілося втікати, я прагнув спокою й тиші. Здавалося, душа у мені завмерла. Я немовби й не відчував уже всього, що діялося навколо мене. Піді мною кінь, я жену отару, більше, ніж тисячу овець. Так, я збирав покинуту господарями худобу й гнав її. А куди? Не знаю. Шкода було залишати. Та й думалося, що зможу, буде чим відкупитися від смерті, якщо розбійники перестрінуть на дорозі. І не знайшлося нікого, хто б запитав мене: «Дивак, куди ти зібрався? Чому не підеш разом з людьми?» Ніч. Розбредаються вівці. Повертають назад. Але я не здаюся. Радий, що сиджу на покинутому господарем коні. Підібрав було навіть килим, але незабаром кинув його. Килими, ширдаки, багатство. Непотрібні слова.

На світанку здолав перевал. Йшов навпростець, не розбираючи дороги. Видирався зі скелі на скелю. Де залишилася отара, коли я покинув її? Не знаю. Як прийшла до мене, так і пішла. Озирнувся — прямую схилом сам. Один-однісінький. Отоді я по-іншому подивився на себе, зрозумів себе. Адже був я в житті отаким самотнім, ні до кого не горнувся, нікого до себе не підпускав, ні з ким не знаходив спільної мови. Люди тікали від лиха в один бік, я кидався в інший. Навіть тут я не міг вчинити так, як усі. Такий Серкебай, тому він і Серкебай. Коли б і пішов з усіма, то не вжився б з людьми й на чужині, якщо вже не міг ужитися вдома.

Що ж було потім? Я прийшов у Кочкорку. Всюди покинуте багатство, розкидане добро. Порожні будинки, незібраний хліб, здичавіла худоба. Одні старанно підперли двері знадвору, інші ховали розібрані юрти на оборах, у дворах. Як могли, старалися приховати, закрити. Адже замків тоді не було. І все це багатство чуже, не моє. Так, саме так я тоді подумав. Ось відтоді я й перемінився, наче знову народився на світ. Народився вдруге чи лише піднявся на одну сходинку до того, щоб стати

людиною? Не знаю. Просто серце зайшлося з жалю. Сльози, ридання, смуток, страждання, печаль... Адже я сам зазнав усього цього. І рука у мене не піднялася на чуже. Я мушу придбати все це сам, своєю власною працею. Зазіхати на чужий хліб... Хіба ж я ворон, щоб накидатися на здохлятину? А що ж це, як не здохлятина?! Тоді й зрозумів, що не ворон я, а людина. Часом і лихо знімає полуду з очей, повертає людську подобу людині. Так я і став людиною. Чи не надто швидко? Хіба лиш тому ти людина, що тебе не спокусило чуже добро? Не знаю. Але гадаю, що я саме з тих пір почав відчувати себе людиною. Здавалося, варто мені простягнути руки до чужої речі, покинутої на місці стоянки, і вони спалахнуть вогнем. Відтоді я почав тягнутися до людей, зрозумів, що вони мені потрібні, відчув, що самотність не для людини. Ніколи по тому не знав я такого страху, який звідав тієї хвилини. Голова мені пішла обертом. Кидався то в один бік, то в інший і знову повертався назад. Мені хотілося вести своє господарство, все розпочати з початку. І тут я згадав про сіль. Як я міг забути про неї, не знаю. Важко доводилося без солі втікачам. Без солі й життя не життя. Бачив, як уночі, крадучись, споряджали посланців за сіллю. Чув, як ділили між аїлами єдиний курджун. Та не лише для страв не було у киргизів солі. В ті часи, у пору великої втечі й страждань зникла сіль і з самого життя. Так, сіль гірка і солодка, а життя — це гірка і солодка сіль. Я згадав, що в Кочкорці якраз і видобували сіль. Тоді й отямився, наче справді вже ласував нею. Знайшов на дорозі курджун. Хіба мало було їх розкидано скрізь: курджунів, мішків, торбинок, сумок, килимів. Вирушив у дорогу жебрак-жебраком. Тільки й мав що коня, і не міг його залишити.

Я й раніше бував на цій копальні, брав тут сіль Батиркулу, худобі його. Все знайомі місця. Та й сіль добувати умію. Дідусь і джигіт, що дісталися сюди раніше за мене, вже зібралися від'їздити. Обидва чужі. Немов чимось ображені, не привіталися зі мною, то ж і я промовчав. Тільки й перезирнулися з-під лоба. Вони подалися геть, а я узявся до солі. Сіль, справжнісінька сіль. Брав найбільшу, найчистішу, не ту, яку давали худобі. Таку сіль мені доводилося куштувати ще маленькою дитиною. Дорослі давали смоктати її, коли ми хворіли на пліснявку. Спробував і тепер. Ой же смачно! Сила, бадьорість, здоров'я у ній. За нестатків що не знайдеш, усе удається

смачним, усе цінуєш, як ліки від хвороб. Певно, якщо не зазнаєш лиха, не знатимеш справжнього смаку ні солі, ні життя.

У моєму курджуні сіль. Я багатий тепер, я дужий. І здається мені, що не кінь, а сіль несе мене уперед. Куди? Не знаю. Можу стати де забажаю. Я потрібен кожному, у кого немає солі. Хіба лиш сіль така дорога? Все дороге, чого нам бракує. Іду, поспішаю до людей. До яких людей? Не знаю. Принаймні не до свого аїлу. Я не можу повернутися в свій аїл. З якими очима з'явитися туди? До кого звернутись? Ось як буває, коли не знаєш, до якого берега прибитися тобі. Я добре знаю, що берега у мене нема. Тепер лиш сіль мій берег, моя рідня, моя підтримка. Поки вона зі мною, я не пропаду. Все — і гори, й старі дерева, й каміння, й дрібні стеблинки трав — усе довкола стежить за мною. Схоже, що й у нього солі нема. Заздрить мені. Чому? Може, тому, що вперше в житті у мене з'явилася власна думка, вперше в житті я роблю самостійний крок. Так, раніше мені не доводилося без наказу ступати ні кроку. Наймит не має права на це. Скажуть паси — виганяю отару, скажуть полий — пускаю на поле воду. Скажуть гнати на це пасовище — жену, скажуть пасти на іншому — повертаю на інше. Тепер я сам по собі. Ось вона, боротьба. Може, й маленька, а все ж боротьба. Я починаю боротися за життя. Людина мусить боротись. Отже, я стаю людиною. Думаю про Аруке. Нехай би подивилася на мене. Була б задоволена мною? Помітила б, як я змінився? Не знаю. Не для того стаєш людиною, щоб хтось помічав. Думка біжить за думкою, тісно їм у голові. Здається, що й усе довкола замислилося, притихло. Похолоднішало. В горах і серед літа не жарко, не те що восени. Але кличе мене надія, сіль підносить мене і веде.

Неширокою улоговиною наближаюся до Джумгала. Та коли опиняюся у найвужчому місці, назустріч мені виїздить на рябій кобилі незнайомиць у хвацько заломленому ковпаку й зупиняється, закручуючи настовбурченого вуса.

— Стій, — гукає він, заступивши мені дорогу. В руках у нього поганенька рушниця. Не кваплячись, він пересмикує затвор так, щоб це добре було видно мені. Спробуй не злякатися тут. — Хто тобі дозволив брати сіль? Застрелити тебе отут за крадіжку солі? — грізно запитав незнайомиць, під'їхавши до мене впритул, і схопив мене за плечі. Я попросився, казав, що не крав. Та велетень цей,

здається, і не слухав мене, узяв за повід мого коня, повернув і повів за собою. Він попереду, я позаду. Ідемо. Зрідка він озирається й лає мене останніми словами. Мені хочеться вирвати в нього повід і кинутися навтіки. Тим часом ми піднімаємося вище і вище. Зрештою протискаємось у вузьку, лісисту ущелину. Незнайомець зупиняється. Яюсь просто, байдуже, ніби завчено каже мені: — Злізай. І курджун скидай. Та скоріше. Надивився я на таких.

Скинув я на землю курджун, зняв з коня сідло і зброю, все зробив, як він наказав. Навіть не дивлячись у мій бік, незнайомиць кинув:

— А тепер сідай на коня і скачи куди очі світять. Я — Акджака. Хто не чув про мене — розкажеш. Хто поткнеться сюди, або коня позбудеться, або голови. Тебе не вбиваю. Нині на світі й без твого трупа надто смердить. Ти підкорився мені. Залишаю тобі коня, а сідло забираю. Чого дивишся? Хочеш запам'ятати? На потилиці в мене шрам, ще малого жеребець укусив. Так і розповідай, що є в цих місцях такий Акджака. Чому в Китай не подався? Чому не втікав? А втім, певно, краще камінь запитати, ніж тебе. Іди!

Він камчею так оперезав коня по ногах, що той звівся на диби й поніс галопом. Ледве я заспокоїв коня і поїхав поволі. Як не боляче мені було, але я не плакав. Чого мені плакати? Перед ким? Усе довкола вицвіле і бліде, навіть каміння і небо. Наче на жовтяницю захворіла земля. Іду далі. Так, спускаюсь униз. Повертаюсь до соляної копальні. Сіль не скінчилася. Але мене знову залишили без солі. Чи й справді я віз тоді сіль життя? І разом з нею втратив надію? Акджака — білий комірець. Проте комірець у нього чорний, мов сажа. Може, й справді він колись носив білі комірці? Байдуже, він чи хто інший, білий у нього комірець чи чорний, а солі нема. Куди ж мені тепер? У кого просити притулку? Хто захоче прийняти мене? Але мусиш ворушитися, поки живий. Привілля для худоби такої пори, як зараз. Кінь вириває з рук повіддя, раз у раз зупиняється, скубе обабіч дороги траву. Є трава і йому цього досить. Чому б людині не їсти трави? Адже зелень іде як приправа до різних страв. Ідять же люди часник, ревінь, бугилу, солодкий корінь, дику цибулю й усіяке таке. Але якщо їсти все підряд, можна перетворитися в худобину. Акджака, що він за людина? Чому сам? Ні, він не такий

простак, яким здається. Але чого мені боятися? Хіба тепер не однаково, куди повертати коня? Отже, я повертаюся. Іду шукати Акджаку. Іду по сліду свого коня. Гори, гори, за горами знову гори, праворуч і ліворуч, угорі й унизу. Чим далі, тим суворіші, грізніші, загадковіші. Наче зовсім чужі. Скрізь вузькі ущелини, глибокі яри. Минаєш один і здається, що з іншого хтось виходить тобі назустріч, зводить рушницю, ось-ось пролунає постріл. Скрізь зачаївся й вичікує Акджака. Спритно ховаються в нірки меткі ховрашки. Наче дражняться. Спіймати б і з'їсти. Голод мучить мене. Я ще маю в запасі жменьку толокна. Але мені не хочеться його чіпати, шкодую, бережу на чорний день. Дістаю й розв'язую торбинку. Понюхавши, ховаю назад. Гарно пахне. Цей запах додає мені сил. Я сподіваюся, що толокно ще довго буде пахнути мені, наснажуватиме й не скінчиться доти, поки не приїду на місце. На яке? Куди я збираюсь доїхати? Скільки днів потрібно мені на дорогу? Іду, та й квіт. Бачу у небі грифів. Незвичайний у них політ. Дуже повільно ширяють у небі. Деякі наче завмерли на місці, ніби вони не в небі, а на землі. Опускаються в улоговину неподалік від мене. За чим? Тварина там чи людина? Все перемішалось нині. Навіть покійників не ховають тепер. Смута, розруха, розбій. Ось що таке втеча. Плаче, ридає змучена земля. Варто придивитися пильніше й одразу помітиш, як на камені виступають сльози. Голод дошкуляє все сильніше. Чому я не взяв нічого з того, що валялося при дорозі? Що то було б узяти хоч сирої пшениці. Яка не яка, а все таки страва. Не дозволила совість. Пригадалися Аруке, Токтор. Аруке незвичайна жінка. І в мене піднімалася на неї рука? Як вона мені не відсохла? Важко доводиться жінці. Але вона витримує все. Народжує дітей, доглядає, виховує. Вона мати, вона і дружина, товариш, друг, рідня і порадник. Тому хто розуміє її. А для таких нетямущих, як я, вона лише наймичка.

На повороті дороги кінь мій сполохався і захропів, мало не скинувши мене з сідла. До мене долинув голос Акджаки:

— А, це знову ти? Вернувся собі на погибель. Смерті шукаєш? Ну що ж, за нами діло не стане,— сказав він, ступивши до мене крок, і підніс до плеча рушницю. Я не відчував страху. Мені чомусь стало байдуже. Смерть, погибель. Ці слова наче не мене стосувалися. Добре було б умерти, подумалося мені. Я засміявся, а він

здивовано видивився на мене. Я засміявся йому у вічі. Тоді він засміявся й собі. Удвох ми зареготали так, що аж луна покотилася в горах. Здається, сміялися не тільки скелі й дерева, а й небо. Ми повертали сміх цим місцям, де вже давно забули про нього. Сміх — це душа життя. Ми підійшли один до одного, потиснули один одному руки. Важка була у нього рука, мало не розчавив мені пальці в своїй долоні.

— Убий мене, байке. Нема більше моїх сил. У мене немає солі. До смерті я ближче, ніж до життя. Хто його знає, скільки смертей ще чекає на мене. Краще загинути раз, загинути не від ворожої кулі, а від кулі батира-киргиза,— говорив я і його усміхнене обличчя вкривалося кригою, а широкі довгасті очиці звузилися до щілин. Він твердо стояв на землі і поволі зводив рушницю. Я скочив з коня і простягнув йому повід, але він не взяв. Прицілювся і спустив курок. В рушниці щось клацнуло, але пострілу не було. Він відкинув рушницю, підійшов до мене, обняв і заплакав. Без сліз. Цей його плач не розжалобив, а налякав мене. Він неприродно схлипував, немов прикидався, щоб випробувати мене.

— Киргиз, ти справжній киргиз, не злякався. Спасибі тобі. Бери свою сіль, забирай сідло й можеш їхати, куди забажаєш.

Краще б він застрелив мене.

— Застрели мене, байке,— ще раз попросив я.— Ворогам я нашкодив, перед киргизами завинив, усе, що мав, розгубив і тепер блукаю по світу. Вперше на своєму віку натрапив на сіль життя, та й ту одібрали... Краще вмерти. Не муч, застрели.— Я сам підняв з землі й подав йому рушницю. Акджака знову засміявся. Це мене розізлило. Як мені шкода було, що він не стріляє.

Певно, йому набридло слухати мої домагання.

— Не так то стріляти, коли патронів нема,— невдоволено пробурмотів він.— Дивак ти, якщо вважаєш, що смерть краще, ніж життя. Йди он, сідлай свого коня. І не гніви мене. Сіль життя... Для тебе солоний камінь з Кочкорки став уже сіллю життя? Що ти там ще белькочеш? Кирбаш, ей, Кирбаш?

На його окрик з печери, що темніла біля підніжжя гори, вийшов якийсь чоловік. Обличчя мені знайоме. Та це ж пастух Кирбаш, з яким ми разом пасли колись овець. Побачивши мене, він на radoшах щось закричав. Не знаю, навіщо кликав його Акджака, але зустрілися ми як

рідні. Це не сподобалось Акджаці. Він спідлоба подивився на нас і показав рукою на стежку:

— Забирайтеся геть обидва!

Ми сіли на одного коня й, прихопивши з собою солі, вирушили в дорогу.

У кожного на думці своє, але буває, що й себе не можеш зрозуміти. Я не міг зрозуміти Акджаку. Чому він відібрав у мене сіль, чому повернув її? Чому відпустив зі мною Кирбаша? Кирбаш про це нічого мені не казав. Не розповідав він і про печеру. Я намагався розпитати, але дарма.

Я сиджу зараз саме там, де того голодного року ми з Кирбашем знайшли притулок. Хоч і не тут я народився, але ці місця стали рідними мені. Бо ріднишся душею з тим, хто рятує тебе в лиху годину. Ген-ген за яром і далі громадяться піки гір. Вони співчутливо поглядають на мене, немов посилають мені надію, світлий промінь майбутніх днів. Я розпитую їх про все, я несучу їм свої жалі і скарги. Скаржуся горам і рікам, моїй землі і моему народові. Не хотілося вмирати з голоду на прекрасній і щедрій землі. Серце стискала туга. Невже я випив усю воду, відпущену на мій вік? Невже так мало води мені судилося випити? Чому ти створила мене свічкою, що спалахне і згасне? Рідна земле, ти створила мене. Без тебе не бути б мені людиною. Ти давала мені повітря і хліб, їжу і одяг. Ти навчила мене цінувати життя, дала відчутти його на смак, навчила твердо ступати. Ти дала мені мову, щоб говорити, і пісню, щоб співати її. Без тебе не було б пісень у житті. Вся твоя краса переливалася для мене в пісню. З піснею вів я отару в гори, з піснею повертався назад. Співали твої струмки, ялини, арча, глід, горобина, жимолость, ірга, таволга, смородина. Моя мати й вони давали мені поради. Без твоїх скель я не навчився б ходити прямою дорогою. Ступні мої затверділи на твоїх кам'янистих стежках. Я з усім звикався. Чому ж тепер я став жебраком? Більшої ганьби нема на землі. Навіть собаки дивляться на жебрака недовірливо і сердито, остерігаються, наче якоїсь гидоти. Навіть собаки здалеку впізнають жебрака. Якщо інших кусають аби налякати, то на жебрака накидаються з люттю, рвуть на шматки.

Цей яр до нас з Кирбашем власної назви не мав. Називали його червоним за колір крутосхилів і вигорілих на сонці трав. А тепер усі називають яром Серкебая. Може, тому, що помітили люди, наскільки дорогі

моєму серцю ці місця? Не знаю. Звідкись сюди прилітали й знову випурхували з яру зграї стрижив, галок, голубів. Я спочивав, милуючись ними. Пташиний гамір, здавалося, додавав мені сил, будив у душі сподівання на краще, кликав до боротьби. Цікаво було слухати їхні співи, спостерігати за стрімким польотом, за метушнею біля гнізд. Мріялося про майбутнє прекрасне життя, де не буде страждань і печалі. Здавалося, що пташки підхоплювали мене на крила, несли у небо, за моєю мрією. Вони наче навмисне шугали перед моїми очима й виспівували на всі лади, мовби кликали за собою. Тут вирувало життя, тут оселилося щастя. Я просив вділити його й мені, просив у гір, у яру, у пташок. Вірилося, що птахи літають кудись далеко-далеко і звідти приносять на крилах щастя. І це додавало мені сил, вселяло впевненість у найскрутніші дні. Відтоді я дуже шаную птаство як вірного друга людини у щасті і в біді. Ось чому нема мені на землі ближчого, милішого, ріднішого місця, ніж червоний яр, Серкебай-джар.

Спершу я просто милувався яром, зовсім не зважав на те, які пташки сюди лише залітають, які гніздяться тут. А згодом став придивлятися пильніше. Були тут не лише стрижі, галки та голуби, траплялися й зовсім інші птахи. Вдень вони майже ніколи не потрапляли на очі. Але ж я прокидався раніше пташок, адже голодному не до сну. Яюсь, ще лише засірів світанок, я помітив, як з вузької ущелини по той бік яру вилітають красиві й стрімкі, мов кулі, птахи. Деякі всідаються на кам'янистому схилі, стріпають крилами, розправляють пір'я й летять далі. Найчастіше вони шугали вниз, у долину, інколи прямо з ущелини, не сідаючи ніде. В сутінках птахи повертались назад. Не було випадку, щоб вони запізнилися. Швидко, один за одним, вони зникали в ущелині. Я не одразу визначив, які це птахи. Просто мені подобалося спостерігати за стрімким польотом цих гарних створінь. Але незабаром я побачив таке, від чого серце у мене мало не вискочило з грудей. Яюсь одна з пташок вилетіла з ущелини пізніше за інших. Ледве присівши на схилі, вона знову злетіла і, замість того щоб вилетіти в долину, свічкою шугнула у небо. Ось коли я зрозумів, що бачив не просто пташку, а хижого ловчого птаха. Всі ці стрімкі і гарні пташки, якими я милувався, просто знахідка для мисливця. Певно, їх застала в дорозі хурделиця, вони не встигли перелетіти через перевал і зали-

шилися зимувати тут. ще в своєму аїлі я чув від одного старого мисливця, що інколи трапляється й таке. Він розповідав, як сам колись упіймав в ущелині одразу п'ять яструбів. Тепер його розповідь не йшла мені з голови. Я не зводив очей з вузької ущелини в яру. Я схоплювався на світанку, тихцем вибирався з халабуди і, ховаючись за високими соснами та в заростях таволги, спостерігав. Поволі прокидався яр. Починали клопотатися біля своїх гнізд пташки. Але я не зважав на них, у мене було на думці лише одне. Нарешті, коли вже зовсім розвиднілося, почали вилітати з ущелини і мої птахи. Яких тільки птахів не буває в природі? Та ось вилітають два білих як молоко яструби-тетерев'ятники. Ці двоє чомусь з'являються пізніше за інших птахів. Увечері знову стежу за ними. І знову ці яструби повертаються пізніше за інших. Ці двоє мені здаються вартими решти птахів.

Я їх бачив. Бачив, але мовчав. Нічого не сказав Кирбашеві. Хотілося самому впіймати їх, усіх забрати собі. Я їх вистежив, це моя здобич, моя удача. Віддати комусь? Не дам.

Минуло п'ять днів. Мені вони здалися п'ятьма роками. Терпіти більше не було сил. Дні ставали теплішими і я боявся, що птахи ось-ось полетять у гори чи в ліси зивати собі гнізда. Та ніяк не міг позбутися Кирбаша. Що й казати, жадібність здолала мене. На щастя, якось Кирбаш подався в аїл і не повернувся до ночі. Я давно вже наготував всілякого мотузаччя, приховав його в надійному місці. І це ще не все. Ще за дня я забив на крутому схилі яру кілки, прикинув, як краще добиратися до ущелини.

Уночі я подався до яру, прихопивши мотузки й мішок. Я міцно прив'язав мотузку до кілків, сам обв'язався навхрест і почав обережно спускатися. Все йшло так, як і було задумано. Я знав, що там, де починалась ущелина, була невеличка сходинка. Став на неї і зазирнув у глиб. Гострий зір допомагав орієнтуватись у темряві. Ущелина була глибиною метрів два-три, мала чимало виступів і заглибин. На виступах сиділи рядами птахи. Власне, пташкою мені здавалося все, що бовваніло у темряві. Я легко спустився в ущелину, ступаючи з виступа на виступ, і закрив собою вихід з неї. Я схопив крайнього птаха, він встиг тільки писнути, а в мішку навіть не ворухнувся. Потім я скидав у мішок тих, що сиділи далі. Аж упрів, поки скидав усіх. Жодному не вдалося втекти.

Ретельно зав'язавши мішок, я закинув його на спину й, підтягуючись на мотузці, вибрався з яру. Не тямлячи себе від радості, повернувся в свою халабуду. Тут, не поспішаючи, роздивився кожного птаха, пов'язав їм лапки і крила й вони покірно лежали на землі, жалібно поглядаючи на мене.

Знайшовши на землі те, про що молив у неба, я на радощах не міг дочекатися ранку й серед ночі вирушив у дорогу. В аїлі роду солто я заходив у юрти до найзаможніших, найбагатших як на ті часи киргизів, кожному подарував птаха. Натомість одержував вівцю, корову або коня. За двадцять одного ловчого птаха мені дали двадцять одну голову худоби.

Так несподівано до мене прийшло багатство. Само так сталося, що Кирбаш тепер у всьому залежав від мене. Кажуть, радіє дитина, тримаючи в руці толокно. То ж і Кирбаш швидко зрозумів, що мусить мені скоритись. Я тепер вважав себе його хазяїном, тільки зверхньо говорив з ним. Ще вчора ми разом жебракували по аїлах, а сьогодні я вже стояв над ним, звично, наче так було завжди, командував, посилав, куди мені було потрібно, розпоряджався ним, як наймитом. І Кирбаш не перечив мені, навпаки, старався догодити, придобритися. Як то кажуть, крутився разом з білками моїх очей. Я став господарем, а він слугою. Тоді я навіть не згадував про той час, коли сам наймитував у бая, здається, забув навіть ці слова — бай і наймит. Просто у мене була худоба і я тепер був вартий того, щоб мене поважали, гідність моя, авторитет піднялися, зросли. І Кирбаш підкорився. Так воно і велося в ті часи. Навіть якщо бай не кликав до себе бідних, самі приходили прислужитися йому, аби якось заробити на прожиття. Не чекаючи наказу, бралися за відра та казани, доїли кобил, хапалися за будь-яку роботу. Бай уже оцінював зроблене, кидав об'їдки, що залишалися після його сім'ї, дарував старий, полатаний одяг. Ніхто не пригонив бідняків. Вони приходили самі, їх гнали нестатки й голод. Бай спокійно лежав собі в юрті, а бідняки самі кружляли навколо нього, як нічні метелики навколо полум'я свічки. Ні бай, ні дружини його, ні діти, ніхто навіть не розмовляв з бідняками, на них просто не звертали уваги. Тільки стежили краєм ока, що вони робили в юрті, у дворі, зрідка виціджуючи крізь зуби, що і як треба зробити тут чи там. Поволі вони звикали один до одного. Бідняк, який

постійно порався у бая по господарству, вже не здавався в його юрті чужим. Але варто біднякові помилитися, зробити щось не так... Гуляє по його спині палиця бая. За що б'є? Кого б'є? До цього нікому діла нема. Здавалося, що інакше й бути не може. Так складалося й у нас з Кирбашем, як у бая з бідняком.

Продав я одну корову й купив дещо з одягу, харчів. Дещо перепало від мене й Кирбашеві. Ходив він дуже обірваний і безмежно зрадів блаженській одежині.

Кирбаш доглядав мою худобу. Не просто пас, а ніжив, плекав, упадав коло неї так, як не ходив би біля своєї. Вистругав дерев'яного гребінця й щовечора розчісував коням гриви й хвости, нерідко й купав. З кіньми розмовляв, немов з людьми, сміявся, кепкував над ними, розповідав повчальні історії, інколи сварився і довго сердився на того коня, який йому чимось досадив. Коні швидко прив'язалися до нього. Кожному дав ім'я, наче то була не худоба, а люди. «Ей, Акджал! Ей, Алабаш!» — вигукував він. І кінь чи корова, яких він кликав, неодмінно підходили до нього. Так ми й жили. Кирбаш не скаржився на свою долю.

Людина швидко звекає і до розкошів, і до нестатків. Мені здавалося вже, що я так жив споконвіку, що мого носа тепер і сокира не всіче, що я цих місць господар, наче вони з діда-прадіда дісталися мені у спадок, наче я виріс на цій землі. Якщо траплялося, що до нашого яру забредала чиясь худоба, я несамовито кричав, наздоганяв господаря, наказував йому, аби добре стеріг свою отару і більше в ці місця не пускав. Добре, що не траплялося такого, хто б запитав мене: «Яке тобі діло до цього? Звідки ти взявся тут? Хто доручив тобі охороняти цю місцевість?» Але ніхто мені не перечив і я все впевненіше почувався тут, тримався як повновладний господар. Я ситий, одяг у мене цілий. Голоду наче й не було. Я знову запишався, як тоді, коли зі мною була Аруке. Що було, те було, таїти нема чого. Всіх, хто залежав від мене, я готовий був стерти на порошок. Варто було мені помітити якийсь недогляд, я на чому світ стоїть лаяв бідолаху чи навіть піднімав на нього нагайку. Взагалі, у мене дикий норів. І бив я не просто так, а по-своєму, влаштовував справжнє побоїще. Підкликав до себе винуватця й при людях якомога голосніше кричав:

— Я тебе битиму сьогодні надвечір. Як тільки почне смеркатися, приходь он туди, на роздоріжжя. Роздеру

тобі пашеку, як гадюці. Приходь туди, і хай кожен подорожній побачить, як б'є Серкебай. Хай почують усі, як тебе будуть бити. Там я сваритиму тебе і шмагатиму камчею. Нащо бити, коли не бачить ніхто, нащо лаяти, коли ніхто не чує? Іди і не примушуй чекати себе.

Бувало й таке.

Одного разу, коли ще зі мною була Аруке, в такий спосіб я побив пастуха. Бив, не жаліючи. Звідси й назва пішла — побоїще Серкебая. Пам'ять про мою тодішню жорстокість, злість і лють.

А потім ця велика втеча. Я втратив усе. Шукаючи порятунку, спробував продавати сіль. Та не вийшло з мене купця. А після зустрічі з Акджакою... Так, ми з Қирбашем удвох, не розбагатівши на солі, пристали до землемірів. Доглядали їхніх коней, переносили вантажі, кололи дрова, носили воду, словом, робили все, що нам казали. Що там казати, росіяни добре ставилися до нас. Ми завжди мали що попоїсти, а більшого нам і не треба було, тільки б не дошкуляв голод.

Ми були біля них, поки не випав сніг. Коли ж настала зима, вони поїхали. Ніхто не казав нам, а ми і гадки не мали, що вони можуть колись поїхати звідси. Та одного ранку росіяни осідлали коней, нав'ючили на них своє начиння до останньої ложки і подалися геть. Ми з Қирбашем залишилися сидіти під скелею, втупивши один в одного безтямні погляди. Ми збайдужіли до всього. Виходу не було. Мовчали. А сніг ішов, поступово вкриваючи землю й на тому місці, де ще недавно стояв наш курінь. Що робити? Куди податися? Що чекає нас попереду? Невже це смерть? Ці питання товпилися в голові, та відповіді на них не було.

Ми з Қирбашем дивимося один одному у вічі. Жодному з нас не хочеться першим подати голос. Туга і розпач оволоділи нами. Якби зараз хтось шепнув: «Ой сердешні!» Ми готові були розридатися, наче діти.

Тут залишатися не можна. Аїл далеко. Навколо гори. Якщо не виберемося звідси до вечора, ми не зможемо ні повечеряти, ні навіть розкласти вогонь, адже у нас нема сірників. Я підвівся і сів на коня. Қирбаш при-мостився ззаду. Куди нам рушати? Ми не знаємо. Але я торкаю коня. Довкола скелі, високі, стрімкі. Я ще ніколи не бачив їх такими суворими й непривітними. Навіть сніг не може втриматися на них і сповзає донизу. Чорні піки тонуть у білій хурделиці, то зникають

у ній, то знову темніють у височині. Біснується заметіль, як не крутить, не може засипати, зав'язати темні вершини. Буря в горах і буря в моїй душі.

Все захололо довкола, замерзло, закрижаніло. Здається, не залишилося теплого місця на землі. Тільки нас обох ще не вкрила крига. Але, здається, настала і наша черга. Якщо замерзнемо, залишимося тут, ми теж станемо скелею. Стане трішечки вищою скеля, виросте гора. Хоч не ми, але ті, хто прийде за нами, побачать далеке-далеке щастя. Така смерть мені не страшна. Я підніму на своїх плечах живих людей, наступні покоління. А може, я просто розсиплюся на порох і щезну, мене підхопить буря, й ця снігова зав'яз рознесе по ярах та ущелинах? Ні, я не хочу так. Не треба вмирати. Немає нічого огиднішого, ніж смерть. Треба жити. Не в холоднечі річ. Житимемо, а завтра все буде добре. Вранці все зміниться на краще. Ранок приносить надію. Людину кличе до себе майбутнє.

І справді, ось над вершинами гір зблиснуло сонце. Розбіглися хмари, стихла хурделиця. Зосоромилася буря, так, засоромилася нас. Обох. Двоє людей присоромили знавіснілу зав'яз. Це й називається у людей відвагою, силою духу. Поки б'ється серце — не здаватись. Усе зроблю, аби жити. Земля прогодує. Істиму все, що є на землі, і виживу. Чи помру? Так, буду кволим — загину, буду мужнім — житиму. Я дужий, зазнав чимало лиха в житті. Загартувався. Спав, укриваючись бурею. Траплялося, в найлютіші морози босий завертав отару в снігу. Голодував. Але не здавався...

На моєму тілі залишили свої відмітини вітер, сонце, вода, каміння, нагайка бая. Відмітини, сліди? Я сам тепер камінь, земля, вода. Так, я все. Обличчя моє нагадує землю. І весь я теж. Мене народила і виростила земля. Не страшний мені холод, не боюся спраги. Горло моє уміє ковтати все, а шлунок уміє перетравити. Звідати цього всього, щоб тепер загинути... Ні, тоді не був би я сином батира Сармана. Міцний був у мене батько. І я такий. Я камінь. Мій батько характер узяв собі, напевне, у скелі. І я у каменю вчився бути стійким. Тепер я стійкий, я дужий. Розколеться камінь, а я стоятиму, не зламаюсь. Не бути б мені Серкебаєм, якби мене ламало і гнуло життя. Не зламало, не зігнуло? А як же Аруке? Де вона? Де моє щастя? Моє? Ні. Аруке була щастям іншого. Людям таким, як я, не до пари Аруке.

Я повинен був шукати рівню собі. Постривай. Хіба ж я не ставився до Аруке, як належить ставитися чоловікові до дружини? Жінку треба міцно тримати в руках, інакше вона сама зневажатиме чоловіка. Я тримав її... ні, скоріше я мав її за якусь річ у своєму господарстві. Не лише її, а й дівчинку, яку вона народила, доньку. Я не бачив, не розумів тоді цього, це нині я бачу і розумію. Як? Голова йде обертом. Просто тоді я ще не став людиною. Ов-ва, це таки правда. Про що це я? Сьогоднішній день я переплутав з далеким минулим.

Скелі, бескиди — під тобою, за тобою, попереду. Небо, землю заступили гори. Підшва гори, улоговина, хребет, провалля, спуск, перевал. Гори це чи життя? Гори чи доля? Доля, життя... Доля й життя такі ж, як і гори. Людина додає підйоми, ущелини, перевали, уступи, западини, яри й у житті. Це мене дивувало, я замислювався над цим. Не шкодував, що залишився тут, серед скель. Адже я виріс у горах, народився серед гір, тут моя батьківщина. Рідна земля додає людині наснаги. А інші? Побігли, втекли далеко, в чужі краї, до чужого люду. Вмирили, гинули. Де їхні могили? Не знає ніхто. Я ж, коли навіть помру, залишуся на своїй землі. Лежатиму, стиснувши в обіймах землю моїх батьків, поки сам стану землею. Так, я щасливий. Добре, що я залишився, не втік.

Так і їду я, заглиблений у власні думи. То я виношую думку, то думка підносить мене. Інколи ми обоє впадаємо у відчай. Не труднощі нас страхають, а думка про них. Перш, ніж перемагати труднощі, треба подолати сумнів. Саме сумніви перетворюють здорову людину у хвору, дужу у кволу, повну у виснажену, відважну у слабкодуху, червонощоку у бліду. Сумнів не дає нічого, а забирає все. О, у такий час мене підтримує мій вірний друг, якого не віддам за всі багатства світу. Це віра у себе. Поки не матимеш її, безконечною здаватиметься найкоротша дорога, неймовірно важкою найлегша робота, вічно насуплений, невдоволений, злитимешся сам на себе, зведеш себе на ніщо. Коли ж віриш у себе, якщо посмішка живе у тобі, додає відваги,— всі боятимуться тебе, труднощі і незгоди спасують перед тобою, здадуться на милість тобі. Хоч на вигляд похмурий я, мовчазний, але кожен мій крок супроводжує пісня, тільки я її чую, вона потрібна тільки мені. Не помилюся, коли скажу, що пісня — це моя їжа, мій кінь, кров, що пульсує

в моєму серці, повітря, яким я дихаю, вона — моя батьківщина, гори мої. Інколи така наляже втома, що, здається, торкнися моїх вій — і я впаду, все одно повторюю про себе: «Добре, чудово, цікаво все». Інколи й люди чують те, що я кажу самому собі. «Що добре? Що чудово?» — допитуються вони. «Все прекрасно», — відповідаю. Розуміють далеко не всі. Це зрозуміти важко. Я всмоктав його в себе разом з материнським молоком. Мабуть, це одна краплина багатирської вдачі мого батька батира Сармана. Він не передав мені своєї могутньої сили, але в моєму характері залишив свій слід. Я вдячний своєму батькові, вдячний землі, яка породила його.

Ми їхали, і я дослухався до свого коня, до того, як інколи він стріпував головою, злякано хропів, як вицокували його копита. Він немов би розмовляв із нами, нагадував нам про щось. Я відпустив повіддя й наш кінь тепер сам вибирав дорогу. І ось. Кінь незабаром вибрався з уловини на гребінь невисокої гори. Ми почали спускатися. Тут була стежка, а вітер геть поздував сніг з пологого схилу гори. Я зрозумів, що кінь наш знає ці місця, як то кажуть, до останнього заячого лігва. Ми не займали коня. Незабаром ми виїхали в нешироку долину. Знову скелі, гори, круті обриви. Все сердите, виснажене, голодне. Я зрозумів, що в лихоліття, коли нещастя спіткає людей, не лише худоба, але й земля, і скелі, і гори, і дерева гірко караються, голодують, сумують, плачуть, вкриваються ранами, печаляться і сиротіють. Вони виглядають зовсім по-іншому, не так, як у мирні часи.

Наш кінь, що розміреним кроком йшов уперед, несподівано зупинився і нашорошив вуха, дивлячись кудись у далечінь. Я теж подивився в той бік і помітив вогнище. Найсправжнісіньке вогнище. Такої ночі, коли над головою зависло лихо, а довкола холоднеча і безнадія, вогонь додає відваги. Здається, вогонь зустрічає тебе, щоб зігріти, нагодувати, сповнити силою виснажене тіло, здається, там чекають на тебе і їжа, і одяг, і товариш, і мати, і рідня, і все, чого забажаєш. Але мине небагато часу, і цей несподіваний вогник серед диких скель починає лякати, наганяє тривожні думки. Тисячу різних запитань починаєш давати собі. Вогонь здається вже зовсім іншим, таємничим, загадковим, то пригасне, то знову спалахне, то скинеться до небес, то ковзне вузькою стрічкою над самою землею. Все загадка. Все здається тут неспроста,

і вогонь не такий, який доводилося зустрічати досі. Приходять на пам'ять розповіді про албарсти. Помічаєш біля вогнища тремтливу тінь, і вже тобі бачиться в ній страховисько. Хоч і трусить тебе від холоду, а хочеться повернутися і втікати чимдалі. І мені не давали спокою подібні думки. Хто зна, про що тоді думав Кирбаш, а мене роздирали сумніви.

Вогонь палахкотів у печері біля підніжжя гори. Це був незвичайний, таємничий вогонь. Його відблиски падали на навколишні гори. Полум'я палить, а це здавалося холодним, наче то зовсім не полум'я тріпотіло на вітрі. Ми наближались до нього. Не поганяли коня. Адже здавна відомо в народі: уночі не треба керувати конем. Кінь чутливіший за людину. У темряві він помітить те, чого не помітить вершник. Ось і зараз, лиш кінь нашорошував вуха, завмирало і ми, злякано хропів — і у нас завмирало серце. Ми підкорились коневі, він став нашими очима, нашим провідником. Кінь іде, не задкує. Час від часу, підвівши голову, пильно вдивляється в ніч, але не сахається, йде легко і спритно, сторожко роззираючись навсебіч, вибирає кращу дорогу. А це означає, що все гаразд.

Ми наблизилися до вогнища. Полум'я, здавалося, кожної миті росло. Воно виривалося з отвору печери. По той бік вогню темніла чиясь непорушна тінь. Там сиділа людина. У неї рухалися тільки руки. Тепер ми виразно почули мелодію. Це була справжня мелодія комуза. Ми завмерли, боялися поворухнутися, аби не сполохати її. Але чому в ній стільки печалі? Чому так дзвінко звучить комуз? Невже сам вогонь грає на ньому? Хіба такою сумною буває мелодія, якщо на комузі грає вогонь? А може, то сам вогонь став комузом і не полум'я палахкотить у ньому, а мелодія горя, сліз і плачу?

Все виразніше дзвенів комуз. Він таки справді плакав. Це зрозуміли не лише ми з Кирбашем, але навіть і кінь. Спочатку він слухав, витягнувши ший, а потім низько схилив голову до землі. Здавалося, заплакала добра тварина. Плакала разом з комузом і вогнем. Була то мелодія про кохання, смерть, життя, людину: Вона неначе ридала над осиротілим коханням, голосила над овдовілою любов'ю. Здавалося, вона говорила про те, що любов вже і в заглибинах каміння, і в тріщинах скель, на битому шляху, в темряві ночі, на березі арика, в лісових хащах.

Не вогонь вигравав на комузі, на ньому грала людина. Здавалося, вона торкала не струни, а саме полум'я, вогонь, комуз і людина плакали разом. Неначе вся скеля перетворилась в комуз, у вогонь, у мелодії комуза виливала свої жалі.

Ось комуз задзвенів на повний голос, далеко-далеко полинула його мелодія. Дорогою надії. Дорога не мала кінця, вона подолатала дев'яносто дев'ять перешкод. Любов стала вогнем, він полум'янів нескорено, гнівно, сміливо.

Де я міг чути цю мелодію? Не знаю. Але чув. Звичайно, вона звучала в голосі безнадійно закоханих, озивалася в їхніх сльозах, їхній ході і рухах, у їхніх обличчях. Ця мелодія жила на пагорбі, в долині, в горах, у степу, в лісах, в променях світанку й у вечірніх сутінках. Ця мелодія звучала над колискою, над могилою, в гриві коня, в плачі дитини, що впала з сідла, над ложем смерті. Цю мелодію залишила беззуба бабуся, що ходить, спираючись на ціпок, дідусь з червоними від безсоння очима, пастух, який не знає домівки, мов камінь лягає серед каміння, наче крижина спить на льоду й носить у своєму серці блакитну крижину смутку. Ця мелодія народилася в серці, що стрепенулось, згадавши минуле, її породила мрія, спрямована в майбуття. Вона дзвеніла на бенкетах і поминках, в горі й у радості. Може, колись вона злинула вперше саме з цієї скелі, з мелодією одного комуза злилися мелодії тисяч комузів, щоб заплакати, заридати, заголосити. Як би там не було, а скелі ці знають мелодію комуза, знають, звідки в ній смуток і радість, скнарість і щедрість душі. Слухаєш цю мелодію й здається тобі, що гори кудись ідуть, та минають віки, а вони не можуть дійти до кінця своєї дороги. Що вийшли вони в путь, не взявши з собою ні крихти хліба, ні шматочка м'яса, тільки цю мелодію. То дрібно, то повільно, то гнівно, то ніжно, то гомінкою рікою, то швидким скакуном, то громом каменепадку, то плачем дитини, то стогоном матері, у якої відібрали немовля, то звеселяючи, як погожий літній світанок, то наганяючи сон, мов чиста постіль, то наче палицею вдаряючи по колінах, то велично пливучи, як молодик у небі, о, ця комузова мова, ця мелодія комуза — вона підносила, вона карлика перетворювала у велетня, вона схиляла вершини високих гір, гойдала світ з тією силою, з якою хотіла сама! Не тільки я, але й кінь, Кирбаш, гори, небо, зорі слухали, затаму-

вавши подих. Здавалось, якщо пропустиш бодай одне коліно, втратиш тисячу днів життя.

Мелодія досягла свого перевалу. Мелодія клекотіла вогнями, відривала їх, розкидала довкола, так що розступалися скелі. На небі танули зорі. Одна зоря дрібними скалками потекла по скелі униз. Здавалося, що це сльози скелі, що плакала стара, покраяна зморшками-тріщинами гора. З куточків її очей капали зорі-сльози. Стікаючи в печеру, вони чіплялися за полум'я, вліталися в мелодію комуза, зливалися з нею. Тепер мелодія зблискувала, мов полум'я, мов зірка. Тіль від товстої, мов рука, коси, гойдалася на скелі. Тремтіла, наче струна комуза.

Ми підійшли до вогнища. В печері грала на комузі молодиця. Вона не бачила нас. Вона була у світі мелодії. Вона боролася зі своїм минулим, учорашнім, сьогоднішнім, завтрашнім. Інколи в найніжніших переливах її мелодії, мов іскри, зблискували, відривались і падали солодкі звуки. У них стрічались віч на віч молодість і старість, життя і смерть, радість і смуток. Наш кінь форкнув. Але комузистка-молодиця не звернула на це ніякої уваги. Про що розповідає її комуз? До кого звертається, кого кличе на пораду? Кого лякає, кому виливає свій смуток? Звідки зринають переливи його мелодії?

Влітку, після нічного дощу, на джайлоо, на овечих стежках часто чути, як у помережаному строкатими хмарами блакитному куполі неба краплиною, що залишилася від мелодії, співає жайвір. Ті, хто слухає й чує його пісню, порівнюють її зі своїм життям, зі своєю долею, з радістю і горем народу. Вони розуміють, вони дослухаються. І згадують давно забуте. Такий він, жайворонок, пісня у нього — мов недосяжна мрія. Гарна пісня завжди про щось недосяжне, непросте. Він складає мелодію про недосяжне або про втрачене назавжди. Він не складає пісню, він просто розповідає свою пісню небесній високості, всьому, що прагне височини. Він і сам не знає, про що його щебетання, його спів. Своєю пташиною мовою він сповіщає світу про себе. Комузь ця пісня приносить радість, в іншого викликає сльози. Ось і зараз жінка, здавалося, грала мелодію жайвора, сама стала ним. На сході сонця з вершини високої скелі злітає беркут, він піднімається все вище й вище, його крила прагнуть висоти. Він хоче з надхмарної височини заклекотати так, щоб голос його було чути на

цілий світ. Він хоче, щоб бачили всі, що таке мужність, висока мета і невтомні крила. Коли він клекоче в небі, його голос звучить суворо, велично, неповторно, зовсім не так, як на землі. Він долинає до пташат у гнізді, до птахів, що ширяють в небі, до отар, що пасуться в долинах, до людей. Усі дослухаються до нього. Кожному здається, що могутній птах ось-ось шугне до землі, ось-ось засвисяться у повітрі над головою його крила. Але кмітливі люди і в клетоті беркута вчують смуток, жаль, недосяжну мрію. Клекіт беркута звучав у мелодії комуза. Навесні пролітають над обрієм журавлині ключі. Хай тільки один птах кине на землю своє тужливе «курли». Але скільки невимовленого в цьому самотньому звукові. Він також про недосяжну мрію, пекучу жагу. Вдячність високому лету чи тугу... В мелодії комуза звучав і цей одинокий звук, що давав натхнення невтомним крилам, вів до високої мети. Одягнута в чорне, сидить у кутку, оплакує зображення чоловіка вдова. Вона всім розповідає про свої нездійсненні мрії — вранішньому сонцю, вечірнім сутінкам, вітрові, людям. Невимовне горе вдови теж звучало в мелодії комуза. Здавалося, цілий світ вмістила в свою мелодію молодиця. Вона розповідала про лихо, що спіткало народ, про себе, про те, як стала молодшою дружиною Батиркула, як утекла від нього, як знайшла собі пристановище серед скель, як у цій кам'яній печері полум'яніло кохання, його вогонь був набагато сильніший того, що палає зараз, воно залишило в скелі теплий подих життя. Перед жінкою плакав комуз, плакав вогонь. Зорі схилялися з неба й зазирали в печеру.

Ця мелодія не складалася наперед. Мов ріка, сама по собі вона стікала з трьох струн комуза, варто було торкнутися їх рукою. Ця мелодія, якої досі не чув ніхто, народжувалася під рукою акина. Але кожен міг впізнати її одразу, впізнати у ній себе, свою долю, своє минуле й сьогоднішнє життя, своє кохання і свою печаль.

Інколи на комузі звучала тільки одна струна. І бринів у ній особливий смуток. Ця єдина струна нагадувала про самотність дівочого серця, розпач і безвихідь, що спіткали її. Мужність і нескореність сповненого любові дівочого серця пульсували в самотній струні, плескалися, наче в озері хвилі, хлюпочучи через гребені скель. У цій самотній струні звучала поема про кохання, для якої не вистачило б слів.

Поки не скінчиться мелодія, негоже збивати музиканта.

Люди бояться порушити мовчанку, боїться тупнути копитом кінь. Навіть тихе форкання може злякати мелодію, розладнати схвильовану гру.

Все було зрозуміло. Ось зринув із схвильованих звуків у небо лебідь. Справжнісінький білий лебідь. Лебедина любов. Виплекане озером, його чистими хвилями кохання. Час, коли двоє закоханих не могли намілуватися одне одним, танули одне в одному, зливалися воедино. А потім ударив постріл. Загинув лебідь, залишилася лебідка. Та ці птахи не можуть жити самотою. Їх може втішити тільки смерть. Не витримують самотності й горя, не зносять туги за коханим. Ось звучить єдина струна, глухий і похмурий час, коли б'ється, розривається навпіл думка між життям і смертю, між минулим і майбутнім. Так закінчується мелодія.

Спершу вогонь був схожий на розлоге гіллясте дерево. Але одна по одній гілці відривалися від нього й щезали. Відлітали на крилах мелодії. Куди? Не знаю. Залишився від вогнища тільки жар. У ньому лиш зрідка спалахував блакитний безсилий пломінець.

— Годі. Тепер я сказала все.

Молодиця поволі підвелася, підійшла до тіла покійного, поцілувала в чоло.

— Одне життя відібрав у тебе кат Батиркула, інше лягло на струни комуза,— сказала вона.— В мелодії комуза його не здолає смерть.

Молодиця схилилася над Акджакою, поклала біля нього комуз і швидко пішла з печери. В цей час форкнув кінь. Молодиця здригнулася й стала.

— Апар,— покликав стиха Кирбаш, що стояв, низько схиливши голову, вражений побаченням і почутим.

Апар постояла в нерішучості, вагаючись, чи йти їй, чи вертати назад, впізнала Кирбаша, що стояв перед нею, потім мене, але в її замисленому обличчі не з'явилося й тіні радості, остраху чи смутку. Здавалося, їй згадалося щось далеке, давно забуте. Може, думала про Аруке чи Бурмакан, може, гадала, звідки взявся Серкебай, який давно кудись зник, як вони вдвох з Кирбашем знайшли її...

Вона все виповіла коханому, все віддала йому й тепер... Так, Апар ще сама не знала, як їй бути. Звечора вона сиділа в головах покійного. Так, коли Акджаку вистежили джигіти Батиркула, коли куля наздогнала його і він, спливаючи кров'ю, відпустив повіддя й упав на гриву коня,

вона знімала його з сідла. Акджака нічого не їв. Разом з кров'ю з тіла його витікала сила, коли ж опустилися на землю сутінки, він почав марити. Він помирав. З тієї хвилини, коли Акджака вже не міг говорити, заговорив комуз в руках Апар. Найчистіше почуття, яке не передати словами, зможе донести, пояснити коханому тільки комуз. Смерть оволодівала тілом Акджаки, комуз плакав, комуз запитував, комуз кликав і вів до життя, до сонця, до світанку. Яких лише мелодій не грала коханому Апар. Жила мелодія. Вона була зіткана з променів сонця. В горах поблизу Кочкорки неподалік Джумгала простелилася неглибока долина. Біля підніжжя Кош-Арчі б'є джерело й розтікається двома струмками. Його називають Алтин-Булак, золоте джерело. Апар ще до схід сонця приходила сюди по воду. Чиста криничка віддано зазірала у вічі. Струмок, наче вірний друг, жебонів їй щирі поради. Чистоту і ширість мелодії Апар взяла у цього джерела. Вона тепер по-іншому настроювала свій комуз, грала особливо ніжну мелодію струмка. Це джерело подарувало дівчині не лише чисту й дзвінку мелодію, але й кохання. Одного разу на світанку, коли вона сиділа над джерелом, милувалася його чистим плесом, лагідно торкалася рукою прозорої води, в її дзеркалі відбилосся чиєсь обличчя й зникло. Вона озирнулася, але не побачила нікого. Тоді дівчина підвелася й оглянула довколишні пагорби й скелі. Той, кого вона шукала скрізь, стояв угорі над нею. Це був Акджака.

Дівчина давно вже примітила Акджаку, але таїлася з цим, не знала, як заговорити до нього, як зустріти його. Акджака випасав табуни бая Курмаша. Був він відважним і метким, сподобався Курмашу, той поставив його старшим над усіма своїми конюхами. Акджака двічі перемагав на змаганнях вершників, його поважали й називали силачем. Під широкими його бровами, здавалося, били два джерельця, чисті й прозорі. Коли він сміявся, його сліпучо білі зуби переливалися, наче перли. Цього джигіта, обличчя якого ніколи не затіняла хмарина смутку, не могла не покохати жодна дівчина. Але Апар була першою серед дівчат свого аїлу й після того, коли вона напівжартома зізналася одній з подруг, що любить Акджаку, ніхто не насмілювався стати на перешкоді її щастю. Решта дівчат зачаїлися, мов куріпки, що помітили сокола в небі.

Алтин-Булак наслухав шепіт Акджаки та Апар, ловив

блискітки їх ніжного, неповторного сміху. Варто прислухатися душею, як пульсує джерело, повторюючи биття двох чистих, сповнених щирим почуттям сердець, і почувеш у невтомному плескоті легеньких хвиль повторюване знову і знову: «Акджака-Апар». Влітку довкола джерела пишаються квіти, гарні, як Акджака та Апар. Вони спалахують у тріщинах кам'янистих скель і на високих хребтах, наче іскри закоханих поглядів. Їх кохання бачили не лише хлопці й дівчата, але й беркути, що ширяли в небі, круторогі архари, що охороняли свої стада на високих скелях, куниці, що стрибали по сипучих пісках, не зрушивши з місця жодної піщинки, заздрили їм косулі, які в літній полудень, розімлівши від спеки, ховалися в затінку скель, заздрили метелики, що перелітали з квітки на квітку, тріпочучи барвистими крильцями, милувалося ними сонце в небі, милувалися всі. Їх кохання було не по серцю лише батькові Апар Кошбармаку. Довідавшись про те, що його дочка зустрічається з конюхом, він заскреготів зубами. Адже бай Батиркул прислав на переговори до нього своїх людей. І калим заплатив, пригнавши табун білих у яблуках скакунів. Одержавши те, що хотів, батько відправив Апар Батиркулу. Дівчина стала молодшою дружиною бая, якому найбільше подобалося ставити для себе весільні юрти. Тоді й зник з аїлу Акджака. Насамперед він почав мстити Кошбармакові, викрадаючи з його обор овець, з вигонів — корів, з пасовищ — табун коней. Ось так красень-джигіт Акджака самотою блукав серед скель, удень знаходив притулок у печері, об'їздив усі ущелини і долини, але далеко не від'їздив, уночі не лягав спати. Зрештою натрапив на слід Апар, вистежив її. Чотири місяці він не знав спокою, але досяг свого. Він підіслав до Апар Кирбаша і з його допомогою викрав її. Батиркул довідався про участь у цій справі Кирбаша і йому загрожувала небезпека, тому Акджака узяв його до себе, назвавши своїм молодшим братом. Коли ж зустрів Серкебая, то прогнав його. Гадав, що Серкебай візьме сторону Батиркула, бо він, хоч і наймитував у бая, доводився йому далекою ріднею. Але побачивши, як зрадив Кирбаш зустрічі з другом, відпустив обох. Не дрімав і Батиркул. Він посилав у гори своїх людей. І вони таки вийшли на слід, сьогодні зіткнулися з Акджакою. Коли ж йому вдалося вирватися, навздогін пролунали постріли. Мелодія, яку ми щойно слухали, розповіла про це.

Ми поховали покійного в яру. Ось коли спорожніла печера. Наче очниця, з якої вирвали око. Ми мовчки сиділи кожен у своєму кутку. Таке життя, захоче — примусить тебе танцювати, як мавпу, захоче — приспить, як kota.

— М'яку деревину точить шашіль, легкодуху людину зводять зі світу люди, а на таких, як я, безталанних жінок точить зуба кожен. Важко мені, покинув мене бідолашний Акджака й наче півсвіту навіки закрила від мене мла. Така моя доля, що судилася, від неї не втечеш. Ховатися мені чи піти услід за Акджакою? Спершу помстися, а тоді помирай, кажуть киргизи. Життя — що ріка, розіллється і розміє берег. Мій берег розмила ріка, а повернеться — розміє ще й берег Батиркула, — стиха вимовила Апар. Більше не сказала ні слова, замкнулася в собі. Гарна жінка прикрасить навіть печеру, поряд з нею навіть потворний чоловік виглядатиме красенем. Коли проясніло обличчя Апар, посміхнулася й печера. Вона була молодшою за нас з Кирбашем, але ми дивилися на неї, як на матір. Ми боялися навіть глянути на цю дивовижну жінку, невірну дружину Батиркула. Що б не робила вона, що б не говорила, все було їй до лица, все було своєчасним, розумним, доречним.

Нелегко дочекатися світанку, сидючи в похмурій темній печері. Не раз згасало вогнище, не раз ми знову розпалювали його, та все ще не благословлялося на світ. Апар порушила гнітючу мовчанку, взяла в руки комуз, знову заграла на ньому, сповнюючи луною зимові скелі. Три струни комуза зазвучали на три різних лади. Мелодія розгорялася, наче вогнище, спалахувала все яскравіше, тіло проймав піт, а серце — радість, повеселішали не лише ми, а й довколишні темні, похмурі скелі. Чарівні переливи звуків потекли в усі боки, плескалися, мов кумис у золотій чарі. Той, хто слухав душею, помічав, як ніжне серце Апар тріпотіло в тій чудесній мелодії, кришилося на дрібні піщинки, скалками звуків засівало околиці...

Розвиднілося. Ми посадили Апар на коня й самі рушили слідом за нею вузькою ущелиною в долину. Зійшло сонце. Залишилася далеко позаду могила Акджаки, що лежав тепер над обривом, вкритий, мов кожухом, нависаючим схилом крутого яру. Знову задзвенів комуз Апар. Але це вже був не вогонь, а рясна роса, що осипається на світанку з трав під подихом вітру,

викинуті водопадом на берег краплини струмка, що жебонів ущелиною, розколена навпіл душа, щемний біль серця.

Ми дісталися до виходу з ущелини. Тут стояли три юрти. Апар зійшла з коня.

— Я буду вдячна вам на цьому й на тому світі,— сказала вона.— А тепер ідіть, будемо живі — зустрінемося ще. Джумгальські аїли не зрушили зі своїх місць, але вам не варто повертатися туди. Ідьте в Чуйську долину. Місця там хлібні, якимось переб'єтеся до весни. А моя рідня тут. Якщо Батиркулові забагнеться, нехай засмажить мене і з'їсть. Без Акджаки мені все байдуже. Єдине, про що прохатиму вас, скрізь розповідайте про Акджаку та Апар, про те, що в світі існує кохання, б'ються закохані серця. Прощайте.

Апар знову взяла до рук комуза. Ми з Кирбашем від'їздили все далі й далі. Мелодія комуза проводжала нас. Перед очима стояла Апар. І нині, коли я згадую зимові гори Кочкорки, на пам'ять мені приходять вогнище у печері, ніч і комуз. Більше мені не доводилось чути про Апар. Вона схожа до тієї рідкісної вогненно-рудної лисиці, що згадується в легенді про двох знаменитих мисливців. Я не кажу, що покохав її. Не таке в мене серце, що могло б вічно хвилюватися й кохати. Я був усього тільки Серкебаєм, а вона самим джерелом, яке ніколи не забрудниться, яке завжди, щохвилини очищає себе. Все життя я вмиваюся водою з цього джерела. Коли мене спіткає невдача, я згадую це джерело й мені легшає на серці, коли мене мучить спрага, я втамовую її водою з цього джерела. Це джерело святе для мене. Я соромлюсь його, я боюся його, лиш воно мені розрада й опора, а Аруке... о-о, тут я зробив дуже багато дурниць. Згадаю, і серце мені розривається від жалю.

Гріх мені буде, якщо нині не згадаю все отут, біля яру Серкебая, не розповім усього, як мені наказало Минуле. Для розповіді ж у мене слів, як у морі піску. Все розказати не вистачить сил. Та в цьому й нема потреби. Кому, наприклад, цікаво слухати про те, скільки ми натерпілися з Кирбашем, чого лише не зазнали тоді? Такий був час, усім доводилося нелегко. Хтось казав, що звідав усе, крім самої смерті. Так було й зі мною. Як тільки не просівало мене життя. Пройшов крізь усі його сита. З одного берега до іншого кидала мене повинь життя,

поки не викинула сюди, в Серкебай-джар. А хіба не вона зробила мене багатим? Хіба не став Кирбаш у мене наймитом? Немає гіршого, ніж зазнатися в такий голодний час. Я зазнався. Справно спорядивши коня, пишно вбравшись, я не сидів у курені, їздив у довколишні аїли. Там, де ще зовсім недавно мене, жebraка, цькували собаками, тепер привітно всміхалися мені, уважно придивлялися, намагаючись пригадати, де їм доводилося раніше бачити цього джигіта. Зустрічали мене, як старого знайомого, якого не бачили дуже давно. В кожному аїлі завелися друзі. Я шукав Каличу. Вона жила десь у цих місцях. Двічі я натрапляв на її слід, але знову розминався з нею. Нестатки і голод не давали їй спокою, гнали з аїлу в аїл.

Чогось не вистачало в моєму курені. Я збирався одружитися. Не хотів показувати цього, але саме це було причиною моїх частих подорожей. Проте жодна з дівчат, яких доводилося зустрічати, не припала мені до душі. Як не дивись, а ніхто з них не міг стати рівнею Аруке. Не те, казало мені серце, і я повертав коня. Поки я метався по околицях, аїл, де жила Калича, відкочував зі свого зимовища.

Одного разу, повертаючись надвечір з чергової поїздки, на виході з яру, де ми жили, я помітив бідненьку юрту. Біля дверей стояла жінка. Обличчя її здалося мені знайомим. Та це ж Калича! Бліда, наче кров із неї висмоктав дракон, схудла, з покраєним зморшками, мов у п'ятдесятилітньої жінки, обличчям. Що й казати, вона дуже постаріла. Біля юрти були прив'язані дві кобили, біля однієї з них терлося лоша.

Ми зустрілися не просто як старі знайомі, а як мати з сином. Калича не могла стримати сліз. Казала, що їй здалося, наче вона побачила покійного друга батира Сармана. Ми довго сиділи, згадуючи минуле. У такі хвилини щира, збентежена розмова тече невимушено, сама по собі, наче з гори пісок.

Двох дочок Каличі не було видно, а я не наважувався запитати про них. Та ось з яру надійшла дівчина з відром води. Це була старша дочка Каличі Бурмакан. Певно, вся її врода, принадність і ніжність залишилися в ту чорну ніч на березі Сон-Кулю. Губи в бідолашної зшерхли, мов ячмінна полова, очі затягло льодком. Де чисте сяйво її обличчя, схоже на сонячні промінці? Чи засоромившись свого бідного вбрання, чи, може, гніва-

ючись на мене за злочин тієї ночі, вона відвернулася, не дивлячись у вічі, самими куточками губів кинула слово вітання й сховалася в юрті. Тільки стан її не змінився відтоді. Він здався гнучким і трепетним, як волосяний міст над прірвою. За все своє життя в жодній дівчині мені не доводилось більше бачити такої статури.

Коли я сидів у юрті і Калича, як гостя, пригощала мене, мені здавалося, що кожним своїм рухом Бурмакан проклинає мене. Інколи поверне до мене обличчя, але одразу ж насупить брови й опустить голову. Мені здавалося, що вона задихається від образи, не зможе стриматися й зараз, зустрівши мене, викаже все, відкриє моє справжнє обличчя. Скільки разів мені хотілося про все розповісти самому, покаятися, попросити, щоб простила мене, скинути камінь з душі. Але я не наважувався. Бачив, що кожним поглядом, кожним порухом вій, кожним нахилом голови Бурмакан судила, карала мене. Здавалося, вона проклинала життя, свою долю, нашу зустріч. Я не міг підняти голову й глянути їй у вічі.

У вогнищі горіла таволга. Не горіла, а сходила сльозами. Краплі соку, що виступали на щойно зламаних червонуватих гілках, здавалися мені сльозами Бурмакан. Певно, вона навмисне кидала у вогнище свіжі гілки таволги, аби вони плакали замість неї, аби своїми сльозами проклинали мене.

Я запитав Каличу про її молодшу дочку Бермет... Ось у чому справа. Ось чому такі невеселі очі в Бурмакан. Може, й не я, не та горезвісна ніч, не чорне плаття засмутили її, а Бермет. Адже у ті часи молодша сестра не мала права й на крок відійти від дому, поки не вийде заміж старша сестра, молодший брат не міг одружитися, коли не одружиться старший. Коли ж молодша втікала з парубком, не дочекавшись заміжжя старшої, то навіки ганьбила її. Ось чому так постаріла Калича. Немає хвороби страшнішої, ніж плітки. Найгірше доводиться вдові. Всілякий бруд прилипає до неї. Засміється голосніше — подивують, одягнеться краще — засудять, змарніє в журбі — кепкуватимуть. Плітка завжди ходить за вдовою.

Всі троє ми мовчки дивимося на вогонь. Йому до нас байдуже, він то зашипить, то прорветься крізь дим полум'ям, лизне закіптюжений казан і вже радіє з удачі, поривається вгору, до відкритого тундюка, до неба, прагне долетіти до зірок, спалахнути зорями на цілий світ. Ми

не зводимо з вогню очей. Він зігріває не лише наші погляди, а й наші думки, серця, бажання, сповнює нашу кров своєю палкою любов'ю.

Обережно підправляючи головешкою охоплені полум'ям гілки, замислена Бурмакан подивилася на мене. Тоді я вперше побачив її очі. Вони були — мов жарини. Певно, вони й обпекли волосного тієї ночі, коли я одягав чорне плаття.

Після того я вже не бачив, щоб очі ці коли-небудь так прямо подивилися на мене, досі не дивляться так.

Ми ще довго говорили тоді. Здається, все розповіли одне одному. Лиш серед ночі я добрався до свого куреня. Кирбаш був насторожі, він чекав мене.

Не довго роздумуючи, наступного ранку на схід сонця я зібрав свою худобу й пригнав її до юрти Каличі. По очах, з облич Бурмакан та Каличі я зрозумів, що вони мені щиро вдячні.

Покинувши свій курінь, ми перебралися в повстану юрту, і я, хоч і мав свою худобу, мовби й справді прийшов наймитувати. Було нас двоє, а стало четверо. Людина що ліс. Подивившись на нього звіддалік — стоїть стіною, не побродиш між деревами — не довідаєшся, як вони там ростуть. Людину спізнати — не ліс перейти. Жоден з нас чотирьох не поспішав поділитися своїми таємницями з іншими. Так було й раніше, коли я жив з сім'єю Каличі. Тоді вона ні на що не зважала, життєві незгоди не лякали жінку, яка вважала своїм багатством здоров'я. Не так було тепер. Сон не йшов до Каличі, уночі вона лякалася найменшого шурхотіння й навіть шелесту вітру за стіною. Здавалося, тінь страху назавжди залягла на її осяйному раніше обличчі. Коли щось бувало їй не до серця, вона ще більше смутнішала, але не вибухала прокльонами, як раніше, а лиш важко зітхала, наче їй боліла душа. Як би там не було, їй сподобалося, що я перейшов до них зі своєю худобою. Згадуючи минуле, вона щиро вихваляла мого покійного батька Сармана. Наприкінці не забувала сказати про його щедрість. Розповідала, як він, бувало, віддавав свого коня чоловікові, якого спіткало нещастя, а сам ішов далі пішки. За її словами, у мене була батькова вдача. Кирбаш не змінився, як і раніше він міг годинами сидіти в юрті, втупившись поглядом кудись у куток. Бувало, що цілими днями від нього не чули жодного слова. Він ніколи не відмовлявся допомогти Каличі, що б не наказував я,

він завжди відповідав одним лише словом «гаразд». Пошлеш по воду — летить, наче камінь з гори, випаде вільна часина — береться перемивати посуд. А вийде кудись Бурмакан, він долівку в юрті так чисто підмете, що не лише Калича, але й я, чоловік, дивом дивуюся з того. Тоді чоловікові сором було братися за жіночу роботу, але Кирбаш не зважав на це.

Кілька разів Калича зупиняла його, та Кирбаш тільки весело посміхався:

— А хіба жіноча робота прилипає до чоловічих рук? Не раз я ставив казан у хана, де ж кіптява на моїх руках? Не раз я ставив казан у бека, де ж кіптява на моїх щоках? Кажуть, старого належить частувати, а молодому роботу давати. Більше рухатимусь — не застоїться кров, краще бігатиму, стану легеньким, як пух, — привмляв він.

Спочатку Калича й Бурмакан дивилися на нього косо, не подобалось їм таке, але не минуло й кількох днів, як вони почали називати Кирбаша лагідним іменем Кике. Мене так і кликали Серкебаєм. Прикро було мені це, але, щоб не показати образи, я й сам почав називати Кирбаша так само. А той старався з усіх сил, із шкіри пнувся, аби догодити нам. Мало говорив, багато робив, вправлявся всюди. Я помітив, що останніми днями й Бурмакан вільніше почувала себе з Кирбашем, ніж зі мною. Але заспокоював себе, умовляв. Ні, Кирбаш не має на думці нічого поганого, інакше... І все ж, не зважаючи на це, поступово ми стали жити як одна сім'я. Хоч я був набагато молодший від Каличі, сторонній чоловік, поглянувши на нас збоку, одразу б визначив у мені хазяїна, якому тут підкоряються всі. Як і раніше, коли ми ще жили удвох з Кирбашем, я тільки те й робив, що, осідлавши коня, їздив по довколишніх аїлах, заводив нові знайомства та запасав продукти. Поки повертався додому, тут усе вже було зроблено. З рук моїх зійшли мозолі, не муляла попід ребра постіль, не тривожили тяжкі думки. У мене була худоба, тому всі залежали від мене.

Наздоганяючи один одного, минали дні. Я всіляко намагався сподобатися Каличі, вів себе дуже статечно. Поважно заходив до юрти, виходив, не поспішаючи, говорив розважливо, доречно, старався виділятися між усіма. Інколи це вдавалося мені, а часом впадало у вічі. Тоді Калича здивовано дивилася на мене. Але як би там

не було, головне, що я мав худобу. Кирбаш був наймитом, а я багатієм. Мені хотілося стати баєм. Я ніколи не починав розмову. Краще нехай самі запитають мене. Ішов із дому — не казав куди. Перед тим ошатно вдягався, наче збирався на оглядини. Навмисне показувався на очі Бурмакан. Кирбашеві доручав почистити мій одяг, розчесати гриву і хвіст коневі. Навмисне йшов до струмка й мився до пояса. Завів собі друзів і мало не кожного дня приводив кого-небудь з них. Ми зупинялися неподалік від юрти, злізали з коней, всідалися на лужку й розмовляли, наче вирішували якийсь важливе питання. Сідали так, щоб Калича чи Бурмакан, виглянувши з юрти, одразу помітили нас. Свого товариша я ніколи не проводжав, швидко, не озираючись, їхав до юрти. Кожен мій день був загадкою для домашніх. Вони пильно придивлялись до мене. Інколи запитували, а частіше мовчали. Сподівалися, що коли-небудь я сам розповім усе. Але я лиш багатозначно кидав:

— Що тільки робиться на світі з людьми? Що сталося нині з дівчатами?

Калича зиркала на мене, а потім пильно дивилася на свою дочку, вишукуючи в ній самій, в її характері, вчинках який-небудь гандж, аби його не помітив хто інший.

Якось ми з Каличою залишилися в юрті удвох. Я надумав випитати її думки.

— Людина тепер нічого не варта, а дівчатам нині гріш ціна. В голодний рік дорожчають харчі, а людина дешевшає,— почав я, поплескуючи камчею по халяві.

Калича кинулась, наче вжалена. Здавалося, вона тільки й чекала цих слів. Про що лише не говорила вона, розповідала, що чула, що бачила, а все зводила до дівчат, до того, що з дочками тепер один лише клопіт. Не вгамувалася доти, поки не виказала всього, що накипіло на серці й чекало слушної нагоди, аби вилитися в слова. А в кінці додала:

— Що судилося, того не минути. Сама б зібрала, сама б і провела, ще й випила б на radoшах чайник чаю, та менша моя он як вчинила. Це ж яка ганьба, старшу сестру залишити матері, а самій утекти. Кінець світу, та й годі. Син не слухає батька, дочка не слухає матері, он який тепер час, не знати, чим тільки воно закінчиться. Яке було горе, коли помер чоловік, а й зараз через Бермет мені не менше горе. Здавалося, з правого

боку висмикнули у мене ребра, а тепер і з лівого переламали. Три дні я лежала ні мертва, ні жива, голови не могла підвести в постелі. Мусила встати, бо якось же й жити треба. Дочка — що пташка, переночує та й полетить. Хто його знає, може й ця збереться й гайне, тільки спину покаже. Хоч би до когось путнього. А-а, лиха година, думаєш на одне, а виходить на інше. Що вдієш, від долі не втечеш. Ти міркуєш так, а бог робить по-своєму. Як тобі на роду написано, так і станеться.

У голові в мене все переплуталось. Я не знав, що й подумати: чи Калича навмисне розповіла мені про свої тривоги, натякаючи на щось, чи просто хотіла порадитись сама з собою?

Але розмова ця не змінила нічого в стосунках між нами. Щоправда, я продав одного коня й на виручені гроші справив одяг Каличі та Бурмакан. Дерево красується в листі, а людина — в одязі. Бурмакан засяяла, наче вмиа дощем галявина, розквітло вродою її обличчя, звеселіла душа. Плаття її сміялося квітами, мов чарівне джайлоо. Разом з нею до юрти входила весна й зникала, коли Бурмакан виходила з юрти. Наша краса, наша воля, наша мова, наш сміх, наша радість, наш день, наша ніч, наш дощ і наше ясне небо — все Бурмакан. Наша юрта похмуро шулилась, коли її не бувало вдома. Застрягали в горлі слова, наче кров у перетиснутій судині. Приходила вона — і до кожного повертався голос, слово, жарт. Я розправляю у вогнищі хмиз — полум'я ледве блимає, розправить вона — гоготить. Чого б не торкнулась її рука — все оживає. Вода, яку вона принесе, завжди холодна й прозора, гарне відро, яке вона тримає. Коли сідаємо їсти джарму, я намагаюсь вмотитися ліворуч біля неї. Тоді ложку, що йде по колу, вона передає мені. Яке це щастя брати ложку з її рук! Я знаю, що й Кирбаш мріє про це, що і йому хочеться, взявши ложку з рук Бурмакан, торкнутися губами того місця, якого щойно торкалися її губи. Я не даю йому зазнати цього щастя. І все ж дівчина не дивиться на мене, не посміхається мені. Я хочу, щоб вона посміхнулась, я чекаю, коли настане цей день. Я знаю, що він настане. Живу надією. Але вона чомусь зникає, мов марево, не дається до рук, поманить і втече, хитрує, немов лисиця, сміється наді мною, веде у безвихідь.

Однак я не можу сказати, що покохав Бурмакан. Я не знаю, що таке кохання. Мені потрібна дружина, не одру-

жений джигіт ще не господар. Хто піде за мене, крім Бурмакан? Гадаю, вона не відвернеться, якщо заговорю до неї. Я хочу поговорити з нею відверто. Але це не вдається мені. Калича нікуди не відходить від дому, не залишає дочку саму.

Якось в аїлі помер хтось із родичів Каличі й вона подалася в підгір'я. Пішла вранці. Кирбаша я відіслав за худобою. Ми залишилися в юрті удвох з Бурмакан. Її руки не знали й хвилини спокою. Не знаю, де й знаходилося стільки тієї роботи. Піде в один бік — перебирає начиння, піде в другий — прибирає постіль. Найтоншу волосинку з долівки підбере. Чого б не торкнулась її рука, все одразу ж засяє свіжістю й чистотою. Однак помічаю, як легко, як обережно ступає вона, як обходить мене стороною, наче остерігається, соромиться. Вдає, що не помічає мене. Обличчя холодне, мов лід. Здається, що й погляд мій ковзається по ньому.

Ось впорається з роботою, тоді сядемо рядком і побалакаємо, вирішую я. А роботи у неї все прибуває. Ось узяла мотузку й пішла по дрова. Я залишився в юрті сам. Невдовзі вийшов надвір, подався до лісу. Він притягував мене до себе, ноги бігли самі. Йду. Ступаю по її стежині, знаходжу її сліди. І цим щасливий. Закрокував швидше. Зайшов до лісу. Не помічаю його зеленої краси. Чую, як Бурмакан ламає сухі гілки. Вона в лісовій гушавині.

Мені хочеться співати. Але де знайти таку пісню, що згодилася б саме тепер?

Йду. Ось вона. Дівчина смикає сухий корінь арчі, але не може зламати його. Йй вистачає сил тільки для того, щоб засмутити мене.

Я стиха покашлюю, дівчина озирається на мене. Одразу зіщулюється, як раніше в юрті. Здається, разом з нею щулиться й ліс. Все довкола, здається, тягнеться до неї, тільки я тут зайвий, тільки я тут чужий. Ліс суворо і гнівно дивиться на мене. Я намагаюся не помічати цього, підходжу до Бурмакан. Вона повертається до мене спиною. Її руки не знають спочинку, але дров майже не прибуває. Я беруся до роботи. Тріщить, ламається, рветься сухе коріння. Я не помічаю, не думаю про те, що працювати треба було б не поспішаючи. Ось уже й наламано цілу в'язанку дров. Бурмакан спритно піднімає її. Я мовчу, не можу вимовити жодного слова.

Минуло ще кілька днів. Ми не перекочували на джай-

лоо. Не до літніх пасовищ нам тепер. Добре й так, хоч маємо що їсти й пити. Я так і не відважився поговорити з Бурмакан. Нікчемний Кирбаш виявився спритнішим за мене. Я відчуваю якусь близькість і теплоту між ними. Якщо не словами, то подумки перемовляються між собою, підтримують одне одного. Але мені не вдається захопити їх зненацька. Кирбаш не знає, що я ревную Бурмакан. Я навмисне не виказую цього, хочу пересвідчитися до кінця, як далеко зайшли їхні стосунки, мушу стримувати себе.

Настала ніч. Ми щойно повечеряли, попоївши пшонного супу. Я лежав, поклавши під голову сідло. Кирбаш сидів біля вогню. Бурмакан перемивала посуд. Я удав, що дрімаю, але крізь вії уважно стежив за обома. Скориставшись нагодою, Кирбаш підморгнув Бурмакан. Вона щасливо всміхнулась йому ледь помітною посмішкою, схиливши голову до плеча. Очі її таємниче зблиснули. Я скипів, але стримався, не виказав свого гніву. Поки що не чіпав їх. Кирбаш показав їй очима на двері. Дівчина прикусила губу. Цього я стерпіти не міг. Наче спросоння розплющив очі й озирнувся довкола. Крізь тундук виднілися зорі. Я вийшов назовні. Невдовзі покликав Кирбаша. Запропонував йому прогулятися на волі, поговорити, розвіятися, помилуватися нічною тишею. Він ніколи не суперечив мені. Мовчки пішов за мною. Я не зупинявся. Ми відійшли далеко від юрти.

— Куди ми йдемо, байке? — запитав нарешті Кирбаш. З тих пір, відколи у мене завелася худоба, він називав мене шанобливо — байке.

— Шукати кохання, — багатозначно відповів я. Кирбаш удав, що не зрозумів нічого.

— Хіба ж воно є? — знову запитав він.

— Повинно бути, — сказав я зло.

— Де ж те кохання ховається?

— В юрті Каличі.

Тепер до нього дійшло. Кирбаш відсахнувся від мене. Я схопив його за руку й з усієї сили стиснув її. Напевно, йому було боляче, навіть дуже, але він стерпів. Став боком до мене.

— А й справді, куди ми йдемо?

— Туди, де гризуться вовки.

— До чого ти хилиш?

— До чого? Ось дивись!

З правої руки я вдарив його в груди. Він упав навznak. Стало тихо. Потім він заворушився. Я не чіпав його. Він підвівся й рушив до мене. Я вдарив ще раз. Він не сподівався удару й знову впав. Трохи відлежавшись, він швидко звівся на ноги. Кинувся на мене й з розгону вдарив головою в обличчя. З моїх очей сипонули іскри, голова пішла обертом, і я мало не впав. Він знову підскочив до мене. Але я зустрів його кулаком. Скориставшись тим, що у мене були довгі руки, я не підпускав його до себе, щосили розмахував кулаками, але не вціляв. Він увесь підібрався, напружився. Ми пильно стежили один за одним, вичікуючи слушної нагоди, щоб напасти. Дві насторожені тіні бовваніли в нічній темряві, кружляли одна довколо одної. Раптом я зачепився ногою за корінь, спіткнувся і впав. Кирбаш миттю опинився біля мене й копнув мене ногою під бік. Мені перехопило подих. Але я швидко отямився. Це було мені не первина. Не раз доводилося зазнавати такого, коли пас у бая отару, перебиваючись на собачих харчах.

Перевівши подих, я покотився по схилу вниз. Кирбаш не побіг за мною. Він збирався помірятися зі мною силами як справжній джигіт. Скотившись донизу, я зупинився, трохи полежав, стишуючи несамовитий стукіт серця. Він не зрушив з місця.

— Або тебе вб'ю, або сам загину. Підходь ближче, — зрештою вимовив я.

— Тобі забаглося битися. Захочеш — підійдеш сам, — кинув він згори.

На цей раз він здавався сильнішим і вищим за мене. Я відчув, що він і справді глузує з мене. Гірқа образа, здається, пропекла мене до кісток. Якщо я зараз піду, він візьме наді мною гору, глумитиметься на кожному кроці, висміюватиме мою таємницю. І я нічим не зможу йому відповісти. Отже, що б там не було, хай читає молитву.

Я пішов на Кирбаша. Він чекав. Зігнувшись, я вдарив його в живіт. Він тільки гикнув і згорбився від болю. Я вдарив його ногою в спину так, що він відлетів убік і затих. Я чекав, поки він підведеться. Але він лежав. Я терпляче чекав. Зрештою він зітхнув, підвівся і, не розгинаючись, почав підступати до мене. Я змахнув кулаком, націляючись йому на перенісся. Він хитнувся назад, я вдарив ще раз, та він нахилив голову й мій кулак пролетів мимо. Що далі сталося, я й досі не знаю. Удари

посипалися на мою голову наче град. Я не міг навіть розплющити очі, а він навмисне рахував удари: один, два, три... Я хитнувся, як підрізане дерево, й гримнув на землю. Він одразу ж схопив мене за ноги й поволік. Волік, обдираючи мені боки об каміння. Він не тямив себе від люті. Почувся шум води. Перетягуючи з каменя на камінь, Қирбаш волік мене до річки. На березі зупинився, збираючись зіштовхнути мене у воду.

— Постривай,— кризь силу вимовив я.

— Ти ще живий? — здивувався Қирбаш.

— Коли б'єшся, то бийся по-чоловічому.

— Ніколи не бився, як баба,— сказав Қирбаш і копнув мене ногою. Злегка копнув, наче дохлу худобину. Я скотився у воду. Одразу відчув, що мені стало легше, що сили повертаються до мене. Невдовзі я вибрався на берег. У руці в мене опинився камінь величиною з голову собаки. Не знаю, чи помітив той камінь Қирбаш. Я вдарив каменем. Він залишився лежати. В нічній темряві було добре видно, як зблиснули іскри, коли камінь ударився об камінь. Внизу хлюпотіла ріка. Десь у горах прогуркотів обвал. З неба упала зірка. Слід її зник за далекою горою.

Я не одразу помітив, як обидві руки Қирбаша вчепилися мені в комірець. Я теж схопив його за сорочку. Ми впали й покотилися схилом униз, гамселячи один одного кулаками. Кулаки й каміння, здається, не залишили живого місця на нас обох. Обидва ми вибилися з останніх сил. Не могли навіть поворухнути рукою. Він поповз до води. Я теж. Так і пили, лежачи долілиць. Потім разом підвелись. Я почав підніматися вгору. Қирбаш рушив за мною. Для бійки у нас уже не було сил. Ледве переставляючи ноги, ми добрели до юрти. Я зайшов усередину, він залишився біля входу. Наступного дня я прокинувся пізно. Здавалося, все моє тіло спухло, наче бурдюк. Я стримував стогін й тільки стиха кречав. Соромився показати домашнім своє обличчя.

Десь під обід до юрти увійшла Калича.

— Қирбаш зник. І худоби нема, залишилися тільки наші кобили,— повідомила вона, підійшовши до мене.— Ти не знаєш, куди він міг податися, Серкебаю? З цим Қирбашем щось негарзд.

Серце у мене так і впало, у голову шугнула кров. Я зрозумів, що Қирбаш учинив щось недобре. Спробував підвестися, але не зміг навіть підняти голову.

— Де Бурмакан?

— Тут я,— почув дівочий голос. У мене відлягло від серця. Було б зовсім погано, якби з Кирбашем утекла й Бурмакан. Кволий на вигляд, а виявився дужчим від мене. Мовчав, мовчав, а диви що накоїв. У голові закрутилися здогади. Куди він міг утекти? На сирти? Навряд. Тоді куди? Не знаю. Давно готувався втекти? Ні. Злість його довела, не стерпів образи, тому й зайняв худобу. Колись повернеться. Як гадюці, пашу йому розде-ру. Він це знає. Тому й не повернеться. Не один рік ми разом пасли коней, не один раз сходилися в бійці. Знає, що я мстивий. Матиме розум — не повернеться, а не матиме... В такий час усі підстерігають один одного. Підстеріг мене та й при нагоді затрусив мені очі сіном. Але це не врятує його. Ні, Серкебай не з тих, хто спокійно спить, не помстившись кривдникові. Хай хоч під землю заховається, і звідти дістану його!

Металася, не знаходила спокою моя розтривожена думка. Але десь у глибині душі моє безсилля твердило інше. Не знайдеш! Якби міг знайти, то не займав би Кирбаш твоєї худоби. Даремно я підбадьорював сам себе. Як її можна було шукати? Те, що я виміняв на птахів, полетіло від мене наче птах, нічого й шкодувати. Так мало бути. Та й Кирбашеві не судилося воно, хтось інший займе худобу й у нього, а потім... Не покористується нею й Кирбаш. Ні, не покористується. Який усе-таки негідник, як маскував своє чорне нутро! Та коли б не я, давно б загубилися його кісточки у полі й сліди на піску. На тому світі плаче по ньому пекло. На тому світі... Кому сили бракує, той про інший світ міркує. Кирбаш не довго міркував. Кажуть, якщо тобі жити день, опівдні сідай на скакуна. Ось, розкошує тепер з моєю худобою. А я? Знову став Серкебаєм. Серкебаєм і все... Закотилася моя зоря. Скільки годуватиме мене Калича? При першій нагоді вижене з юрти. Ясно як білий день.

Годі було шукати Кирбаша, він немов провалився крізь землю. Кілька днів підряд я гасав по околицях, намагаючись натрапити на його слід, але все марно.

— Той, кому ніде сховатися, красти не піде. Даремний клопіт шукати. Облиш,— заспокоювала мене Калича.— Краще б прополов кукурудзу на схилі та просо полив. Я одразу побачила, що з твоєї худоби не буде добра. Що дешево дістається, довго не затримується. Ніколи не бачила розбагатілого злодія чи картяра. Оберемками

гроші виграє, а в самого можна всі ребра перелічити, та й удома миски толокна не знайдеш. Злодій коня з'їсть, а ситий не буде. Все облизуватиметься, як голодний гончак, та ковтатиме слину. Ми з твоїм батьком дружно жили, земля йому пухом. То ж будемо й далі господарювати спільно.

Калича вчинила по щирості. Я старався з усіх сил, аби їй догодити. Ніколи було й угору глянути. Кажуть, рабові вуха ні до чою. Справжнім моїм господарем тепер була Калича. Щойно джигіт на верблюді їхав, дивись, а вже й пішки йде.

Суха горлянка — швидка гулянка. Вигулював, що було духу. Був я о тій порі, коли, як то кажуть, джигіта вже борода прикрашала. Краще було вмерти, ніж жити на ющі вдови. Крім роботи по господарству, я почав вишукувати якогось заробітку на стороні. Даремна справа чекати, поки яблуко дозріє й само упаде тобі в рот. Хто за роботою жовкне з втоми, той за їдою з натуги червоніє, казав мій батько. І я викручувався як міг, не цурався ніякої роботи, якщо вона була. Та робота знаходилася не часто.

Зрештою, знайшлася робота по мені. Якось надвечір сидів я на пагорбі біля нашої юрти. До мене завернув якийсь чоловік, що їхав верхи на волі, приторочивши позад себе чотири мішки з вугіллям. Його білі, наче зовсім без чоловічків, очі сторожко поблимували, а сам був такий худий, що скидався на засушену жабу. Тихим, писклявим голосом, якого здалеку й не почувеш, він чемно привітався зі мною. Важко було визначити його вік. Судячи з рідкого волосся, що безладно стирчало на його підборідді, йому можна було дати років сорок. Проте закрадався й сумнів, чи взагалі людина він, мізерний цей чоловічок, що ворушився на волі.

Замість того щоб просто відповісти на привітання, я сам як старшого привітав його. Це сподобалося незнайомцеві. Він, певне, був із тих, хто ревно шанує звичаї. Погладжуючи вузьке підборіддя, чоловік повагом заговорив:

— Бачу, ти людяний хлопець. Утішив мене. Ось що хочу тобі розповісти. Іду оце я вчора сивим волем. Назустріч рум'яний парубок. Я привітався з ним, як оце з тобою. Він відповів мені як молодшому, та й поїхав далі. Але я помру, а такого спритника просто так не відпущу. Гукаю, щоб вернувся. Вертається. Під'їздить і дивиться на мене, як голодний пес на свого господаря.

— Батько у тебе є? — питаю.

— Є,— каже. Хоч би тобі почервонів.

— Можеш повірити мені, що я теж батько? — питаю знов.

Сміється. Гляди, думаю, аби не сталося так, що замолоду реготали, а на старість з хати прогнали.

— Чому,— кажу,— не вітаєшся? Ти киргиз?

— Так,— опускає очі.

— Мати тебе народила?

— Так.

— Батька маєш?

— Так.

— І він тебе не вчив вітатися зі старшими?

— Вчив.

— Де ж твій салям?

— Але ж ви сказали...

— Ось тобі за те... Одержуй! Та батькові розкажи.

Кілька разів потяг його нагайкою через плечі. Сорочка так і тріснула навпіл. Маєш. А тепер розкажи батькові, що тебе відшмагав Комурчу, аби не забував вітатися зі старшими. Колись і в мене було ім'я, бо ж і мене народила мати. Та давно забулось. Я тепер просто вугляр, Комурчу. Як же мене називати, коли я вугляр, відколи пам'ятаю себе. Моя дорога — гори, моя робота — вугілля. В цій долині я знаю, напевно, всі стежки. Підбилися мої ноги, та хіба лиш вони? Сходилася й моя надія. Та й добре, тепер на серці спокій. Слова словами, а чому ти сидиш на камені, наче суслик, у якого лисиця вкрала дітей? Побачив тебе та й повернув запитати. Ремесло яке знаєш?

— Моє ремесло за батьком пішло. Тепер не до того.

— Хто твій батько.

— Сарман-батир.

— А, он воно що. Сарман-батир з отих сиртів? Чув я про цього відважного чоловіка. О-о, розповідають, як колись твій батько косив з чоловіками сіно в горах. А яка тут трава, не те, що в Чуйській долині. Доводилося кожну латку викошувати, тільки б щось припасти до зими. Опівдні лягли передімати в затінку. Гарячий джигіт як косив, роздягнувшись, так і заснув. Почув щось холодне на грудях. Глянув — матінко рідна! А по ньому довжелезна ряба гадюка повзе. Бідолаха з подиву й рота розкрив. Гадюка ж, певне, подумала, що то нора, та й давай заповзати. Але він тільки клацнув зубами,

так голову й відкусив. Виплюнув і спить собі далі. А ти, виявляється, рідний син цього самого батира Сармана. Слава богу, довелося побачити тебе. Ким же доводиться тобі Калича?

— Тіткою. Вона дружина батькового товариша.

— Е, не буде з тебе пуття. Бідну вдову називаєш тіткою, ділиш з нею її толокно. Чого тобі треба? Ти хочеш тітки чи, може, накинув оком на її дочку Бурмакан?

— Мені... мені...

— Знаю, хлопче. Язык твій хоче сказати одне, та очі виказують інше. Я тебе часто бачу, коли буваю в цих місцях. Так жити негоже. Візьми ось мене. Немає на мені ані шматочка м'яса, а вдариш ножем, напевне, й кров не потече. Яка з цього дідугана користь, подумаєш ти. Ім'я мені не Комурчу, а вогонь. Прожив я шістдесят літ і з вогнем не розлучався. Он, подивись на вершину скелі. Уважно дивись. Її вилизує сонячний промінь. Ось так усе життя він гартує її. Мене гартувало полум'я. Мене гартували гарячі вуглини з арчі. Ей, що таке хвороба? Не знаю. Що таке голод? Не чув. Така річ як нежить, якщо торкнеться до мене, посковзнеться на моєму тілі, впаде і зламає ногу. Чи є що краще у цьому світі, ніж випалювати вугілля? От, кажуть, цар. Так цьому царю далеко до мене. Чи доводилося йому хоч раз сидіти, як я, біля палаючого вогнища й смажити свої груди? Де там. Гаразд, чого не доказав, залишимо до наступного разу. Опівночі я проїздитиму тут. Чекай. Як тебе звати?

— Серкебай.

— Мені все одно. Що таке ім'я? Народився киргиз у п'ятницю — назовуть Джумабаєм, в суботу — бути йому Ішенбаєм, того дня, коли в юрті прийматимуть гостя, — стане Конокбаєм, а з'явився на світ, коли толокно готували, буде Талканбай. Пеньки корчувати зможеш?

— Зможу.

— Хто його зна. Надто ти повний на вигляд. Та очі не витріщай, не вичікуй, поки проїду мимо, щось роби. Ти знаєш, що таке вугілля? Це тобі й крам, і гроші, і хліб, і манти, і шашлик, і вівці. Я не бачив на світі нічого чистішого від вугілля. Он як, чув? Я кажу тільки раз, двічі не повторюю. Надумаєш — добре, не захочеш — винуй себе. Моя зірка впала на тебе, хоч маю чимало таких, хто напрошується до мене товаришем. Поїхав.

Чорний як головешка чоловік, не чекаючи моєї відповіді, рушив далі.

Про те, що настала північ, я довідався, почувши покашлювання Комуρχу. Схопився, протер очі, вискочив з юрти. Комуρχу вже проїхав мимо нашої юрти. Не озирався назад. Я побіг за ним назирці. Голосу не подавав. Старий вів у поводі ще одного вола. Я боявся гукнути, йшов і йшов угору за ним. Він не знав, що я йду позаду, жодного разу не повернув голови, не озирнувся. З неба упала зірка. Повільно скотилася й згасла на вершині Мін-Текче, що бовванів перед нами у темряві. Комуρχу зупинив вола й помолився в той бік, куди впала зірка. А по якійсь хвилині заспівав. Високий, тонкий його голос переливався, мінився, сідав легкий вітерець, що повівав із гір, і летів у долину. У вухах шумів вітерець і його пісня. Він співав пісню про кохання. Певно, цієї пісні його навчили гори, ріки, зорі, сонце, місяць, гірські ліси. Хтось сторонній сказав би, що це був голос дівчини або дитини. Здавалося, це співало гірське джерело, а не маленький, чорний, худий, як засушена жаба, дідок. Такого чистого голосу, чистої пісні я ще ніколи не чув. Чи не тому я й досі не можу наслухатися мелодій, намілюватися піснею? Ця людина, напевне, й була початком пісні, початком мелодії.

Стихла пісня, але Комуρχу говорив. Я виразно чув його слова. До кого він звертався? До мене? Ні. До гір? Ні. Тоді до кого? Не знаю.

«Ой Зардеп! Найпрудкіший у світі скакун — Зардеп, найвродливіша в світі дівчина — Зардеп. Я вперше побачив тебе ось тут, під цією роздвоєною ялиною. О-о, скільки років, скільки віків минуло з тих пір! Хай не віків, але подивися, скільки моїх ровесниць ялин повсихало відтоді. А я не всох. Тоді я сказав тобі правду, сказав, що люблю. Ти засміялася. О, цей сміх, він вогнем обпалив мене.

Ти сказала мені: «Заспівай». Не вірила, що заспіваю. Я заспівав. Ти слухала затамувавши подих. Я заспівав і пішов. Ти ступала за мною. Співаючи, я спускався до річки. Ти зупинилася на кручі. Не роздягаючись, я поліз у воду. Ріка підхопила мене. Ти закричала, коли мене понесла бурхлива течія. Але мене не стало. Ти стояла на кручі, в твоїх очах бриніла сльоза. Але ти не покохала мене, просто жаліла. Якби покохала, не плакала б. Ти закричала б, побігла за мною, кинулася б у воду. Минуло три дні. Я знову побачив тебе біля роздвоєної ялини. Ти здивовано дивилася на мене. Не вірила, що я живий.

Мовби інший хто у моїй подобі підходив до тебе. Ти позадкувала від мене. Я заспівав. Ти посміхнулася, я знову пішов до ріки. Ти знову залишилася на кручі, а я кинувся у воду. Впірнув у течію, де зникало каміння, величиною з вола. Ти не могла зрозуміти, що сталося, як я не втопився.

Через п'ять днів я прийшов знову. Прошумів і перестав дощ. Тебе не було. Я заспівав. Ти визирнула з білої юрти. Я йшов до річки. Може, ти чула мою пісню, а може, й ні. З юрт повиходили люди. Дехто пішов за мною. Я задкував до води. Після дощу ріка вирувала. Мене підхопило, понесло, накрило з головою. Вода шуміла мені: «Марно стараєшся, Зардеп не любить тебе». «І нехай,— билася в голові думка.— Добре, що не любить, що не буде моєю. Інакше б сам я швидко охолов». Шуміла, вирувала ріка.

Все рідше я міг тепер бачитися із Зардеп. Але думав про неї щодня і щоночі. Куди б не їхав, дивився в цей бік. Вона не думала про мене, не дивилася в мій бік. Я став не схожим сам на себе, схуд, змарнів, пожовкло моє колись рум'яне обличчя. Зардеп цвіла. Я все одно співаю, проїжджаючи мимо її аїлу. Вона виходила, слухала. Ховалася в юрті лише тоді, коли я вже був далеко. Кличу її, коли лягаю, зву, коли встаю. Щодня я наближаюся до неї, а вона віддаляється від мене щодня. Я падаю любов'ю до неї, вона шулиться, побачивши мене, наче доторкнеться крижини. Я був у батьків єдиним сином. Зрікся домівки заради Зардеп. Куди вона кочувала, туди вирушав і я. Скільки минуло літ? Багато, дуже багато. Мені несила їх порахувати. Зникла Зардеп, вона вийшла заміж. Я все ще виглядав її. Не минуло й року, як Зардеп під час пологів померла. Її поклали в могилу, а я залишився там, де жила Зардеп. Тут ходила Зардеп. Я милувався нею. Я любив її, вона не любила. Ось вони, ті місця. Ось він, той Комуручу. Я проїжджаю тут удень, проїжджаю вночі. Ось вона, роздвоєна ялина. Тепер я не наближаюся до неї, здалеку дивлюся в той бік. Один її стовбур — то я, колишній, другий — то колишня Зардеп. Цю ялину я обминаю далеко, здається, що з того боку до мене їде Зардеп. Я не підпускаю її. Не знаю, чи я її кохав, чи, може, вона мене? Добре, що я вугляр. Якби не випалював вугілля, не навідувався б сюди, давно б забув і Зардеп, і місця, де її побачив. Ось воно, слово роздвоєної ялини.

Чи забув я ту пісню, що співав Зардеп? Як забути її,

якщо вона завжди звучить у моєму серці. Ось і зараз співав її, співав про свою недосяжну мрію. Цілий світ — недосяжна мрія. Добре, що це так. Без мрії нічого не варте життя.

Ти мене залишила, Зардеп. А що знайшла? Пішла, не зазнавши гарячих обіймів, палкого кохання. Я щасливий. Моє кохання світить мені все життя. Щодня я розпалюю вогнище з арчі. Чи арча то? Моє кохання. Весь я стою твердий, усе моє тіло гартує вогонь. Чисте небо, ці величні скелі, гори такі ж, як і я. Я вдивляюся у далечінь, вони також. Я не знаходжу Зардеп і вони не знайдуть мене, хіба що зненацька спіткає смерть. Мене впізнають дерева і звірі. Зорі з неба впізнають мене. Всі звикли до мене. Всі скучають за мною. Оживають скелі, коли я проїжджаю між ними. Хмари вкривають мене, коли я вкладаюся спати у кам'яну постіль. Інколи хмарка грайливо поглядає на мене з-за скелі, немов Зардеп. Тільки сама не хоче показатися мені».

Я не міг побороти подив. Радів за цього маленького, виснаженого чоловіка, заздрих його незвичайній долі. Тоді ж і довідався, що йому вже йде сьомий десяток. Лаяв сам себе. Думав про Аруке. Аруке... яка була жінка, яка дружина! Зблиснула, мов зоря у небі, і зникла. Тепер не знайти. Чи кохав я її? Не знаю. Не розумію, що це таке. Про таїну кохання говорить оцей чоловік. Закоханий сохне тілом, але цвіте душею. Сохне, але не старіє. Вогонь кохання гартує його.

Рушили далі.

— Хто тут? — гукнув старий.

— Це я.

— Сідай на заднього вола.

Він не дивиться на мене. Щось бурмотить собі під ніс. Я розрізняю лише окремі слова.

Я сів на вола. Він пішов жвавіше. Незабаром я порівнявся з Комуручу, привітав його. Старий не відповів. Я подумав, що він не почув і привітався ще раз. Відповіді не було.

— Був колись голос, була краса, все залишилося в горах, в ущелинах,— стиха бубонів він.— Гори дають нам усе й усе забирають. Гора, як і людина, знає дитинство, молодість, старість. О-о, скільки скель на моїх очах обвалилося, скільки розколось ярів! Падає, гине, оновлюється. Що сьогодні побачив, того завтра вже не знайдеш. Такий він, цей світ. Вже й не пам'ятаю, скільки

років я не відаю сну. Немає нічого милішого за нього. Але й сон мій забрала Зардеп. У мене немає сім'ї, немає м'якої, як у людей, постелі. Задрімаю, їдучи верхи, чи похилившись на камінь, та й увесь мій сон. І сміху нема у мене, його теж забрала Зардеп. Усе забрала, не взяла тільки мого кохання, моєї волі. Добре випалювати вугілля тому, хто не відає сну. Немає в людини більшого друга, ніж вогонь, мені не доводилося бачити нічого могутнішого за вогонь. Він тебе зігріє, сдоვნить відвагою, заспіває, стане тобі товаришем.

«Ніч належить біднякам», — так кажуть киргизи. Бідняки це ми.

Вітер і Комурчу говорять разом. Їм обом є що сказати. Мов казка звучать для мене їхні слова. Я щиро вдячний старому. Мене дивує його невичерпна енергія. Стільки зазнав страждань, а його не зігнула старість. Я порівнюю його і себе. З першого погляду можна було б сказати, що Комурчу не набагато старший від мене. Я думаю, що було б зі мною, якби мені довелося пережити те, що випало на його долю. Ні, я б не витримав цього. Добре, що я нікого не покохав. Краще не знати кохання, ніж отак усе життя страждати, каратися, сохнути й залишатися самотнім. Я розумію, що для кохання треба великого серця.

Пісня Комурчу — це моя пісня, це пісня кохання. Я не кохав, але ця пісня хвилювала мене. Коли ми корчували пеньки арчі, коли розкладали вогнище, коли сиділи біля нього, коли везли вугілля, Комурчу часто співав. Він співав, а мені ніколи не набридало слухати. Справа була не в його тонкому високому голосі, а в тому, про що він співав. Його пісню слухав не лише я, а й вогонь, річка, скелі. Дослухаючись, затихали пташки. Замислено слухали пісню ялини. Його пісню чули минуле й майбутнє, його слухав час. Так, час і справді спинявся, щоб послухати цю пісню. Здавалося, всім потрібна була його пісня, здавалося, про все довкола співалося в ній.

Ми дісталися до місця. Світало. Не тільки на сході займалася зоря, вона спалахнула вгорі, забагряніла між вершинами двох стрімких скель, що стояли одна біля одної, немов обнялися. Світанок стікав униз по скелях, по ялинах, зливався з чистою течією струмка, що вистрибував між валунами.

Ледве спішившись, Комурчу підхопив на плече величезний молот і гостру сокиру й подався до лісу. Я пустив

волів пастися, а сам пішов за старим. Коли він рівнявся з ялиною, здався схожим на ялину; коли обминав камінь, сам скидався на камінь. Підійшовши до сухого пня, він сам перетворився на пень.

Високі арчові пеньки озиралися довкола, до пояса вису- нувшись із сірого каміння. Напевне, він прикинув наперед, який пень коли корчувати, добре запам'ятав, бо прямо підійшов до одного й зупинився. Пень стояв, протиснув- шись у розколину великого білого каменя.

Старий щось пробурмотів собі під ніс, поворушив гу- бами, наче молився якійсь невидимій силі, ударив молотом. Пень покотився в долину й зупинився неподалік від того місця, де ми залишили волів. Що це: сила, уміння? Як йому вдалося одним ударом вибити пень? Це для мене загадка.

Тепер я уважно стежив за його роботою. На перший погляд здається, що він не надто й напружується для удару. Та коли опускається його молот, пень здрига- ється сам по собі, оживає, й, здається, сам вистрибує з землі, або гора його викидає назовні. Коли Комурчу ударяв по пеньку, разом з ним вивертався й камінь. Пень котився униз, на дорогу, а камінь, якого трима- вся він, розбивався вщент, розлітався довкола й щезав. Старий нітрохи не втомлювався, не впрівав, не відпо- чивав. І тепер, коли він корчував пні, не вмовкав його голос, його пісня. Вона вчила працювати, біля пня перетворюючись у пень, поряд з каменем стаючи каменем, учила не коритися журбі, не впадати у відчай.

Летіли дні, минало життя. Змінювалися ми, змінюва- лися гори. Ми боролися з горами. Ми розкладали вогнище, відігривали серце, світили надію. Вогонь палав удень і вночі, на світанку й увечері. На нього дивилися скелі. Вони сумували, коли згасав вогонь, вони сучали за нами, виглядали нас, коли ми від'їздили. Ялина, арча, горобина, гори, каміння — все спить, не спить лише Комурчу. Ні вдень, ні вночі він не знає спокою. Здається, що він душа цього світу, його господар. Інколи він сидить так близько біля вогню, що здається, ось-ось спалахне разом із пнями, але навіть піт не проймає його.

У глибоку яму ми складаємо дуже багато пнів. Горять вони з тріском. Злітають іскри, стеляться схилом гори. Здається, що й пересохла скеля якоїсь миті займеться вогнем.

Полум'я пригасає. Ми приносимо снігу з найближчого

льодовика, закидаємо вогнище. Зверху вкриваємо землю. Здається, вогонь помер і ми поховали його. Супляться скелі.

Приторочивши на вола вісім мішків з вугіллям, їде кудись Комурчу. Де він буває, що робить з вугіллям, я його не питаю, а він не розповідає сам. Інколи вирушає вдень, інколи серед ночі. Він не боїться нічого, думає, що й я не боюся. Не розмовляє зі мною. В доброму настрої співає, сидячи біля вогню. Його пісня — загадка. Щодня в нього інший голос і пісня не та. Він співає не завчених пісень, кожен день у нього має свою, не схожу на інші, пісню. Інколи здається, що співає не він, а вогонь, наче сам дідусь перетворюється у полум'я. Бачу його у вогні, знаю, що дивний цей чоловік і є сам вогонь.

Він їде з вугіллям, а повернувшись, влаштовує мені бенкет. Привозить хліба, льодяників. З'являються й інші страви. Він не припрошує їсти, просто викладає переді мною все. Інколи він співає.

Комурчу їде, я залишаюся. Працюю, втомлююся. Я теж мугикаю собі, співаю, як Комурчу, але в мене не виходить так. Співаю його пісні, але мене не слухають гори, мені не підспівує вогонь. Вони не хочуть мене чути. Я не можу зрозуміти чому.

Мені хочеться побалакати зі старим, але я боюся. Він і на думці не має лякати мене, але я не наважуюся. Мені дуже не хочеться чимось прогніввити його. Якщо він розсердиться, напевно, стрепенуться навіть гори довкола, не те що я.

— Допоможи Каличі перекочувати в долину, — сказав він якось.

Я так і зробив. Він жодного разу не заходив до юрти Каличі. Проїжджаючи інколи мимо, він не відповідав на її привітання, як і на мої. Та Калича не ображалася на нього.

Минув ще деякий час і він дав мені грошей. Майже тридцять карбованців. Тоді на карбованця можна було купити чималий відріз полотна, за барана давали три карбованці. Гроші я віддав Каличі.

Якось, завантаживши яму пеньками, ми сиділи біля вогню. Комурчу засміявся. Сміявся тихо, беззвучно, але зістарився на моїх очах. Йому не личило сміятися. Він, певно, знав, що старіє, коли сміється, тому й не сміявся майже ніколи. Його наче хтось зіжмакав.

— Ви старієте, ата? — запитав я.

— Не знаю. Що таке старість? Коли обличчя вкривають зморшки, сивіє волосся, горбиться спина, западають очі? Коли тіло покидає сила? Нічого цього у мене нема. Скажи сам, старий я чи ні? — запитав він, насупивши брови. Він помолодшав одразу, як тільки посмішка збігла з його обличчя. Один дідусь з нашого аїлу казав, що сміх робить людей молодшими, а цей, навпаки, від сміху старішає. Виходить, щоб зістарити, його треба смішити.

Мені не хотілося відповідати йому. Боявся невдалим словом зіпсувати йому настрої.

— Чому ви так мало говорите? — запитав я.

— Щоб довго жити.

— Скільки?

— Не скажу.

— Ви шкодуєте за тим днем, у який ви говорили?

— Я тоді старію.

— Для чого ж людині язик?

— Щоб вона старіла.

Я зовсім не розумів його слів.

— Що цікавого бачили за своє життя?

Комуручу підвів голову й замислився. Погляд його блукав десь далеко-далеко. Широко розплющені очі вкривала мла. Нарешті губи його заворушилися.

— Кожен крок у горах таїть у собі загадку. Але найбільша загадка я сам. Багато бачив, багато чув. Розповісти про почуте, переказати побачене? Розповім про те, що бачив сам. Не озивайся. Слухай. Не питай. Можеш вірити, можеш ні. Не для того кажу, аби ти повірив. Не тобі розповідаю, самому собі. Кажеш, що я мовчу. Брехня. Я багато балакаю. З ким? Розмовляю зі скелями. Вони не відповідають мені, не перечать, думають свою думу. Отак. А бачив я ось що. Якось напровесні довелося мені шукати свого вола. Де тільки не побував я тоді. Зрештою піднявся на перевал. Бачу, хтось сидить біля вогнища. І кипить на вогні повний казан м'яса. М'ясо — не м'ясо, самий лише білий жир. Варене сало. А я мало не падаю з голоду. Заздрісно дивлюся на казан. Вітаюся з незнайомцем. Він не відповідає. Навіть глянути на мене не хоче. Тримає в руках миску. Викидає з казана у миску сало. Хапає його і їсть. Я жадібно дивлюся на нього. Син киргиза не їстиме сам, поки не розділить свою страву. Що ж воно за людина? Він не дивиться у мій бік. І все ж запитав: «Їсти хочеш?» Я не подав голосу,

мовчки кивнув головою. Величезною лапою він подав мені кусень сала й показує, щоб я роззявив рот. Я роззявляю. Він запихає сало. Я ковтаю, але воно застряє у горлі. Стоїть колом. Лиш тоді зрозумів я, хто він. Виявляється, це був Чільде, найлютіший зимовий холод. Він відбирає жир і в людини, і в худобини, і в пташки, у всіх. Я побачив його в той час, коли він саме варив і їв зібране сало. Воно до смерті стоятиме у мене в горлі. Як оте сало у горлі, застряла в моєму серці думка про Зардеп. Може, той, кого я бачив, був і справді Чільде, а може, то було моє кохання, звідки мені знати. Ось що я бачив. Не вір. Не для того я розповів, щоб ти повірив. Ти не зрозумієш моїх слів. Той, хто не любить, такого не розуміє. Того, хто кохає, гріє його любов. Ніхто не може його застудити. Навіть десять Чільде не примусять його затремити. А тепер перекажу тобі те, що чув, про що довідався з уст людини, яку бачив сам. Одного року я здружився з мисливцем. Він живе серед гір, я теж; я мовчун, він балакучий. «Гори мене водили, гори мене годували,— розповідав він.— Минав за роком рік, за місяцем місяць. Кожен новий день приносив мені здобич. Якось їдемо лощиною. Я і капканник Бакір. До пояса борода, самому сімдесят років, а вправляється зі своїм знаряддям як молодий джигіт, просто диво. Він розповів, що в цих місцях водиться плямиста косуля, але вона ніколи не потрапляє в капкан, не дається ввіймати. Поскаржився мені, розповів про те, що його гнітило. Я обіцяв підстрелити, якщо вижене на мене. Він подався в корчі й незабаром вигнав звідти косулю. Я скинув рушницю, прицілювався. Дивлюсь, а на мушці й плямиста косуля, і він. Я не вистрелив, опустив рушницю. Він образився. Я пояснив, як було. Якби вистрелив, убив би косулю, але міг зачепити і його. Він не повірив. Подумав, мабуть, що з мене просто кепський мисливець. Минуло два дні. Кличе мене до себе. Косуля таки втрапила в капкан. Пригощає мене печінкою. Відрізав шматочок собі. Але та печінка застрягла у нього в горлі. Так і помер, подавившись нею. Що це таке? Хто його знає...»

Все життя стоїть у мене в горлі Зардеп, наче шматок печінки тієї косулі. Я не помер. Не помру. Я народився безсмертним. Мене не вбила ніч, не втомила річка. Подивися на цей камінь, що лежить боком. Хто це? — запитав Комурчу.

Я озирнувся. Лишеньку мій, що за дива? Адже це

батько мій спочиває. Так він лежав, коли повертався з далеких походів. Ми поховали його на отих сиртах. А він, виявляється, перетворився на камінь й лежить отут.

Батько здалеку поглядав на мене. В його очах я помітив глум і образу. Ось він ворухнувся, наче хотів щось сказати мені. Я злякався. Придивився пильніше, озирнувся на Комурчу. Ти ба, ця скеля схожа на нього. А може, й на мене також. Звідки мені те знати. Так, напевне, ми всі чимось подібні до скелі. Нас народили гори. Після смерті ми знову перетворимося в них. Гори стануть трішечки вищими.

Такий був Комурчу. І після того я пробував інколи заговорити з ним. Він не відповідав. Відверто кажучи, Комурчу зробив мене людиною. Він відкрив мені очі. Він показав мені силу вогню, навчив його пісні. Я навчився перетворюватися в камінь, спати, простеливши собі каміння. Ставати, мов скеля, міцним. Він навчив мене цінувати пісню.

Багато хто не знає сили вогню. Вогонь — це саме життя, саме існування. Коли б хто-небудь бачив, як ми з Комурчу, розклавши вогнище, сидимо, замислившись, біля нього, дивимося в різні боки. Ми обидва — це два світи. Наші очі немов озера. Немає нічого чистішого, багатшого, цікавішого від вогню. Все життя я намагаюся стати вогнем.

— Ночуй в юрті, — сказав якимось Комурчу. — Тобі треба спати. Не дивися на мене. Я вже втратив надію заснути, завести сім'ю. У тебе неспокійна душа. Якщо одружишся з дівчиною із полум'яним серцем, через десять років її серце стане твоїм. Іди. Зроби так, як я кажу. Помічаю, що останнім часом тобі не спиться. Ось так і я колись втратив сон. Якщо я засну — помру, а ти помреш, коли не спатимеш. З дівчиною не розмовляй багато, частіше показуйся їй на очі. Звикне. Ти щасливий, тому що простий, я не такий, тому й нещасливий. Бачиш, у юрті світло. Іди.

Я пішов. Ми були недалеко від юрти, але я рідко навідувався сюди. Калича й Бурмакан, певне, скучили за мною. Зустріли мене привітно. Я привітався за руку з обома. З тієї чорної ночі я не тримав руки Бурмакан у своїй руці. Глянув у вічі їй. Її очі млосно блищали, та обличчя було спокійним. Я зрозумів, що дівоче серце чекає джигіта. Кирбаша чи мене? Не знаю.

Світанок, що займався над вершинами скель, приносив мені надію, будив сподівання щастя. Але хто може вгадати, що чекає його на наступному кроці; щастя чи горе?

Якось увечері, повертаючись від Комурчу, я почув, як заголосила в юрті Бурмакан. У мене впало серце. Через якусь мить я був уже в юрті. Бурмакан голосила, схилившись над тілом покійної матері. Хто б міг подумати, що цю могутню жінку так несподівано здолає смерть.

Останнім часом вона, правда, скаржилася, що їй паморочиться голова, спирає дихання. Але не тільки я, але й Бурмакан не дуже переймалася цим, вважала, що це у неї від втоми, мовляв, відпочине, й усе мине. Калича перегонила коней, забивала на новому місці кілок, впала ниць та так і не підвелася.

Померла бідолашна Калича. Спохмурніла юрта. Та хіба лиш вона? Обидві кобили цілісінький день поглядають у бік юрти, все чекають, поки з неї вийде Калича. Звідки їм знати, що лежить вона під пухкою землею біля підніжжя гори. Коли я чи Бурмакан підходимо, щоб подоїти їх, вони насторожено прядуть вухами, норовлять укусити, зовсім не дають молока. Щодня було майже по два відра, а тепер не можемо надоїти й одного. Слушну пораду дав старий Комурчу, підказавши, щоб хтось із нас одягнув те плаття Каличі, яке вона носила, коли була в жалобі. І справді, в чорному платті вони охоче підпускають до себе, зітхають, обнюхують його. Певно, й справді шукають запаху Каличі, відчувають його, радіють. Потім спокійно стоять, зблискуючи вологими очима. Молоко, здається, саме цівкою стікає у відро.

Чорне плаття... Кожного разу, коли я одягаю його, перед моїми очима знову постають події тієї ночі на Сон-Кулі. Як би не прагнув я Бурмакан, чорне плаття охолоджує мене, я не хочу дивитися на неї. Не тому, що ненавиджу її. Мене мучить почуття вини за скоєне. Я ненавиджу самого себе. Чому я тоді пішов? Навіщо повівся, як бездомний пес? Як міг не відчутти тоді ніжного серця в цій беззахисній істоті? Чому не хотів зрозуміти, що переді мною дівчина? Чому не подумав, що вона така ж бідолашна, як і я сам? Усі ці запитання краяли мені серце. Я не міг подивитися їй у вічі. Моє серце горнулося до неї, але чорне плаття ставало між нами, не підпускало, відштовхувало мене. Перед очима поставав волосний.

Він вовком накидався на Бурмакан... Тьху! Як недобре це все. І тепер цю Бурмакан я сам хочу взяти за дружину. Я знаю, що вона не дівчина. Вона думає, що я не знаю. Не хоче обманювати мене. Інколи ми розмовляємо біля конов'язі чи сидючи в юрті. Мало не за кожним словом я кажу про дівчат. Кажу, що трапляються серед них всілякі. Згадую і про неї, яка вона серйозна, яка стійка. Вона насуплюється, прикушує губу й відводить погляд. Вона думає, що я не здогадуюсь чому. Я не лише здогадуюсь, але й ... винен сам. Мені відбирає мову. Бачу її стрімкою скелею, а себе дрібною комахою, що копірсається перед нею. Мені не сягнути її висоти.

Після похорону Каличі дехто з її рідні повів було мову про те, щоб забрати Бурмакан до себе, звісно, разом з юртою й кіньми. Ось тоді всі побачили силу старого Комуρχу. Він зчепився одразу з десятима, тридцятьма.

— Не заберете її,— гнівно сказав він.— Поки я тут, не дозволю. Калича була з тієї родини, що перебралася на горішні сирти. Тепер зрозуміли? Її дочка Бурмакан залишилася під опікою людини з цих місць. Чоловік Каличі й батько Серкебая були нерозлучними друзями. Стережіться, киргизи! Їх душі дивляться на вас із неба. Ви ще тільки задумали, а духи предків уже знають про це. З'єднане богом ділити не можна. Буває, що радість веде до щастя, а трапляється, й горе. Серкебая привело до щастя горе. Були вони з Бурмакан дітьми, що цуралися одне одного, а стали однією сім'єю. Декого доля зводить і так. Кому заманеться розлучити їх, може й сам розлучитися зі світом. Смерть не сповіщає людину про себе. Не попередила, прийшла і забрала від нас Каличу. Нікому ще не вдавалося втекти від своєї смерті. Сьогодні ви сперечаєтеся за Бурмакан, а що станеться з вами завтра? Не гарячкуйте даремно. Для Бурмакан немає кращої пари, ніж Серкебай. І юрта належить цим дітям. Не зазіхайте даремно на двох кобил, що залишилися після смерті господині. Вони їхні. Так буде справедливо.

Хтось хотів було заперечити йому, тоді Комуρχу нахилився зі свого червоного вола, ухопив під пахву акацію й висмикнув її разом з корінням і землею. Тоді я побачив, хто такий Комуρχу. Не мізерний чорний дідок, а могутній велетень. Непереливки було б тому, хто б відважився стати супроти нього. Похнюпившись, родичі вирушили додому. Так заступився за мене Комуρχу.

Роз'їхалися люди. Разом з ними поїхав і Комуρχу.

Всі подалися в долину, він повернув у той бік, де височіли скелі. Тільки вони від'їхали, сталося щось неймовірне. З усіх чотирьох сторін налітали пориви вітру. Небо почорніло. Сяйнула блискавка. У вухах загуло від ударів грому. Здавалося, валились одна на одну скелі, небо тріснуло, розкололося, запалало вогнем. Спочатку впали окремі краплі, а потім линув дощ. Усі тріщини, вибоїни, заглибини в скелях заповнила вода. По скелях, по горах, ущелинами, вибалками, долинами, руслами річок завирував червоно-бурий потік. Співившись, він поспішав униз. Наче хотів наздогнати людей, які недавно рушили в долину, підхопити їх, понести. Скелі, гори й небо гнівно гули. Кожна краплина дощу співала своєї пісні. Вода несла в глибоку ущелину дерева й корчі ялівцю, ялини, горобину, глід, жимолость. Струшуючи гори, безперервно били громи, спалахували, схрещувалися блискавиці, вдарилися одна об одну скелі, буря шмагала, біла, потрясала світ. Від того розм'якали скелі, а що ж було з Комурчу? Ні, він не розм'як. Він роздягнувся наголо й стояв біля скелі. Заревів віл. Не витримав, заховався за кам'яний виступ. Комурчу раював, витягував до неба худу шию, а його розпечене, розпашіле тіло не остигало, не відчувало прохолоди. Дощ лютував, боровся з ним, припускав усе дужче, шмагав його великими краплинами. Це було до вподоби Комурчу. Мліючи від задоволення, він підставляв своє тіло дощу то одним, то іншим боком. Укутуючи вершини скель, хмари змішувалися з туманом. Здавалося, вони залягали там на тисячу літ. Комурчу на повний голос закричав. Що він гукнув? Кого покликав? Цього не знає ніхто. Він радів, він був щасливий. Такої зливи йому не доводилося бачити давно. Його голос звучав тепер чисто й лунко. Звучність і силу йому повернула злива. Він довго кричав і з кожним вигуком голос його линув усе гучніше, густіше, вільніше. Тріскалися скелі. Котилося каміння. Все вірнало в гримучий потік, зникало в ущелині. І його думки збігали в ущелину. Змішувались з камінням, ялинами, кущами арчі, разом з ними спливали в долину. Стрімкий потік захопив і поніс навіть гірського козла. Навпроти того місця, де стояв Комурчу, він зачепився за берег і вибрався з води. Обтрусився, глянув на Комурчу, розпачливо похитав головою. Комурчу підійшов до нього, злегка погладив по рогах. Козел не втік від Комурчу. Певно, прийняв його за свого побратима. Тварина

довіриливо тулилася до людини. Комурчу взяв козла за роги й завів у невелику печеру під скелею.

Комурчу заспівав. Тепер його голос зазвучав, як колись. Відлунював, перекочувався зі скелі на скелю. В горлі у нього розтануло сало, яким почаствував його Чільде. Але не розтанула в серці туга за Зардеп. На вуглисто-чорному тілі Комурчу спалахували блакитні вогники. Краплі дощу, які падали на нього, перетворювалися на хмаринки пари. Згасло вогнище, яке розклав Комурчу, застудилися скелі, змерзли дерева й кущі. Не змерзав лише Комурчу. Від води він лише нагрівався й парував, неначе вапно. З подивом поглядала на нього скеля. Така висока, що, здається, сягала голову неба, вона першою зустрічала сонце, однак здригнулася перед зливою, виявилася слабшою, ніж Комурчу.

Йому було мало дощу, він підставив груди назустріч вируючому потокові, він випробував свою силу, гартував тіло. Він не зважав на удари каміння, яке ніс потік. У ці хвилини він жив наче в пісні — непохитній, безсмертній, стрімкій. Усе довкола засяяло. У гір, у скель мовби вирости крила, вони злетіли у небо, а з помаху могутніх крил народилася пісня. Все злилося — небо, скелі, вітер і дощ. Усе потекло. Вода струмувала там, де ніколи не було вологи. Все оновлювалося, умивалося, очищалося. Все співало. Хто про кого співав? Усі славили одне одного, славили життя. Чия це пісня? Сонця, гір, неба, дощу? Не знаю. Може, співало серце моє.

Вранці наступного дня, коли роз'яснилося й виглянуло сонце, прийшов Комурчу. Це він розповів про зливу, про минулий день, про себе самого в третій особі. Наче сам милувався собою й радів за себе. Чи тільки за себе? За людину. Він говорив про її стійкість, силу, мужність, відвагу, красу.

Так було з ним. А що сталося з нами, зі мною і Бурмакан?

Ми прив'язали коней біля ялин. Ми забили довкола юрти довші, міцніші кілки, зав'язали усі зав'язки. Всі, які мали, мотузки, волосяні аркани ми використали, щоб надійніше закріпити юрту. Перші пориви вітру скинули кілька жердин з купола юрти. Ми з Бурмакан разом прив'язалися до зав'язок тундюка й сиділи, міцно обнявшись, наче злилися в одне. Не ми забагли цього, нас примусили дощ і вітер. Іншого виходу не було. Своєю вагою ми ледве втримали юрту. Заіржала кобила. Що

сталосся? Ударив камінь, змерзла під дощем чи просто злякалася, просила допомоги в людей? Але ми не можемо подивитися на коней. Якщо ми з Бурмакан розімкнемо обійми, нашу юрту тієї ж миті знесе, кине в ущелину, в бурхливий потік, та й по всьому. Але ми тримаємося. Міцніше стискаємо обійми, щока торкається щоки, переходить від одного до іншого тепло наших тіл. Я не знав, що буває таке гаряче, таке ніжне, як у неї, тіло.

Знову заіржала кобила. Я схопився з місця. Вітер піднімав юрту. Бурмакан тягла мене до себе. Жалібне іржання проймало мене до кісток. Кобила кликала мене до себе, Бурмакан — до себе. Обидві просили у мене допомоги, сподівалися на мене. Бурмакан не відпускала мене.

Заіржала кобила, за нею лоша. Зненацька на нашу юрту линув потік. Знадвору гупало каміння, шкреблося гілля знесених потоком куців. Тепер лошата і коні злякано, безперервно іржали. І в юрті, й довкола неї запала темна ніч. Але незабаром посвітлішало. На деякий час завмерлий світ почав оживати. Поступово стихав дощ. Тихо заіржали кобили, підкликаючи лошат. Незабаром долинуло безтурботне іржання лошат. Поволі все ставало на свої місця. Лише Бурмакан ще тісніше тулилася до мене, міцніше обіймала мене. Тепер вона не боялася ні вітру, ні дощу. Йї був потрібен я, гарячі обійми джигіта. Так, настав її час, вона стояла на порозі нового життя, гарячого, палкого. Йї хотілось осяяти сутінки юрти світлом чистих помислів, чистого почуття. Це було з нею вперше в житті, з одного берега вона ступала на інший, широкий і ясний. Вона відчула неповторний смак молодості. Вона мовчала. Не все могли сказати слова. Йї обійми сказали все. Йї руки, ніжні, як шовк, її подих, гарячий, мов полум'я. Не іржали коні. Утих вітер, припинився дощ, вгамувався бурхливий потік. Усе здавалося незвичайним, новим. Губи Бурмакан торкнулися моєї шиї, притулились, гарячі й вогкі, обпекли вогнем. Я стиснув дівчину в обіймах. А потім... Сам не знаю, де ми опинилися. Десь в іншому світі. Ми блукали в ясному, чистому, повному щастя світі. Ми розчиняли себе, оновлювали, розплавляли, творили заново, еднали наші серця. Не було тепер сили, здатної застудити, змести нас чи бодай налякати. Не було в світі сили, здатної розділити нас. Ми поєднались, злилися в одне.

Розвиднілося. Хто відкрив нам тундук? Вітер? Комурчу? Хто б не відкрив, добре, що відкрили. Через тундук я

побачив небо, вершину гори. Її обцілювало сонце, жодного куточка не залишало в затінку. В цю хвилину рука Бурмакан обвилася навколо моєї шиї. Вона обцілювала моє обличчя, як сонячні промені скелю. Два щедрі світи — сонце і Бурмакан — дарували свою красу, свою ніжність і вроду.

Знадвору долинув чийсь голос. Ми обоє здригнулися.

Окрик повторився знову. Тепер ми впізнали, це був Комуручу. Він гукав нас. Викликав нас надвір, кликав до сонця. Ми з Бурмакан вважали його своїм батьком, своєю опорою, своєю родиною. Ми підвелися, сполоснули обличчя й вийшли до нього. Комуручу стояв на пласкому червонястому камені. Сьогодні він був бадьорим і дужим. Виглядав набагато вищим на зріст, здавався справжнім велетнем, господарем, душею цієї землі.

— Поверніться обличчям до сонця, вклоніться сонцю! — сказав Комуручу.

Ми так і зробили, ставши поруч, разом вклонилися сонцю. Таким чином Комуручу справив шлюбний обряд. Так, нас повінчало Сонце. Комуручу рушив до того місця, де ми випалювали вугілля. Взявшись за руки, ми з Бурмакан крокували за ним. Він кликав і вів нас у життя. Він говорив. Він розповідав про те, що було з ним минулої ночі.

Спочатку ми випалювали вугілля удвох, тепер нас було троє. Пні котилися в яму з трьох боків. Вона швидко наповнювалася. Ми наклали дуже багато дров. Між скелями наче виріс ще один невеликий пагорб. Потім Комуручу назбирав у вибалку чимало сухого хмизу й трави, добряче розтер її й ударив кресалом по кременю. Іскри, що сипалися з кременя на обидва боки, нагадували вуса снігового барса. Вуса ці були в руках Комуручу, він ворушив ними суху перетерту траву, поки вона не спалахнула вогнем. Запашний димок з арчі поповз від багаття між скелями, потік у долину, полинув увись, до неба.

Багаття палахкотіло все яскравіше. Все вище й вище здіймалося полум'я. Вогнище скидалося на розпечену скелю. Здавалося, що й скелі довкола поїнялися вогнем. Усе здавалося гарячим, палахким, негасимим. Гірські кози й круторогі архари, що вільно бродили по високих скелях, здивовано витягували шиї, не могли зрозуміти, що діється внизу, тьмяно поблискували великими чорними очима. Може, їх погляди вабив до себе вогонь,

а може, Комурчу, що стояв біля багаття. Так ми почули безсмертну пісню вогню. Такої палкої пісні я не чув більше ніколи. Той, кому випало чути й розуміти її, ніколи не знатиме, що таке холод. Пісню багаття чудово розумів Комурчу. Коли б і мені, як він, розуміти... Та де там. О щедрий світе неповторного Комурчу.

Ось про що мене запитувало Минуле. Я нічого не втаїв, розповів усе. Любий Серкебай-джар, відтоді чимало дощів омивало тебе, обвівали тебе вітри, палило сонце, чимало доріг пролягло через тебе. Ось що таке час, ось що таке життя. Ти тоді був один, Серкебай-джар. Бачу тепер за твоєю спиною ще з десяток ярів і розумію, як змінилася земля. З'їдена плином часу, вона збрижилася ярами. І все? Обвалився один бік хребта Кара-Тоо. І тільки? Тільки й усього? Такий закон природи. Але що від цього втратила земля? Нічогісінько. Розвалився й старий світ. Але не так, як оцей яр. Старий світ розлетівся на друзки. Розсипався дрібними скалками, наче вдарили каменем скло. На його місці виник новий світ. Він народився на щастя мені й мільйонам таких, як я. Його назвали світом Жовтня.

Про все це я повинен був розповісти й розповів. Про що не сказав? Багато про що. Я повинен сказати про стрімкий політ цих птахів, про ці гінкі будівлі, про ферму по той бік яру. Це ознаки нашого сьогодення. А стрижі? Вони такі ж, як були у тому вісімнадцятому році, коли ми побралися з Бурмакан, чи?.. Придивися пильніше. Як і колись, швидкі у них крила, так само спритно шугають вони у небі. Я порівнював з ними свої думки. Далеко носили мене стрімкі думки. Минула молодість, я постарів. А думки залишилися колишніми. Хоч і багато зроблено, а хочеться здійснити більше. Та все ж і старість дається взнаки. Змінюються покоління. У кожного свої прагнення, свої думи, свої пісні. Пісні оновлювалися, ставали ще кращими, сміливішали прагнення, вище злітали мрії. Як би не поспішав я, скільки б не бадьорився, я постарів і вже не встигаю в ногу з часом. Розумію, що треба дати дорогу новому поколінню. Я насправді втопився. Скільки не пнися, мені не дорівнятися до Комурчу, він був зроблений з іншого тіста. Був би він головою, як я, ніколи б не скаржився на втому.

Що сталося з Комурчу? Того року, коли мене обрали головою, він був у мене вдома, заночував, і з тих пір я

не бачив його. Може, помер? Не повинен померти, адже він народився безсмертним. Може, й нині випалює десь вугілля. Проте навіщо випалювати його? Нині вистачає кам'яного вугілля, кому тепер потрібне деревне? Його вугілля... Надто вже жарке вугілля випалював цей незвичайний чоловік. Чи одружився він? Шкода, що я не знаю цього. Багато про що доводиться мені шкодувати.

Як густо пахнуть трави й квіти. Тоді, у вісімнадцятому році, квітки мені не пахли. Не квітів тоді шукав, доводилося добувати коріння, пробувати на смак. Тепер я голова. І добре, що ось так навідався сюди, згадав минуле. Стривай, адже я з машиною. Поїду лишень туди, де стояла юрта Каличі. Так, але там тепер стійбища нема. Нині на цьому місці велика вівцеферма. Сам будував її. Скільки разів, буваючи на будові, згадував усе. Цього не забути. Що це за птах ширяє у небі? Білий-білий, чи не яструб часом? До яру летить. Он як зблискують крила в промінні призахідного сонця. Ні, не до яру полетів, шугнув кудись угору. Певно, зимував тут. Хижі птахи ще не прилетіли. Вони прилетять восени, коли похолоднішає. Саме тоді збираються відлітати перепілки. Яструби кочують за перепелиними зграями, певно, полюють на перепелів. А що сталося з Кирбашем? Гаразд, нехай ми побилися з дівчину. Це буває. Але навіщо ж красти всю худобу? Проте йому теж не вдалося, напевно, розбагатіти на тому.

Якщо подивитися з іншого боку, воно й добре, що Кирбаш тоді втік, зайнявши худобу. Інакше б він мені не поступився. Але ж і я не міг віддати Бурмакан йому.

Нікуди я не поїду зараз, залишуся тут. Заночую. Такий відпочинок влаштую собі. Знову побачу ніч, таку ж, як тоді, коли ми з Комуручу випалювали вугілля. Проведу цю добу по-своєму, це буде мій відпочинок за всі роки.

Дивовижне воно, життя. Можна розповісти чимало про кожен рік, прожитий на цій землі. Двадцять перший рік... Земельно-водна реформа... Червоний віл, синій плуг... Горами здійнялася пшениця, зсіпана на майдані серед села. Це було зерно, яке звезли з куркульських комор. Роздавали його задарма, але чимало таких, як я, бідняків, остерігалися брати, боялися, що знову повернуться господарі, зміниться влада й тоді шкіру з нас спустять живцем. Я не злякався, взяв, і дуже багато. І віл мені дістався, і плуг. З тієї пори весна приходить до мене з плугом. Не жалів ні вола, ні себе, виорюючи поле. Досі

пахне мені та перша рілля. Тоді моєю душею заволоділа земля. Тоді я став селянином. Якщо раніше блукав у горах, випасаючи отари, то тепер не міг уявити себе без землі. Власною рукою я розсівав по полю насіння. Справжнє насіння. Я сів великі, мов ягоди, зерна пшениці. Немає кращого вчителя, ніж земля. Зранку й до вечора я не міг намилюватися нивою, коли на ній з'явилися сходи, тоненькі, мов голки. Сходило посіяне мною насіння, росла пшениця, а з нею міцніла надія. Зі скотаря я став хліборобом. Думи мої були тепер звернені до землі. Вона передавала їм свою невичерпну силу. О, я розумів запах землі! Вона пахла сонцем. Я зажив по-новому. Радився з землею, як з людиною, розмовляв з нею, розпитував її про все. Вона щедра. Нічого не шкодувала для мене. Пшениця сріблястою хвилею ходила під вітром. З великим кетменем я з'являвся то в одному, то в іншому краю поля. Поливав, пускав з арика воду. А втомившись, серед пшениці й засинав. Колоски хилились один до одного. Вони розмовляли між собою, як ми з Бурмакан. Хліба співали пісню землі. Цю прекрасну пісню я полюбив на все життя. У землі я вчився любити. Земля любить людину, не зневажає її. Що ще в природі може бути мудрішим й лагіднішим, ніж земля? Я прагнув бути таким, як земля. Як вона, вчився усе зносити стійко. Переймав у неї квітучість, щедрість, вдячність, широту. Земля уміє віддавати. Все, що даєш їй ти, вона збереже і поверне сторицею. Я намагався наслідувати її. У стосунках з людьми брав приклад з неї. Хіба це погано? Вважаю, що добре. Нехай усі люди живуть так, як я. Це й називається жити, як Серкебай. Диви, той самий яструб знову летить. Поспішає до Серкебай-джара. Залишилася гілочка з того року, коли я виловив тут птахів. Певно, що так. Чому ж не помічав цього раніше? Всі очі за ними видивився, коли збирався зловити, а як минула потреба, то й зовсім забув. Піду. Машину залишу тут. Пройдуся лісом, піднімуся тією ж дорогою, що колись. Які гарні дерева. Милі серцю місця. Чому задихався? Рідко виходжу в гори? Не те. Просто старість. Людині, якій уже за сімдесят, нелегко підніматися вгору. Я вийду. Подивлюся. Доки смеркне, треба повернутися.

Це подих весни, моє натхнення. Я взяв його у Комурчу, у землі. Востаннє я вийшов до цього яру. Сьогоднішній день — ще одна межа в моєму житті, ще один перевал. Чи зможу я подолати ще вищий? Може, треба було взяти

з собою Бурмакан? Як би вона себе повела, почувши мою сьогоднішню розповідь? А коли б підняла гармидер? Ні, не вдалося б мені відпочити з нею. Хоч і добре було б, якби захопила чогось попоїсти.

Ось і Серкебай-джар. Здалеку здається, що він колишній, а підійдеш ближче й побачиш, як усе змінилося тут. Де та ущелина, у якій я ловив птахів? Нема, завалилася. На тому виступі, де росте арча, я, спустившись на аркані, відпочивав.

Ось він, той сокіл. Звідки вилетів? Звідкись із-за арчі. Хоч завалилась ущелина, а він собі звив гніздо на старому місці. Що то батьківщина? Навіть птах не покидає її. Вміють любити і ластівки, і шпаки. За тисячі кілометрів летять вони восени, а з весною все ж повертаються на свої гніздів'я. Тільки тут, вони можуть бути щасливими. Особливо ластівки. Вони дуже близькі до людини. Здавна вільно влітають у її домівку, в'ють собі гнізда під дахами будинків. Не тільки людина, але й птахи виводять своє потомство на батьківщині. Свято шанують своє гніздо. Свята батьківщина моя. Вона наділяє птахів пташенятами, перетворює в дійсність найзаповітніші мрії. І цей білий яструб зріднився з нашою землею. Він звик тут до літа, зими, весни й осені, призвичаївся до цих умов, тут зміцніли його крила. Для цього сокола немає кращого гніздів'я, ніж Серкебай-джар, немає іншої батьківщини, крім киргизької землі.

Але хіба не всіх птахів переловив я тоді в ущелині? Звідки ж узявся цей? Може, залишився тут зимувати, а може, втік від когось з тих, кому я подарував. Онучи правнук тих птахів?

Сутеніє. На небі з'являються зорі. Дужчає вітерець. Хтось сигналить з машини. Хто б це? У темряві важко ходити в горах. Треба швидше спускатися. Чудові гори, вийдеш на вершину — сам бадьорішаєш, думки переповнюють тебе, поліпшується настрій.

Перешіптується гілля арчі. Про що його мова? Про мене? Я тут сьогодні гість. А гостеві завжди раді. І справді, радіють дерева. Музику й гостя люблять і пшениці, і худоба... Ось вона, музика ночі. Ні, то виспівують птахи. Та ще й як! Що це за пташка? Наче тільки й чекала, поки стемніє. А ось, наче змагаючись з нею, затьохкав соловейко. Про що він співає? Про нездійсненну мрію? Про недосяжну мету? А може, він хоче, щоб ясным було сонце, теплою земля, щедрим дощ, зеленими ниви,

чистим повітря, довгим життя, щоб цвіли квітки. Він накликає воду. Щоб зеленіло листя й дозрівали плоди. Голос його заколисує природу. Його чистому співу радіють трави і квіти. Він для них наче промінь сонця, наче струмінь дощу, зігріває й напуває. Він розгладжує зморшки на схилі гори. Він заспокоює, заколисує мене, свого гостя, що залишився тут ночувати. Тьохкають, заливаються солов'ї, наче змагаються між собою. Ніжним і солодким стає від їхнього співу світ. Заслухаєшся його, то й сам почувашся соловейком, пісня дзвенить у тебе в грудях. Така вона, наша земля, земля солов'їв, квітів, сонця, кохання. Кожна квітка дивиться на тебе з любов'ю. Ось соловейко тягне мене за вії, веде у сон. Витьохкує соловейко, виспіває серцю мелодію сну...

Я довго спав. Уже заяснів світанок. Немало світанків стрічав я на своєму віку. Бачити народження дня — це здоров'я і щастя. Співають пташки. Мене приспав соловейко. Він частував мене своєю піснею, пригощав, як гостя. Ліс, гора, соловейко... Всі троє рідня. Все довкола єдина родина. Не стане чогось — і збідніє життя. Ось вона, Чуйська долина, щедрий Чуй.

Повертатись у село, поки люди не вийшли в поле... До мене долинула пісня. Хто співає? Здається, що це голос Комуручу. Але звідки йому тут узятися? Постривай. Подивлюся. Кожен виступ скелі нагадує Комуручу. Пташиний спів будить у пам'яті його пісню. А й справді, пташки співають голосом Комуручу. Добре було б, щоб зараз пішов дощ. І я, як колись Комуручу, стояв би під ним у чому мати народила... Але Комуручу був зовсім іншою людиною. Мені не зрівнятися з ним.

Зійшло сонце. Земля повернулася обличчям до нього. По-іншому зазвучали голоси птахів. Земля розплющила очі. Гори розправили руки і ноги. Сколихнулися дерева. Співало сонце, співали гори.

Десь унизу тече-хлюпочеться річка.

Частина третя

ГАДЮКА

Пішов сніг, густий і лапятий. Ніч. Серкебай сам. Простує темними провулками, навмисне уникаючи освітлених вулиць. У його вухах ще лунають голоси тих, хто

виступив на зборах, він ще бачить звернені на нього погляди, усміхнені, підбадьорливі, розгублені, слизькі, насмішкуваті й сповнені ненависті, що, здається, краплями отрути виступала на віях.

Вітер шмагає з усіх чотирьох боків, не дає розплющити очі, але Серкебай виразно бачить сьгоднішні збори, на яких щойно побував. Скільки зборів бачив він за своє життя, скільки чув теплих і докірливих слів, скільки разів зустрічався тут віч-на-віч із знайомими й чужими, близькими й далекими, з ріднею й ворогами, з чоловіками і жінками, розумними і дурними, доброзичливими і підступними, багато чому навчився, не раз зазнавав поразки, але все, кожне мовлене слово, кожна палка суперечка, кожна зустріч були потрібні йому. Легко сказати, майже сорок років головував. Один тебе вилає, інший подивиться вовком, той похвалить, а цей прокляне, і все мусиш перетерпіти. Кожному не догодиш, інколи ласкою, інколи лайкою, а траплялося, що й камчею-нагайкою... бувало й так. Ось і Кизалак, якого тепер обрали головою... тоді він був ще хлоп'ям. Щойно скінчилася війна. Голодний рік. Усе було виснажене до краю: коні, воли, люди, машини і навіть земля. Та хіба лише вони, змарніли, здається, думи й надії, сміх і пісні. Кожен поглядав на дорогу. Де селилася радість? У тих хатах, звідки, переставляючи милиці, виходили на вулицю каліки. Вони живими повернулися додому, принесли радість своїй сім'ї. Хоч у хаті у них не завжди знайдеться жменя толокна, інші їм заздрять. Хоч і всміхаються, вітаючись, але в голосі неприхований смуток, тихе благання. «Хай хоч і таким, аби тільки живим повернувся і наш господар»,— наче промовляють вони. Облуплені стояли хати, садки позаростали бур'янами, поникло все, тільки одне — наша перемога — сповнювало гордістю серця. Ця гордість вела вперед, підводила людям понурені голови. Саме вона кожного ранку виводила людей у поле, кликала до роботи, хоч здавалося, ні в людей, ні у волів чи коней не залишалося вже ніяких сил. О, як часто тоді людина й кінь заглядали у вічі одне одному, мов дивилися в душу! Вони звинувачували й розуміли один одного, жаліли й скаржилися, проклинали й благословляли, ненавиділи й уболівали душею. Тоді не встигали вправлятися з роботою в полі. Пізно орали, пізно сіяли, пізно дозрівали хліба, здається, навіть сніг у горах танув пізніше, ніж звичайно. Скільки не точили леміш, плуг вискакував

з борозни, як не батожили коней, вони ледве переставляли ноги. Скрекотливо реготали сороки, кривляючись, стриба-ли по кінських спинах, розкльовували криваві садна, скільки не гнали їх, не втікали, насміхалися над кіньми, над людьми, здається, лише вони й були такими, як завжди, лисніли своїм строкатим пір'ям, безтурботно галасували.

Босоногим хлопчаком ходив Кизалак за однозубою сохою яку тягнули пара коней і пара волів. З усіх дітей аїлу він один уже давно не поглядав на дорогу. Батько його загинув ще на другому році війни, тепер він сам працював у колгоспі нарівні з матір'ю. За ці чотири роки Кизалак став дорослим. Його дитинство убила війна.

Серкебай виразно побачив тодішнього Кизалака. Він майнув перед очима й зник, натомість звідкись виповзла довжелезна смугасто-чорна гадюка. У Серкебая зайшлося серце. На якійсь хвилі знову з'явився Кизалак, але й гадюка не зникла. Обое миготіли перед очима, наче гналися одне з одним, разом зупинилися, мов зачаровані, знову переплелися. Разом оповили Серкебая, здушили його, стиснули горло.

Сипле сніг. На вулицях люди. Інколи долинає їх приглушений гомін. Про що розмовляють вони? Чи тільки про збори, які щойно закінчилися, про Кизалака, Серкебая?

Коли виходили на вулицю з сільського Будинку культури, Серкебай був спокійний, поруч з ним, як і завжди, були люди, молоді й старі, як завжди, про щось говорили, але Серкебай їх не чув. Ноги самі несли його додому. Поспішав додому, до Бурмакан. Сьогодні вона була йому потрібна, як ніколи за всі дні, місяці й роки, що прожили разом. Сьогодні він вийшов на пенсію. За неї боліла душа.

Бачив її на зборах, помітив, як вона крадькома, краєчком хустини витирала сльози, стримано покашлювала в кулак. Вона не кашляла ніколи в житті. Хвилювалася більше, ніж сам Серкебай. Йому й самому тоді на очі навернулися сльози. Але поборов себе. Високо звівши голову, владним поглядом окинув зал, вимагаючи тиші. Як і завжди, він був для всіх наче батько. А в душі... все горіло в грудях, здавалося, що там лиш половина серця, яке болісно тремтить. Озирнувся на своїх ровесників, з якими разом ріс. Онде сидить один, чомусь

надто вже бадьорий. Про щось перешіптується з сусідом. Усі, напевне, говорять зараз про Серкебая. Навіть телевізор подарували йому. А як аплодували люди! Але Серкебай усе розумів по-своєму. Поспішають якнайшвидше випровадити його, радіють, що він іде. Виступали, говорили добрі слова. А Серкебаєві здавалося, що його підбадьорюють, заспокоюють, наче хворого, немов виряджають кудись далеко, звідки нема вороття. Аж упрів, напевне, єдиний у всьому залі. То заспокоював себе, то лаяв: «Навіщо поквапився залишити роботу? Сам же пішов у райком, сам поскаржився на старість, на втому, запропонував висувати молодих. Досить з мене, напрацювавсь, мовляв. Звичайно ж, мені були щиро вдячні. І кандидатуру Кизалака схвалили, погодилися з моєю думкою. Кизалак... Сміливий, енергійний, меткий. То й добре. Нашим колгоспом керувати нелегко. А що коли розтранжирять, пустять за вітром усе, чого я домігся за довгі роки? Ні, поквапився я. Навіть якби й помер, виносили б мене на цвинтар з контори колгоспу. А тепер?.. Ні, зроблять так і тепер. Люди пам'ятають мене, вшанують мій труд. Чи ж вшанують? Якимсь підвозив одного полковника у відставці... Не знаю, чи правду він мені сказав... Поки працював, каже, доти відчував у собі силу. А вийшов на пенсію, подався одразу. За півроку, каже, геть постарів. Чи й зі мною станеться так? Одразу постарію. Вилежуватимуся в затінку, сполохуючи звідти собак... Ні-ні, Серкебай не опуститься до цього. Я працюватиму. Піду, завтра ж... Постривай. І справді, завтра вранці піду до контори, давайте мені роботу, скажу. Яку? Може, піти бригадиром? Ні, бригадирові не легше ніж голові. Нічого не виграю, навпаки, програю. Та чи ж я для того на пенсію йшов, щоб виграти в чомусь? Сам пішов, по своїй волі. Не захотів би, то й ніхто б мене не звільнив. Ні, таки правильно я зробив. Справа в іншому. Як провели мене люди? Плескали в долоні, хвалили. Вірити цьому чи ні? Хотілося б, але буває всіляко. Я ще не забув, як обирали головою сусіднього колгоспу Нурмата. На зборах усі хвалили його, а дійшла справа до голосування, жоден не підняв руки. Це лицемірство. То що ж, хіба всі, хто прийшов тоді на збори, були лицемірами? Трапляється... Ні, треба говорити відверто, навіть якщо доводиться казати не найкращі слова. Говорити відверто... А ти сам завжди робив так? Хіба з тобою не траплялося такого, що на словах погоджувався з людиною, а в душі

приховував злість? Ні, ти не мстив, але при нагоді міг і висміяти, і присоромити, а то й підставити ногу. Не для того, щоб знищити, а щоб провчити, направити людину. Направити... А я сам? Який я? Жорстокий і ніжний, щедрий і скупий, розважливий і гарячий. Тому й подобався людям. Може, ти й сам лицемір? Ні. Лицемір тільки й пильнує, аби зіштовхнути двох і самому поживитися з того. Сам на тому тримається, що інших ганьбить. А що здобув я? Добру славу. Так, це вона. Якби не моя добра слава, не зійшлося б стільки людей випроводжати мене, вшанувати... Е, але ж біля мене нема ні душі! Де ті всі, що ні на крок не відходили від мене? Пішли геть. Отак і всі. Поки ти на висоті, повторюють кожне твоє слово, а зіліз вниз, тільки спину й покажуть тобі.

А сніг летить і летить. Це завтрашній урожай. Урожай, а може й джут, падіж худоби. Добре, що йде сніг, погано, коли його багато. Все, що надміру, до добра не веде. Але де вона, міра? Один раз виходить так, на другий — зовсім по-іншому. Кажемо, що таке життя. Це теж його сито, сито життя. Дивися, щойно мені привиділася гадюка, а потім Кизалак. Бачив їх разом. А чому? Що між ними спільного? Нічогісінько. А виходить, їх зв'язує щось. Чим поганий Кизалак? Добрий хлопець. Я завжди його хвалив. Він того вартий. Відколи працює бригадиром. І діло знає. Тому...» — подумав Серкебай. І раптом застрибали думки, закружляли, немов сніжинки. Відчув, що ревнує свій колгосп до Кизалака. Не вірив, що з нього вийде голова. Ще тільки вчора босоніж за плугом гасав, а тепер буде батьком для людей, для цілого колгоспу... Чого доброго завтра ж візьметься повчати його самого. Серкебаєві затьмарився світ. Мов укопаний зупинився серед дороги. Похилився підрубленим деревом. Але не впав. З воріт навпроти вискочив і кинувся до нього собака. Тьху! Та це ж Мангил. Літо й зиму лежав у дворі, лінувався підвести голову на прохожого. Не гавкав не те що в завірюху, а й серед білого дня. Що з ним сталося? Ну й дива. Всі аїльні собаки впізнавали голову. А Мангил завжди лашився до нього, привітно махав хвостом. Невже й собака відчув, що він уже не голова? «Що за пригода? Що діється зі мною? Невже таке буває? Не те що людям, навіть і псам коле очі, коли йду мимо?» — подумав Серкебай. З болем відчув, що ніколи не повернуться ті роки, які він віддав роботі в колгоспі. Важко було, але й добре, що важко. Завжди поряд з людьми.

Та хіба ніколи не помилявся Серкебай? А той випадок з Кизалаком? Того першого мирного року?

Того дня Серкебай виїхав у поле надвечір. З його коня клаптями падала піна. До обіду їздив Серкебай по всіх полях, по обіді викликали в район. Голодний, втомлений, під'їздив Серкебай до Кизалака. Край поля стояв невеличкий курінь. Власне, він найбільше й приваблював до себе Серкебая. Там куховарка готувала для орачів джарму. Від голоду тьмарився світ, сподівався хоч тут щось перекусити. Не мав при собі грошей, аби щось купити на базарі. Але куховарки в курені не було. Відро вже встигло висохнути. Ще дужче захотілося їсти. Серкебаєві на комусь хотілося зігнати злість, і тут він побачив Кизалака. Той, тримаючи обома руками батіг, щосили шмагав червонястого вола, що ліг у борозну. Не помітив, як ззаду підійшов Серкебай. Віл ревів, але не рухався з місця. З очей хлопчика й з очей вола котилися сльози. Плакали обидва — і хлопчик, і віл. Тільки й різниці, що віл ревів басом, а хлопчик тоненько скиглив.

— З'їж свою голову! — крізь сльози кричав Кизалак. — З'їж нашого голову Серкебая! Мало тобі, то з'їж мене, бодай ти здох!

Віл реве, а хлопчик повторює одне й те ж саме. Сам схлипує й весь тремтить. Сива шкапа, запряжена в плуг перед волом, здригається від кожного удару. Вона смикається вперед, намагається зрушити плуга, але де їй підняти важкого вола. Глянув на неї Кизалак, і розпач охопив його. Проклинає все, цей час, війну, матір, що його народила, голову Серкебая. Віл намагається встати, зводиться на передні ноги, але вони підгинаються, і віл падає знову.

— Вставай, бодай би ти здох! Як же мені без тебе повертатися в аїл? О Серкебаю, бодай би ти не знав добра!

І додав ще такі слова, яких не напишеш на папері. Де тільки навчився такого, як тільки вимовив? Серкебая аж пересмикнуло від люті.

— Замовкни, жовтороте голопупеня! — закричав він і стьобнув хлопчика нагайкою через плечі, аж чвиркнула кров. Кров сироти, що пережив усі незгоди воєнного лихоліття, мерз, голодував. Переїдена потом, зітліла на сонці, давно не прана сорочка розповзлася на спині. Хлопчина скорчився під ударами, закрив голову руками й озирнувся. Його обличчя перекосила ненависть. Він не

плакав. Стояв і мовчав. Закрижанів, закам'янів. Наче помер, стоячи. Тільки очі його вп'ялися в Серкебая. В його очах було... все. Навіть неграмотний міг прочитати в тих очах багато чого. Були в його погляді слова... Так, слова, що за довгі роки перебродили, перекипіли, стали отрутою. Їх важче було заглушити в собі, ніж вимовити, важче втримати, ніж кинути кривднику в лице. Варто було Кизалаку сказати щось, і Серкебаєві відлягло б від серця. Хлопчина наче відчув це й замкнувся в собі. Серкебай було посміхнувся йому, немов вибачався, але посмішка поволі згасла, обличчя йому зсудомило, забракло повітря. Спробував розстебнути комір сорочки, але пальці не слухалися його. Відірвав гудзика, обома руками смикнув комір. Його сорочка теж ледве дихала, розірвалася навіпіл. На грудях забіліли рубці. То сліди від ран. Незвичне, суворе видовисько. Здавалося, він навмисне показав їх Кизалаку. Але хлопчина побачив не лише рубці, а всього Серкебая. Наче зазирнув у його минуле, теперішнє, майбутнє.

Над спиною Серкебая здіймалася пара. Справжня пара, яка здіймається, коли вийдеш з лазні, після швидкого бігу, під час важкої хвороби, коли спадає жар. Хлопчик не почув, як він заскреготав зубами. Йому все ще здавалося, що голова лає його. Йому заклало вуха. Ні, не заклало, скувало холодом. Холодом вогкого житла, злих слів, холодом нестатків. Що й казати, він забув навіть голублячі руки матері, її теплі обійми. Обоє не мали на те часу. По кільканадцять днів не бачать одне одного. Де й поділися колишні щирі розмови, лагідний шепіт у вечірній імлі. Як не вистачає цього хлопчині! Бракує її подиху, ніжного слова, лагідного дотику материнської руки до чола. Навіть коли дуже хочеться, не йде додому Кизалак, йому тепер треба дбати про завтрашній день, про те, як прогудуватися, як допомогти матері, адже після весни настане літо, потім осінь і знову зима, йому довелося підняти на своїх плечах батькову ношу, передчасно подорослішати. Він звикся з тим, що чисте небо служить йому ковдрою, постілью — рілля, чаєм — вода з гомінкого струмка, а пісне толокну — все одно що смажене м'ясо. Він знає, це боротьба, його обов'язок людини, його право. Інколи, втомлено ступаючи за плугом, він ще й співає тонким голоском. Невесела виходить пісня, а підбадьорює його. Лягаючи спати, він чує, як недалеко дихає кінь, а від того стає йому затишно,

наче вдома. Кінь хрумтить, пережовуючи траву, а хлопчині вчуваються в тому хрумтінні чиїсь слова. Здається, що з ним стиха розмовляє батько. Хлопчик лежить і дивиться в зоряне небо. Інколи воно густо засівається зорями, інколи зірки лиш поблискують де-не-де, часом вони сяють високо-високо, а трапляється — наче нависають над землею. Він помічає це. Змінюються не лише люди, змінюються навіть зірки. Може, й тепер, коли він дивився на Серкебай, йому подумалося про це, може, помітив, як на очах змінився Серкебай, злився за це на нього, а може, й жалів його. Хто те знає.

Серкебай наказав хлопчині випрягти коня й вола. Хлопчик пішов, і Серкебай поволі рушив за ним. Він не зводив очей з двох закривавлених смуг що, наче дві гадюки, звивалися на спині Кизалака. Дві смуги... Такі смуги обпекли колись і його спину. Та залишила їх не нагайка голови колгоспу, а плетений гарапник бая Батиркула. Серкебай тоді довго відлежувався, а Кизалак навіть не торкнувся болючих рубців.

Тільки тепер зрозумів Серкебай, що він накоїв. Спробував зважити свою провину, подивитися на себе збоку. Підуть тепер розмови. «Скажуть, голова Серкебай побив дитину, всі довідаються, всі лаятимуть, проклинатимуть мене. Замість того щоб втерти сльози хлопчині, я... батогом. Не дитину я вдарив, я скривдив матір, землю, народ. Стривай, Серкебаю! Куди ти втікаєш, навіщо лаєш себе? Що мені робити? Де мені взяти сили? Моя сила в таких хлопчаках, у старих дідах та бабусах, у самотніх вдовах при живих чоловіках. Інколи треба й ударити. Інакше жоден не вийде на роботу. Ні, я кажу неправду. Адже виходять. Працюють цілими днями за миску джарми. Хіба можна забути те літо сорок другого року? Було це тут, на буряковому полі. Приїхав хтось із районних керівників. Не міг стримати сліз, коли побачив біля арика жінку, що проводила полив в одних лиш подертих штанях. Тепер легше, ніж було. В цьому році повинен бути врожай. Ми перемогли, а це найголовніше. Але як я можу виправдовувати себе? Хто дав мені право вдарити дитину? Мене треба судити, замкнути до в'язниці. Як я подивлюся у вічі фронтовикам? Адже трапляється, що повертаються й ті, на кого прийшла похоронка. А що як повернеться батько Кизалака? Він помститься за сина, уб'є мене? Таких, як я, треба стріляти. Мало стріляти. І як тільки у мене піднялася

рука? Певно, якби я розбагатів, став би жорстокішим за Батиркула. Так уже було. Коли виміняв ловчих птахів на худобу й несподівано розбагатів. Адже я тоді жив з чужої праці, жив, як бай, а Қирбаш у мене наймитував. От і зараз повівся, як бай. Ні, це треба поправити, не можна залишати на завтра. Треба, щоб ніхто не дізнався про це. Треба все приховати. Приховати... Не можна приховати злочин. Хай мене судять, хай ведуть, хай засудять, як злочинця. Так буде справедливо. Коли всі воювали, я сидів у тилу, тепер фронтовики повернулися додому, а мені сидіти за ґратами. Зазнався я, загордився. Аякже, один чоловік на весь аїл з цілими руками й ногами. Хай зіб'ють тобі пиху, Серкебаю»,— думав він. Рука сама потяглася погладити хлопчика по голові. Чоло в нього було холодне, наче шкіра в гадюки. Серкебаєві привиділася довжелезна смугаста гадюка. Здалося, що хлопчик перетворився на гадюку, справжнісіньку гадюку, яка готова вп'ясти своє отруйне жало в кожного, хто її зачепить. Ні, хлопчина залишався самим собою, хоч і люто дивився на нього з-під насуплених брів. Але не вигляд його, а власна провина лякала Серкебая.

Серкебай знову наздогнав хлопчика, знову хотів погладити його по голові, та не насмілювався, бракувало сили. «Чому ця дитина мовчить? Хоч би озвався, сказав що-небудь. Адже це не людина, його душа затверділа, наче мозоль. Іде додому, де вже стільки днів не бував. Несе свою образу і гнів. Мстивий хлопчина. Сила таких у мовчанні. Вони не пропустять нагоди вилити свій гнів, підстерезуть і помстяться. Хіба можна назвати людиною того, хто забуває про помсту? Хай мститься. Я теж помстився б за це. Диви, як іде, мов нічого й не сталося. З цього буде пуття. Такі хлопчаки, як він, не те що від батога, а й від щигля плакали б цілий день. Таким був і його батько. Що то одна кров! Не озирається, веде мене за собою, змушує каратися, тремтіти. Адже я голова, аксакал. Де ж твоя сила, Серкебаю? Показав би її. Пам'ятаеш осінь тридцятого року, той чорний дощ? Ніч, темрява, хоч око виколи. Ти тоді був на току, де віяли зерно. Ще удень ти добряче намок і подався додому погрітися та підсушитися. Біля самого аїлу на тебе напали. Один схопив за повід твого коня. Але ти не розгубився, ударив його нагайкою. Він закричав від болю, але не випустив повід. Ззаду на тебе накинулося ще троє. Найближчого ти так оперезав нагайкою, що вона зірвалася з ру-

ків'я. Ти вихопив з-під ноги праве стремено й зустрів ним того, хто підскаочив до тебе. Тебе дістали ціпком по спині. Ти знепритомнів, але швидко отямився. Лють охопила тебе. Ти проявив себе гідним сином батира Сармана. Ти пришпорив свого коня, він рвонувся вперед, ти зіткнувся з одним із нападників. Ти знав, куди треба бити, навчився цьому ще тоді, коли, наймитуючи в Батиркула, не один раз вирушав у нічні набіги, коли крап чужі табуни й отари. Ти розкидав усіх трьох, забрав їхніх коней і приїхав в аїл. Коней замкнув у хліві. А вранці аїльчани впізнали їх. Це були коні місцевих куркулів. Тобі повідомили, що двоє з них загинуло, інших двоє втекло. То був бій, Серкебаю. Зовсім інша справа вдарити беззахисну дитину».

А хлопчик, про що тоді думав він? Може, лаяв, проклинав Серкебая, як тоді, коли намагався підняти вола, а може... Ні, на його похмурому обличчі закам'яніла вперта злість, але в душі у нього закипало одразу стільки слів, як піщинок у пустелі. Він боровся сам з собою. Перепліталися, плугалися суперечливі, неспокійні думки. Все почалося з того, що Серкебай погладив його по голові. Його торкнулася чоловіча, батьківська рука. Ледве втримався, щоб не заплакати вголос. Слід на тілі — на один день, слід у душі — на тисячу. «Якби цей Серкебай був моїм батьком, чи плакав би я тоді? Напевне. Чому ж не заплакав, коли мене відшмагав голова Серкебай? Це чужий чоловік. Нехай чужий, це мені на користь, спина заболіла, зате очі прозріли. Так мені й треба, сам винен. Що я за людина така, дванадцять років мені, а досі не навчився поважати старших, лаю голову колгоспу останніми словами, нічого не вмю робити, віл не може стати на ноги, а я реву. Скажу йому, будь мені за батька, бий мене, але доведи до пуття. Одне погано, сорочка подерлася. Де тепер взяти сорочку? Голова відшмагав мене, тому що у мене немає батька. Вдарив, бо він голова. Був би живий мій батько, пальцем не зачепив би мене. Я вб'ю його, я йому це пригадаю. Адже я Кизалак, син свого батька», — в гніві подумав Кизалак й озирнувся. Повні сліз Серкебаєві очі благали його про щось. Наче просили пробачення. Здригнулися вії, і з очей покотилися сльози. Серкебай витер їх рукавом і пробурмотів, хапаючи ротом повітря:

— Я винен перед тобою. Погарячкував. Майбутнє за такими, як ти, Кизалак. Ти довів, що сильніший

за мене. Ми постаріємо, завтра на зміну нам прийдете ви. Не дивися на мене, будь таким, як зараз, спокійним, міцним. Гаряча, нестримана людина помирає тисячу разів, а розважлива, міцна лиш один раз. Це одна з тисячі моїх смертей. Ти перемиг мене. Перемогла твоя мужність. Сьогодні ти був вищий за мене. Ти провчив мене. Ти був моїм учителем. Візьми нагайку, вдар мене. Бий, скільки захочеш, поки нема людей. Удар хоч один раз. Не зробиш цього, в моєму серці назавжди залишиться тягар важкої провини. Я страждатиму все життя, каратимуся тим, що накоїв. Удар мене, не жалій, я хочу, щоб ти мене вдарив.— Серкебай простягнув хлопчикові нагайку.

— Молодший не може підняти руку на старшого. Немає такого звичаю у киргизів. Не вдарю. Я ще з глузду не з'їхав, щоб бити вас. Мій батько загинув, але я не забув його слова. «Якщо тебе вдарить старший, не смієш підняти на нього руку, не смієш озватися словом». Так казав мені батько.— Кизалак перевів подих, шморгнув носом. Тільки тепер впало у вічі, що він ще зовсім дитина. Відвернувся й заплакав, тихо, беззвучно. Соромився своїх сліз. І тут він пам'ятав батьків заповіт: «Не плач, як баба, не рюмсай перед людьми. Ти мужчина».

— Звичай киргизів... Ти знаєш звичаї, я не знаю. Немає такого звичаю, що дозволяє бити сироту. З каменю ти чи який біс? Матінко моя, та було б у нашому аїлі хоч тридцять таких хлопчаків, як ти! В тобі наше завтра. А тепер розкажи всім. Скажи, що Серкебай — собака. Що не зніс твоїх прокльонів. Хай мене судять. Я заслуговую цього.

— Ні, не чекайте від мене такої підлоти. З якими очима я піду скаржитися комусь, що діждався від голови батога? Що це мені дасть? Вас можуть скинути, а на ваше місце пришлють когось лихого, тоді що? Людям же й гірше, а винним буду я. Ні, не скажу нікому.

— Не скажеш?

— Ні. Батько не вчив мене такому. Ви схожі на мого батька. Я не можу його зганьбити, не буду боротися з ним. Нічого поганого ви не зробили мені.

Тепер заплакав Серкебай. Пригорнув хлопчину до грудей, поцілував. Чому? Може, тільки тепер збагнув, що таке син, може, пошкодував, що у нього лише дочки, може, йому захотілося, щоб оцей хлопчак був його сином.

Заповітна, недосяжна мрія. У кожного є вона. Нема на світі людини, яка досягла б у житті всього, чого бажала.

- Хто там іде?
- Не знаю, Серкебай-ата.
- Що ж ти, синку, скажеш, коли побачать усе?
- А що казати, самі зрозуміють, що заробив.
- Сюди повертають. Напевно, це ті жінки, що копали арик. Може, ти б швидше пішов, Қизалаку?
- Ні. Не можу. Мені сьогодні не вистачило джарми.
- Мені теж. Толокно, напевно, скінчилося.
- Погано, що подерлася сорочка.
- Я віддам тобі свою стару.
- Чому не зроблять так, щоб сорочки ніколи не рвалися?
- Хто ж тоді шануватиме одяг?
- Якби люди ніколи не помирили...
- Хто б тоді цінував життя?
- Чому батько й мама найкращі в світі?
- Вони дарують життя.
- Хіба лиш тому? Мати навчає дихати, їсти, дивитися на світ, любити, цінувати життя. Так само й батько.
- Звідки ти знаєш це, Қизалак?
- Батько розповідав.
- Коли ж це було? Тобі ж і восьми не виповнилося, коли він пішов на війну?
- Одразу ж, як тільки я народився, коли лежав у колісці, коли зіп'явся на ноги, коли зробив свої перші кроки, коли вимовив перші слова. Він завжди говорив зі мною, удень і вночі.
- Ти не любиш мене, Қизалаку?
- Зате ваші дочки люблять вас.
- Ти б не хотів померти?
- Якби хотів, не радів би тому, що мене шмагають. Б'ють, отже, ти живий. Кому ж прийде в голову лупцювати мерця?
- Ти мудрець, мій сину. Не кожен розумний дорослий додумається до такого.
- Ні, це не я, мудрець мій батько. Недовго він жив зі мною, а його порад мені вистачить на ціле життя. Чи й стане життя, аби виконати його заповіти?
- Ти помстишся мені?
- Так.
- Чим?
- Працюватиму, як велить мені совість.
- Ти б ударив, якби був головою?
- Кого?

— Будь-кого.

— Але й він матиме якесь ім'я. Поки я стану головою колгоспу, вже не буде таких, як я, кого можна було б відшмагати.

— Хочеш головувати?

— Так. Кому не подобається керувати людьми. Ніж коритися самому, краще інших підкорити собі. А втім, хто може вгадати, хан чи бек буде колись з немовляти?

— З тобою сперечатися важко.

— Я не сперечаюся з вами.

— Від кого ти перейняв цю впертість?

— Від вас.

— Але ж я не впертий.

— До роботи впертий.

— Ти хотів би стати моїм сином?

— Навіть якби й хотів, не стану.

— У тебе є друзі?

— Так.

— Хто?

— Земля.

— Чому?

— Земля завжди шанує людину, хоч людина може й зневажати її. Земля зносить усе, людина цього не може.

— З чиею дочкою тобі хотілося б одружитися, коли виростеш?

— З вашою. Але всі вони старші за мене.

— Чому?

— Тоді б мені легко жилося.

— Як?

— Вона не лише працювала б за мене, але й говорила б.

— За старих часів ти зажив би собі слави, Кизалак.

— Або помер би молодим?

— Он як! Чому?

— Через свій язичок.

— Жінки вже близько. Візьми лишень накинь на плечі мій піджак. Недарма ж кажуть, у ворога око лихе, у друга — слова.

— Не маю звички позичати щось. Сядеш на чужого коня, так і чекай, що доведеться злазити з нього серед багнюки.

— Я задоволений тобою, Кизалак. Дасть бог, доживу до пенсії, на своєму місці залишу тебе.

— Скажете це в райкомі. Там вас добре знають.

— Піджени вола.

— Болить рука.

Ідуть семеро жінок. Кожній з молодиць по двадцять вісім-тридцять років. Завжди вони разом. Разом на роботу й з роботи, байдуже, голодні чи ситі, полатані плаття на них чи цілі, завжди веселі, жартівливі, готові піддражнити одна одну, підняти гамір і куряву там, де куряви зроду не було. Ще в перший рік війни вони почали називати себе новими, схожими за звучанням іменами: Джійдекан, Дільдекан, Аджаркан, Джамалкан, Самаркан, Сизилкан, Созулкан. Тепер у колгоспі вже й забули колишні їхні імена. Всі семеро — одна ланка. Інших жінок не беруть до свого гурту. Пісню завжди починає Джійдекан. По якійсь хвилі підводить голову Дільдекан, озирається довкола, мов качка на воді, й підхоплює мелодію. Аджаркан дзвінко сміється, поглядаючи на замислених подруг, і несподівано починає співати сама, не дуже переймаючись тим, щоб не порушити плавного ритму пісні. Джамалкан взагалі не стежить за піснею, крадькома озирається навкруги, мов шукає якогось чоловіка, зрідка підхоплює приспів, своїм могутнім голосом заглушуючи всі голоси. Самаркан з усіх найтихіша, одразу й не зрозумієш, співає вона з подругами чи лише ворухить губами. Найприємніший голос у Сизилкан, вона старається співати рівно й чисто, але ніяк не може втрапити в лад. Ці семеро жінок, штовхаючись, галасуючи, наздоганяючи одна одну, підійшли до Серкебая. Здається, Аджаркан на цей раз грала роль чоловіка. Інші жінки поштиво називали її агаєм, зачіпали, від сміху хапалися за животи. Вузькі, мов щілинки, очі Аджаркан зовсім зникали, не було видно навіть вій.

— Подружки, молодички, облиште мене, я вас боюся,— засміялася вона й підморгнула Серкебаєві. Всі семеро покотилися зі сміху.

— Не кажіть так, агай, якщо вже такі джигіти, як ви, почнуть уникати жінок, що робитиме мій свояк голова, якому вже стукнуло сорок? — грайливо витягла шию Джійдекан.— Ей, своячок! Ти чого остовпів? Ніколи не бачив такого сузір'я красунь? Чекай нас увечері вдома, прийдемо просити тітку Бурмакан, аби позичила нам тебе на сім днів. Бог любить тих, хто всім потроху вділяє, а того, хто не любить ділитися, саван чекає. Ми теж нічим не прогнівили бога. Не злодіями наші чоловіки були, не у в'язниці повмирали, всіх забрала війна. Позичають навіть коня, послужи нам конем

по одному дню. Якщо з тебе вийде добрий скакун, доскачемо до Коканда.

Всі засміялися. В Аджаркан навіть сльози виступили на очах від сміху. Вона закашлялася. Лише Самаркан щось буркнула собі під ніс, захищаючи Серкебая, скосила на нього очі й усміхнулася. Сім пар очей очікувально дивилися на чоловіка. Здрігалися, тремтіли довгі, мов у телички, вії Джійдекан, тріпотіли, наче крила метелика, разом наміста зблискували білі дрібненькі зуби, від стриманого сміху здрігалася шия, наче вона ковтала воду. Дільдекан задержувало виставляла свій веснякуватий носик, усім своїм виглядом даючи зрозуміти, що її теж варто було б помітити. Справді гарний ніс мала Джамалкан, яка, високо витягнувши шию, пильнувала далекого вершника. Чорні великі очі Самаркан дивилися не кліпаючи, мов замерзлі озерця. Осторонь стояла замислена Созулкан.

— Иди до нас, Серкебаю, заспіваємо. Поки співається, треба співати. Тітка Бурмакан, напевно, лиш голосити вміє,— взявши руки в боки, підійшла до Серкебая Джійдекан.— Скрізь гасаєш на своєму сірому в яблуках коні, нікому не даєшся до рук, іди до мене. Ой, лишенько, які в тебе кволі руки, голубе. Що, тремтиш? Ніколи не обіймав молодиці, крім тітки Бурмакан? О, диви, то червоніє, то блідне, бодай з мого обличчя злізло п'ять шкір. А нічого, худий, та жилавий. Не впадайте у відчай, дівчата, з нього буде пуття, якщо його перевести на кращі харчі.— Джійдекан взяла Серкебая за підборіддя й поцілувала в щоку.— А щоки які тверді. Дерев'яні чи костяні? Ну гаразд, заспівай, голубе. Починаймо. Співати у піст найкраща розвага. Не наїлися, то хоч наспіваймося. Нумо, молодиці! Ех, нехай йому всячина, був би живий мій сердешний, хіба б я зараз чіплялася до голови, ховаючи за жартами правду. Та не одній мені така доля. На людях і біда не біда. Не лише в чоловікові щастя. Із землі ми вийшли, у неї й підемо, коли настане час. Співайте дівчата. Я не плакатиму, не розпускатиму нюні, як жінка Мадилбека, не скаржитимуся на долю. Краще наробитися тут, на цьому полі, до сьомого поту, щоб звалитися з ніг. Гайда, молодички! Хай Серкебай не думає, що ми лиш до роботи вдатні. Ми, може, навіть палкіші за його Бурмакан. А втім, то золота жінка, нікому не зробить лиха. Коли не зустрінешся з нею, на думці у неї одне, аби лиш бог не забрав у неї цього нікчемного

Серкебая. Але ти не такий уже й нікчемний. Лишенько, чого це у тебе, голубе, коліна тремтять? Якщо в сорок років тремтять коліна, то в п'ятдесят і підборіддя затремтить. Тиха, тиха ця тітка Бурмакан, а кров з тебе, певно, смокче.

— Давай заспіваємо, Джійдекан! Давно не чув я вашої пісні, скучив за нею. Починаймо, любі мої. Пісня розганяє сум.

Делікатні слова Серкебая, те, як він подивився у вічі кожній з жінок, одразу змінили їхній настрій, настроїли всіх на пісенний лад. Сім пар таких несхожих очей якось по-іншому подивилися на світ, одразу ожили, сьйнули молодо й задеркувато. Пісня кликала їх.

В полі котять хвилю хліба,
Радість бродить тут і журба,
Все знайоме й рідне мені,
І лунають щастя пісні,

— почав Серкебай. Слухають мов зацікавилися жінки, потім пісню підхоплює Джійдекан, за нею інші. Разом із дзвінками жіночими голосами лине, зливаючись з ними, низький чоловічий баритон. Справжній чоловічий голос, голос самого голови. Жінки щиро вдячні йому. Такого ще не було ніколи, не те, щоб самому заспівати, ніколи й не підспівував їм. Завжди ходив замислений, інколи змахував правою рукою, стиха щось бурмотів, наче радився сам з собою, зупинявся на якусь хвилю й рушав далі. Але сьогодні пісня лунала за піснею. Досі ніхто з жінок не помітив свіжих рубців на спині Кизалака. Коли вони наблизилися, хлопчина непомітно відійшов убік.

Жінки підхопили Серкебая під руки, обіймали його, декотрі напівжартома-напівсерйозно цілували. Вперше за ці роки дали собі волю, вперше отак розходилися, загорілися. Лунав сміх, молодий, закличний. Той сміх котив горами луну, дзвенів струмком у долині, будив землю. Земля й справді прокинулася, наче досі спала. Пожвавішали коні, воли. Запах жіночого тіла, жагучий подих молодниць примусив його забути про все, розвіялися наче дим усі його печалі, втома, голод, турботи. Наче знову став молодим, не головою колгоспу, а просто парубком. Знову співав, сміявся, говорив давно забуті слова.

— Чомусь сумніваюсь я, що ти справжній мужчина,— брала Серкебая на кпини Самаркан.

— Сумніваєшся? Хочеш переконатися? — зареготала Аджаркан.

Замріяна Созулкан стояла збоку.

— Бодай вас гризли собаки! Кожна до себе тягне, кожна підгрибає жар до своєї паляниці. А кулака в голову не хочете? Візьму Серкебая під руку й поведу, куди мені заманеться. Чи не так, Серкеш? — озвалася Джійдекан, змірявши Серкебая палким поглядом.

— Ця знає, баба чи мужчина її Серкеш,— зареготала Аджаркан.

Але Джійдекан і справді ударила її по голові. Та спалахнула, почервоніла.

— Що, здихаєш, як ворон без падла! — ударила по руках Джійдекан.— Чи він тобі чоловік? Не розпускай, як індик, хвоста.

— Ей, молодички, чи ви показалися? Згляньтесь наді мною!

— З мене ж, як колись співалося, самі жили та на два дні сили, мене ножем поріж, то й кров не капне.

— Отакої, хоче від нас утекти. Чи для того зайця впіймали, щоб випустити його? Тримайте його дівчата, візьмемо своє. Стільки виглядали його і все дарма? — подала голос Созулкан, підходячи до молодиць, що обступили Серкебая.

— Та ви що, подуріли? Це ж сорому не оберешся потім. Пожартували й годі,— реготала, відійшовши вбік Жамалкан.

Созулкан виявилася міцною молодичею, схопила Серкебая за пояс, кинула на землю. Четверо молодиць підняли його за руки й за ноги і почали розгойдувати. Сорочка йому закотилася аж до шиї й на тілі забілили рубці. Угледівши їх, жінки притихли, зіщулились. І тут пролунав дзвінкий хлоп'ячий голос:

— Годі! Пожартували і досить.

То був Кизалак. Він стояв блідий і змарнілий. Зціпив зуби, стиснув кулаки. Молодиці покинули Серкебая й мимоволі подалися назад. Поки Серкебай обтрушувався та заправляв сорочку, Кизалак підійшов ближче. Зміряв очима кожну з молодиць.

— Не набридло? — спитав.

— Лишенько, бодай мені п'ять разів облупилося лице, що з тобою, голубе? — сплеснула в долоні Джійдекан, помітивши свіжі рубці на спині Кизалака.— Хто побив тебе, братику? Кажі скоріше, ми йому покажемо, як давати волю рукам, обома ногами взуємо в одну халяву.— Нагнулася над Кизалаком, роздивляючись рани. На очі їй навернулися сльози.— Просто ремені видер зі спини.

Гляньте ж сюди, дівчата, що діється. Наче який хижак кігтями проорав дитині спину. Хто бив, кажи?

Не зморгнувши оком, Кизалак відповів:

— Жінці негоже заступатися за чоловіка, це для нього ганьба.

— Чиї це слова ти повторюєш?

— Батькові.

— Хіба батько тобі казав, що жінка не людина?

— Ні.

— Що ж він казав?

— Те, що ви чули. І ще багато чого. Все.

— Лишенько, я думала, що це дитина, а то справжні-сінька відьма, баба-яга.

— Баба-яга навіть по-киргизьки говорити вміє?

— Ач, випинається, як голе ребро, а язик, що в гадюки. Що то кажуть: худюче — гадюче.

— Вас послухавши, і товстун на тріску схудне.

— А бодай ти здох, дурні ми, що за тебе заступилися. Хто вдарив тебе?

— Жінці не дався б.

— Чоловік? Отже, Серкебай. Так? Правду кажи, не соромся, тут і роздеремо його на шматки.

— Те м'ясо для вечері не згодиться. А силу свою прибережіть до завтра, покажете її, коли вийдете копати арик.

Аджаркан не втрималася, щоб не засміятись.

— Облиш його, коли він уже не дитина. Потішив ти мене, голубе, навіть вуха тепер не сверблять.

— Кого щось свербить, то й до сусіда по сірку біжить. Ходімо, коню, ходімо, воле, годі нам гиркатися з бабами.

Підганяючи коня й вола, Кизалак поволі рушив до аїлу. Сідало сонце. З гір повіяло прохолодою. Жінки штовхали одна одну ліктями, замислено потирали пальцями щоки. Дивилися вслід Кизалакові, дивувалися йому, не йняли собі віри. Хіба це слова хлопчика? І було їм не втямки, що під час війни діти дорослішають швидше, за рік проживають кілька літ. Чиїсь матері, тітки й сестри, вони ставилися до Кизалака, як до дитини, переживши війну, вони хотіли бачити підлітка дитиною. Всі стояли сумні, пониклі, мов спорожнілі бурдюки з-під кумису. Кожній з молодниць Кизалак чимось нагадав її чоловіка. Чи поглядом, чи голосом, чи манерою сперечатися, чи жестом. Кожна знаходила в ньому знайоме, рідне, втрачене назавжди. У кожної частіше забилося, тоскно

защеміло серце. Загинули їхні чоловіки, на кожного прийшла похоронка, але жінки ще плекали надію. Ці сім подруг, семеро веселих молодниць, не хотіли вірити смерті, кожна в душі сподівалася, що її чоловік, не зважаючи ні на що, колись таки повернеться додому. Адже траплялося таке. Жодна з них не ділилася своїми надіями з іншими, аби дарма не тривожити серце, але кожна знала про це. Кожна гадала, що інші загинули, але не її чоловік. І тільки в цю мить вони разом зрозуміли, що їхніх чоловіків на світі немає. В очах у кожної стояло одне: «Ось хто не загинув, не загинув батько цього хлопчика, батько Кизалака. Його син продовжив його життя, примусив усіх дивуватися, радіти, замислитися. То й нам не треба впадати у відчай. Адже у нас є сини, є дочки».

У всіх була одна думка, одне горе на всіх. Вони зрозуміли в цю мить, що стали вдовами. Їхні чоловіки померли для них саме цієї миті. Обійнявши одна одну, вони заплакали. На полі ні душі, нікому їх заспокоїти. Плакали, голосили, не соромилися нікого. Вечірній вітерець підхопив їхні голоси, поніс далеко-далеко. Прислухаючись, притихло село. Люди звикли до сліз, до плачу, але виходили на вулицю з кожної хати, хто пішки, хто на коні рушили в той бік, де голосили жінки. Стрибали на милицях інваліди, ступали тремтячими ногами старенькі бабусі, дріботіли діти, поспішали дівчата, розгублено оглядаючись довкола. Ідуть усі, квапитися кожен, дехто з жінок не встиг пов'язати голову хустиною, інші забули взути калози на шкіряні чобітки, хто накинув наопашки халат і по дорозі одягає його в рукави. Голосно перепитували один в одного:

— Хто ж на цей раз?

— Та вже сповістили про когось.

— Що, прямо в полі?

— У полі, чи вдома, все одно.

— Чоловіків не чути. Невже самі жінки?

— Жінки чи чоловіки, хто б не голосив, а сльози ллють-
ться.

Галас, гомін довкола. І над усім жіноче голосіння. Ось почувся дзвінкий голосок Созулкан.

— За Карабаєм побивається?

— Здається, це Созулкан.

— О, чуєш, каже: «Мій Саткин»?

— Стривайте, не галасуйте, дайте послухати.

— Іди, не барися, підійдемо то й послухаємо.

— Ей, жінко, ти пригасила вогонь у печі?

— Ой лишенько, я ж молоко поставила кип'ятити. Збіжить. Якби ж хто лишився в хаті. Я сама боюсь.

Зачувши голосіння, повернувся назад Қизалак. Став неподалік мов укопаний і дивився. І ніхто не бачив, що весь він тремтів, як струна на комузі. Очі повні сліз. Давно б заплакав уголос, якби хоч на мить забув, що він мужчина. Не хотів показати сліз перед цими жінками, яких люди прозвали Великим Ковшем. Люди, що підходили з аїлу, не помічали його. А хто й помічав, не звертав на нього уваги.

Семеро жінок сидять рядком на березі великого арику. Усі скинули на плечі хустки, порозплітали коси. У Созулкан подряпані нігтями щоки. Кожна голосить, як уміє. Чути дзвінкий голос Созулкан:

— Соколику мій, ти покинув своє гніздо, е-ей,
Соколику мій, чорна буря спіткала тебе в дорозі, е-ей,
Соколику мій, щодня тебе виглядаю, стільки літ, е-ей,
Соколику мій, стала я крижиною, льодовиком, е-ей!

— Але Джійдекан не сподобалося це її голосіння:

— Бодай ти пропала була, ніж отак заводити,— насварилася вона.— Вмієш два слова сказати, то знай, як їх до купи складати. Почала голосити, не порушуй давнього звичаю. «Соколику мій» кажуть тоді, коли оплакують сина чи молодшого чоловікового брата. Хоч би назвала його молодим витязем.

Созулкан нічого не відповіла їй, але одразу ж змінила заспів:

— Молодий витязь одягнув чорний плюш,— е-ей, а-ха-ха,
Молодий витязь посміхнувся, глянувши на людей, е-ей,
Молодий витязь одягнув чорний смушковий тебетей, е-ей,
Молодий витязь був гарний, наче місяць, е-ей, а-а-ха!

Самаркан та Сизилкан повторювали те, що проказувала Созулкан, слідом за нею. Коли ж голосили всі семеро, не можна було розібрати жодного слова, тільки й чути було, як вони разом протяжно вели «а-а-ха!» Проте ніхто й не дослухався до їхнього голосіння, всі знали, що жодна з них не була умілою плакальницею.

Сходилися люди, наче зігнані вітром хмари, голосили семеро жінок, кожна оплакувала свою тяжку втрату. Це було вражаюче, незабутнє видовище. А що ж Қизалак?

Він не міг утриматися, вдарив себе руками в груди, заголосив разом з усіма:

— О-о, таточку мій, татусю-у
Де мені шукати тебе...

Қизалак плакав усім серцем, не залишилося в його душі куточка, куди не досягало б горе. Плакала ніч, вмивались сльозами зірки, йлакала земля, гори, річки в ущелинах. Плакали діти й дорослі, дівчата й жінки. Кожен підходив до Қизалака, обіймав його, цілував, плакав разом з ним, зміщував з його печаллю свою печаль. Гомін, плач здіймався над полем, наче воно розбилося вщент, наче небо упало на землю. Всі разом не могли заспокоїти одного хлопчини. Серкебай сидів у сідлі на своєму сірому в яблуках коні осторонь від людей. Він мовчав, але по бороді його котилися сльози. Вони скапували на гриву коня. Він плакав від горя, згадуючи, що пережили люди за роки війни, плакав від радості, що дожив до перемоги. Скільки дужих мов скеля джигітів він сам провів на війну. Жоден не пішов без нього. Для всіх знаходив час, кожного благословив у далеку дорогу. Кожен з тих, що не повернулися додому, стояв тепер перед його очима й усміхався йому. Наче не загинули вони, а й тепер, як і раніше, косять сіно, поливають посіви, збирають хліб, доглядають худобу. Слід на землі залишається, навіть якщо пролетиться айран, а після них хіба не залишилося сліду? Слава богу, звучать тонкі дитячі голоси. Мине час, народ загоїть рани, сьогоднішні діти стануть стрункими джигітами. Ось що найбільше втішало Серкебая.

Звідкись надбігла Сеїлкан, мати Қизалака. Йй, напевне, сказали вже, що хтось побив її сина. Простовхувалася крізь натовп, кликала Қизалака по імені. Люди розступилися. Тоді лише притих Қизалак.

— Правду сказали мені, що тебе побили? — одразу ж запитала мати. — О господи, що ж це діється на білому світі?! Бодай тому рука всохла, хто зробив таке, бодай йому руки-ноги покрутило! Нема батька, нема кому захистити сироту, збиткуються над удовиним сином! О люди! О світе! Вмираю! Не можу пережити таке! Бідолашний мій Қизалак, ось коли загинув твій батько! — голосила жінка.

Чи голос у неї був такий пронизливий, чи так виплеснулася назовні її розпука, але крик той проймав до кісток.

Заплакали перелякані діти. Принишкли люди, замовкли голоси тих семи молодниць.

— Кажи, хто бив, кажи! Хай і мене задушить, розірве на шматки! Не хочу жити й дивитися, як тебе б'ють!

Кизалак не показав матері своїх сліз, навіть не схлипнув перед нею. Знову закам'янів, завмер. Ні звуку, ні слова, принишкли люди. Наче чекали, що буде далі. Тоді з сірого в яблуках коня долинув голос Серкебая, якого душили сльози:

— Я вдарив.

— Бодай ти був здох ще в колисці, зараз!

Сеїлкан не підбігла, підлетіла до Серкебая, вчепилася йому в бороду. Видерла жмут волосся. Серкебай не боронився. Жінка тягла його донизу, він покірно гнувся. Наче казав їй: роби зі мною, що хочеш. Несподівано пролунав голос Кизалака. Люди презирнулися.

— Мамо! Хіба голова б'є людей? Не він мене вдарив. Ударив мій ворог. Не чіпай його. Не ганьбися, жінці негоже піднімати руку на чоловіка. Годі, мамо! — крикнув він.

— Хто це, Кизалак чи батько? Чий це голос? — кинулася мати.

— Наш голос, мій і батьків, — відповів їй син.

Сеїлкан опустила голову, за тим винувато глянула на Серкебая:

— Прости мені, — тихо мовила вона. — Кров мені вдарилася в голову, коли почула, що вдарив ти. А того й не подумала, що ти ніколи й муху не скривдиш, не те що людину. Пробач.

Тут люди загомоніли.

— Бурмакан прийшла.

— Ось коли почнеться справжнє оплакування.

— Ей, дайте дорогу Бурмакан.

Тоді до всіх звернувся Серкебай:

— Ей, люди, давайте сьогодні пом'янемо всіх, хто не повернувся з війни. Сьогоднішню ніч проведемо в жалобі. Давайте цей день, п'ятнадцятого травня, щороку відзначати як день пам'яті загиблих. Будемо поминати їх отут, на цьому полі. Не маємо права забувати тих, хто загинув за нас. Є тут комірник?

— Долон, ти чому не озиваєшся? Стоїть і очима блимає.

— Та ж кажу, що я тут.

— Видай з комори три пуди борошна. Захопіть казани, посуд. Сьогоднішню ніч проведемо тут. Тут зустрінемо

світанок. Нумо, хлоп'ята, молодиці! Обертайтеся спритніше. Несіть ножі. Не забудьте кетмені. лопати. Гляньте, чи є в арику вода.

— Тече.

Усі, кого це стосувалося, подалися в село виконувати розпорядження голови. Тоді злинув над полем співучий голос. То був голос Бурмакан. Тягуча й чиста мелодія ширяла над полем мов птах. Кожне слово каменем лягало на серце. Якись невидимі чари були в цьому голосі, що стрімко злітав у височінь і плавно стелився над самою землею.

Серкебай скочив з коня, закинув повід за луку сідла, сів поруч з людьми. Бурмакан голосила, не вмовкаючи ні на мить. Але Серкебай уже не чув жодного слова з її плачу, далеко були його думки. Пригадалося літо двадцятого року. Бідно жили вони з Бурмакан, перебивалися з хліба на воду. І тут його спіткала важка хвороба. Все його тіло вкрилося гнійними виразками. Куди лише не кидався, до яких не звертався лікарів, поки не втратив усяку надію на одужання. Він обрид самому собі. Його тіло починало гнити. Як було пережити це тендітній, вразливій Бурмакан? Ті хвилини, що вони бували разом, обом здавалися вічністю. Якщо він був бридкий самому собі, то що вже казати про Бурмакан. Сердешна всіляко старалася приховати це. Заходила до юрти, затамувавши подих, намагалася якнайшвидше впоратися з роботою й раз коло разу тихцем вислизала надвір. Удихала на повні груди свіже повітря. Серкебай розумів усе. Він часто вибирався з юрти, годинами сидів у затінку біля неї. Волік за собою стару задубілу підстилку зі шкури лошати, сідав лише на неї, більше нічого не брав. Про його хворобу знали в аїлі всі. Сусіди, які раніше частенько забігали до них, то позичали, то віддавали щось, тепер не з'являлися в юрті, далеко обминали двір. Здалеку вгледівши, що до них іде Бурмакан, швидко зачиняли двері, або вибігали на вулицю, наче й справді поспішали кудись. Спершу Бурмакан не розуміла цього. Гукала сусідку, наздоганяла її. А збагнувши, що люди уникають її, і сама почала сторонитися їх. Того важкого року в злиденній юрті Серкебая та Бурмакан інколи не було навіть вогню. Адже й вогонь треба було позичати в сусідів. А всі боялися заразитися від Серкебая, відцуралися його. Важко жити самому, адже у киргизів давно повелося ділитися з сусідом усім. З'явився над чиеюсь юртою

синій димок, то й сусід уже на порозі. Один прийде позичити солі, інший чаю чи борошна. Зачувши, що вариться щось смачне, збігалися сусідські діти, чекали гостинця, всідаючись навколо вогнища. Надворі чатували дорослі. Заходили до юрти, коли влягався димок, якраз до гарячої страви. Ніхто не вбачав у цьому нічого незвичайного, кожен був упевнений, що інакше й бути не може. Ділилися усім, що було. Бодай по одному разу куштували якоїсь юшки чи джарми і відкладали ложку, коли бачили, що в мисці не густо. Вдячні були господареві й за те. Тих, хто не поспішав почастувати сусідів, зневажали. «Увійшла, а вони джарму хлебтали. Не дали мені навіть облізлої ложки»,— переказували одне одному. А тепер ні Серкебай, ні Бурмакан не могли навіть переступити поріг чужої юрти. Серкебай цілими днями сидів за юртою, спостерігав за людьми, що проходили й проїздили дорогою. Всілякі думки лізли йому в голову. Не сьогодні, то завтра на нього чекала смерть. Йому й самому хочеться якнайскоріше піти геть з цього світу, шезнути назавжди. І не тому, що зненавидів життя, ні, не міг терпіти цієї муки, не міг дивитися, як мучиться з ним Бурмакан. Як то важко жити разом, однією сім'єю, бути чоловіком і дружиною й гидувати одне одним. Хоч Бурмакан і намагається нічим не виказати себе, але в душі відчуває відразу до нього, цурається його, а може, й ненавидить. Проклинає свою безталанну долю. Обридла молодиці їхня поганенька юрта. З важким серцем переступає поріг і з полегкістю виходить надвір. Спершу, коли він захворів, обоє часто розмовляли, шукали лікарів, радилися, де роздобути ліки, а за останні десять днів жодним словом не озвалися одне до одного. І це найгірше. Жити разом і мовчати — немає страшнішої муки. Здалеку нишком поглядають одне на одного, наче звинувачують у чомусь, наче бояться, що варто комусь заговорити, і не знайдеться теплих, щирих слів, посиплеться лайка й прокльони. Але вони не сваряться, не ображають одне одного. Обоє розуміють, що жорстока хвороба може й завтра розлучити їх назавжди. Вони прощаються одне з одним, у душі оплакують одне одного. Інколи Серкебай шкодує: «Навіщо я одружився? У який чорний день зустрілася мені ця дівчина, цей ясний світлячок? Яка ти гірка, моя куца доле? Що стане з нею, коли навіки заплющатся мої очі? Кому дістанеться вона, кому стане дружиною? Чи зів'яне, загине? Ні, я не хочу цього. Але то все

дарма. Не часто виходить так, як того хочеться. Я помру, вона залишиться жити. Теплий спогад про мене ніколи не зігріє їй душу. Це погано. Коли помирає людина, її повинні згадувати добром».

Якось удень Серкебай уместився на своїй підстилці й захропів. Ні, він не спав, тільки удавав, що спить, аби не мовчати наодинці з Бурмакан. Дружина тихенько підійшла до нього. Переконавшись, що він заснув, вийшла з юрти й подалася до найближчої ущелини. Незабаром звідти почувся її високий протяжливий голос. Вона голосила. Хоч і не було чути, що промовляла вона, але голос її звучав сумовито і щиро.

Коли й наступного дня повторилося те ж саме, Серкебай гукнув дружині:

— Кого ти оплакуєш, Бурмакан?!

Злякана й розгублена, Бурмакан прибігла до юрти. Стояла й тремтіла, не знаючи, що відповісти.

— Це ти добре придумала, бідолашна моя. Покійника треба поховати як належить. Соромно буде перед людьми, якщо не зможеш стулити докупи двох слів. Готуйся, незабаром голоситимеш наді мною,— сказав Серкебай.

Бурмакан заплакала й кинулася цілувати Серкебая. У ній прокинулася жінка, ніжна подруга, вірна дружина. Серкебай відштовхував її, намагаючись не торкатися до неї руками. В цю мить обое почули, як хтось заголосив. Мимо їх юрти проходило багате кочів'я. Певно, у них хтось помер, бо не вмовкаючи ні на мить, голосила якась молодиця. Бурмакан не зводила з неї очей. Потім вона накинула попону на рябу корову зі збитим рогом, що була прив'язана біля юрти, сіла на неї верхи й рушила наздоганяти караван, умілу плакальницю. Бурмакан то з'являлася обіч сумної процесії, то зникала в натовпі, від'їздила все далі й, здавалося, забирала з собою серце Серкебая. Світ затьмарився в його очах, захиталася земля під ногами, пішла обертом голова. Залишитися без Бурмакан, що була для нього надією, мрією, багатством, усім в його житті, означало для нього розпрощатися з самим життям. Здавалося, Серкебай зазирнув у вічі смерті. «Треба тікати, треба зректися всього. Добрий пес здихає так, щоб його ніхто не бачив. Хіба ж я гірший собаки? Такою ганебною смертю я не можу померти в юрті, втечу, шезну навіки. Зберуся з останніми силами, заповзу в корчі, на болото, там і зогнию, там мене й доїдять черв'яки та мурахи. Не хочу смердіти тут»,—

вирішив Серкебай і підвівся, накинувши на плечі бла-
генький жовтий кошушок.

Серкебай ішов уперед, хитався, зупинявся, падав,
знову підводився й уперто просувався далі, ближче й
ближче до тих кущів, які намітив для себе. Йому хотілося
швидше дістатися туди, скоріше вибрати місце, де спочине
навек. Страху не було, здавалося, що він поспішає
додому, за яким так скучив. Втома, страждання, відраза
до самого себе, розлука з Бурмакан гнали його, штовхали
у небуття.

Сили покинули його. Тремтіли коліна, підкошувалися
ноги, він падав на кожному кроці. «Що сталося зі мною?
Де моя колишня сила? Хвороба, виявляється, дужча за
мене, дужча за все. Хвороба? Хіба це вона зв'язує, тисне,
душить людину? Де ж поділися ті славетні лікарі-зна-
харі? Невже всі загинули в шістнадцятому році? І ніколи
не залишили по собі? Може, й залишили, але хіба вони
прийдуть до мене? Вони підуть туди, де гроші, худоба,
смачне частування. Ні, неправда, вони б прийшли, але
нема в аїлі путящого лікаря. Отже, настав мій смертний
час. До того, кому не судилося вмерти, прийде лікар,
знайдуться ліки, до того, чий час настав, не навідається
навіть сусід. Ось вона, поруч... Смерть. Що це? Є вона
чи нема? Чи помирає людина? Певно, що ні. Якби поми-
рала, нічого б не залишалось після неї. Людина не
помирає. Те, що відіме, закопують у землю. Але житимуть
діти, а в них і характер, і вдача, і риси обличчя. А створене
її руками? Хіба не людина це? Ні, людина не може померти
зовсім, зникнути без сліду. А я? Я помру по-справжньому.
Нічого не залишиться по мені. Чим згадають мене люди?
Що я зробив? Дитина... як потрібна вона, коли прощаєшся
зі світом! Чому я раніше не думав про це? Не знав, що
помру, зогнию. Торік Бурмакан не доносила дитини...
О звірюко Серкебаю, ти ще заспокоював її, коли вона
плакала. А тепер лежиш і гниєш. Так тобі й треба! Ти
помреш і щезнеш навіки, інші продовжать себе на землі. Ти
ідеш з життя, не ставши батьком. Гіршої кари нема.
Сама природа проклинає тебе. Що ж, хай проклинає,
хай з'їсть мене, хай подавиться мною. Смерті я не боюся.
Кожен зустріне її. Чого ж тут боятися? Помирали й не
такі, як я... Де вони всі? Правильно, треба помирати.
Е-ех, якби щось живе потрапило мені на очі, з'їв би,
здається, живцем, будь що буде. Зголоднів до краю. По-
ститися стільки днів... Висох, схуд на ніщо. Де мої

бажання, надії, де майбутнє, що стільки думав про нього, де щасливе життя? Ось чому ми кажемо: це життя. Чого я не зміг досягти, того доб'ється інший, коли я помру, хтось народиться. Ех! Яке то щастя, думати! І справді, думати це теж боротися. Так, я щасливий, думкою можу сягнути далеко-далеко, осягти цілий світ. Тільки людина може. Стривай, дай хоч надумаюся, хоч думкою поборюся зі смертю, це все, що залишилося мені. Це моє, ніхто не відбере його у мене. Ніхто не передумає за мене моїх думок, ніхто не зможе боротися думкою зі смертю. Я борюся по-своєму, як і належить Серкебаєві. Онде зблиснула зірка. Самотня, одна. Може, це я, моє віддзеркалення в небі. Тремтить зірочка, тремчу і я. Сумно поглядає на землю. Може, й вона, як і я, народилася в далекому краї, може, й вона доживає останні дні.

На якусь мить Серкебай знепритомнів, упав. Але незабаром отямився, розплющив очі, звівся на ноги. Почував себе навіть дужчим, ніж був дотепер. Думка додала йому сил. Адже в думці надія, а в надії майбутнє.

З гір подув прохолодний чистий вітерець. Безтурботний, прозорий, він щойно народився з гірського льодовика, з гомінкої річки. Серкебай підставив йому свої розпашілі груди, відчув себе його рідним братом. Серкебай помирає, вітер залишається. Скільки ще Серкебаїв він підбадьорить, освіжить! Вітер не помирає, вітер не хворіє. А якщо захворіє? Тоді біда. Скрізь рознесе хворобу, по цілому світу. Ні, не можна, щоб вітер хворів.

Хто це голосить? Стривай, голосить хтось, чи тільки вчувається Серкебаєві? Розплющив очі. Він лежить у кущах. Дзюрчить, хлюпоче, шумить вода, кумкають жаби, десь далеко кричить якийсь звірок. Чи це крила зашуміли над головою, якийсь птах опустився неподалік, зачепивши Серкебая крилом, і знову злинув у небо. Може, це та істота, що виймає душі? Хіба вона має крила? Мусить мати, інакше як би вона встигала виймати душі з усіх, хто вмирає на всій землі.

Коли Серкебай знову розплющив очі, був ясний день, розплющив очі вдруге — нічна п'ятьма обступила його. Він зовсім втратив відчуття часу. Скільки днів, скільки ночей він пролежав тут? Хто те знає? Був наче п'яний. Не міг підвести голови, коли ж підводив, йому перекидався світ. Він лежав над струмком, на густій, наче повсть, траві. Це його одяг, його постіль, його повітря, його їжа, його домівка, його могила, все.

Серкебай напружив усі свої сили, розплющив очі. Як багато зірок, чистих, сяючих, безтурботних, байдужих. «Зірок багато, а я сам. Де ж вона, та бідолашна самотня зірочка? Повернулася до гурту, приєдналася до всіх, вилікувалася, подужала свою хворобу? Чому ж зі мною не сталося цього? Де люди? Чому не забрали мене? Люди... Хоча б Бурмакан... Кому ж іще тужити за мною? Хто ще заплаче над приблудою, що взявся невідомо звідки? Немає у мене дітей, нікому подбати про мене. Любий мій вітре, тільки ти поспішаєш до мене, голубиш мене, не гидуєш мною. Це, напевно, єдиний мій син. Вітер добрий, він дружить з людиною, ходить, обнявшись з нею, шепочеться, гріється у неї за пазухою. Я щасливий і з того. Я не помру. Всі пішли, але вітер залишився зі мною. Я ним живу. Ще щастя, коли вітер наскрізь продуває тебе. Якби не він, я, напевно, давно б уже зотлів. Вітер добрий, вітер завжди поруч. Він сам приходиться до людини, його не треба кликати, не треба шукати. Він сам знайде тебе. Я потрібен вітру, потрібен повітрю. Якби не ми, кому б він давав життя? Вітер нам бажає життя. Немає вірнішого друга, ніж він. Якби я упав у провалля, він і туди злетів би до мене. Стривай, чий це голос звучить? Чую мелодію. Хто грає на комузі? Муратали? Колись над Сон-Кулем я чув його. Ні, ця мелодія ще ніжніша. Грає Муратали чи життя? Чиста мелодія, світла мрія. Без мрії немає життя. Мрія — найдорожче, що є у ньому».

Ось і світанок. Звичайний, такий, як щодня чи... Ні, особливий світанок. Хто знає, чи доводилося коли Серкебаєві бачити такий. Не пам'ятає, відколи лежить тут. Дивовижний, чарівний світанок. Усе довкола всміхнулось йому. Ще звучить у вухах чарівна мелодія. Може, то сонце виграє на комузі? Ось воно зійшло. Більше, ніж звичайно, червоне, гаряче. Спалахнуло, збудило світ. Зігріло Серкебаєві тіло, повернуло його до життя. Сонце вклало у нього душу. Повернувся обличчям до сонця. Почув якесь шарудіння, хтось наближався до нього. Хто? Людина? Шукають його? Може, це Бурмакан?

Серкебай підвів голову, озирнувся довкола широко розплющеними очима. Помітив, як неподалік загойдалася трава. Потім щось заблищало на сонці. То була гадюка, повзла просто на нього. Кров шугнула в голову Серкебаєві, від люті серце перетворилося у твердий мозоль, ладне було розірватися. Серкебай підвівся, готовий

згризти живцем усе живе, що попадеться йому на очі. Схопивши рукою блаженного кожушка, ступив назустріч гадюці. Довжелезна чорно-смугаста гадюка повзе прямо на нього, підповзла, вчепилася в кожуха. Серкебай накрив її кожухом і сам навалився зверху. Через кожух схопив гадюку за голову, розчавив її п'ятою. Голодним, лютим вовком кинувся гризти її зубами, що пережовував, а що ковтав цілими шматками. Ні про що не думав, шматував гадюку поки вистачало сил, поки жували зуби. Не відчував, що він ковтає, забув, де стоїть. Він захмелів і все захмеліло довкола нього. Куди зникла мелодія? Де поділася гадюка? Що сталося з Серкебаєм?

Знову сонце, знову світанок. Той самий? Ні, зовсім інший, і сонце не те. Ніхто не знає, скільки днів і ночей пролежав він тут. Серкебай розплющив очі. Відчув себе легким, мов пушинка. І, диво дивне, виразки на тілі його перетворилися в білі плями, майже загоїлися. Та й сил прибуло. Глянув — поруч лежить половина гадюки. Знову гриз її, шматував, знову сп'янів від того. Знову розвиднілося, знову зійшло сонце. Серкебай відчув, що одужав. Прилетів легкий вітерець, обіймав його, горнувся до нього. Найближчий, найщиріший товариш. Вітер підняв Серкебая під пахви, допоміг підвестися, поставив на ноги. Гори, долина, дерева й кущі — все довкола було прекрасним. Відкинув кожух, впірнув у чисту воду стрімкої ріки. Перекидався, плескався в ній, наче рибина. Гірська вода змила з нього бруд, залишки хвороби. Не торкнувшись кожуха, Серкебай поволі рушив через кущі. Вибрав у гушавині місце, ліг і пролежав до вечора, до смерку. Тільки уже смерком вийшов з кущів. Побачив вогні аїлу, справжні вогні, ознаку життя. Він повертається додому, так, додому, який покидав назавжди. Надію згасити не можна, він думає про Бурмакан. Може, вона теж повернулася додому. Іде голий-голісінкий. Ті самі зорі дивляться на нього. Але дивляться не так, як раніше. Тепер Серкебай, міцний і дужий, здається більшим за них. Стелиться під ноги земля, йде господар землі Серкебай, розриваючи нічну пільму. Віє вітер, бадьорить, омиває тіло.

Ось і його домівка. «Що це? Хто там голосить на самоті? Боже, невже це голос Бурмакан? Вона прийшла? Вона прийшла? Вона повернулася? Певно, оплакує мене...» — майнуло в голові Серкебая.

Довго стояв біля юрти Серкебай, Бурмакан не вмовкала ні на хвилину. Вона голосила-вистівувала й здавалося, що тому ніколи не буде кінця. Серкебай уже тремтів від холоду.

— Бурмаш! Бурмакан! — стиха покликав він. — Я живий. Винеси мені якусь одежину.

Бурмакан завмерла: справді хтось кликав, чи то лиш вчулося їй? Зрештою опам'яталася, збрала Серкебайв одяг, кинула в двері. Сама, зіщулившись, присіла біля складених ковдр. І справді, по якійсь хвилі до юрти увійшов Серкебай. Живий і здоровий.

— Хто навчив тебе так голосити? — трохи пізніше запитав Серкебай.

— Сама навчилася. Поїхала тоді за тим кочів'ям та й навчилася.

— За тим кочів'ям?

— Так. Слухала, як голосила плакальниця, запам'ятовувала.

— Навіщо?

— Соромно було б не вміти зв'язати двох слів, якби закрилися твої очі. Люди засміяли б мене.

— Так, твоя правда. Такий наш старовинний звичай. Я ж і сам якось казав тобі про це. Нумо, покажи, чого ти навчилася. Починай голосити, але так, щоб почув увесь аїл. Хай знають Серкебая та Бурмакан усі, хто не знав їх досі. Смерть уже стояла наді мною. З того світу повернувся. Хай послухаю, як ти голоситимеш, коли помру.

Бурмакан заголосила. Вона почала упівголоса, але пісня-плач поволі набирала силу, міцніла, розправляла крила. Її підхопив вечірній вітерець, поніс на другий кінець аїлу. Линула, билася на вітрі мелодія, стукала у віконця, влітала до юрт крізь двері, перекидалася з вулиці на вулицю, будила, насторожувала всіх. Прокинувся аїл, де ніколи не чули такої плакальниці, люди виходили на вулиці. Збиралися по двоє, по троє і сходилися до юрти Серкебая. Сила голосу, сила сумної пісні зачарувала людей, незабаром люди заповнили подвір'я, стояли і слухали. Довго голосила Бурмакан, а коли на хвилюк затихла, пролунав чийсь хрипливатий голос:

— О-о Бурмакан, треба триматися, дитино моя, від долі не втечеш. Не треба так побиватися, хто ж іде за померлим у могилу.

Потім озвалася якась жінка, люди загомоніли.

— Люди, заходьте в дім. Чого боятися. Хвороба

лише до того пристає, кому судилося померти. Ну, коли ви боїтеся, я сам увійду. Мені доводилося ховати й таких, що померли від віспи чи від тифу,— озвався сухенький, сліпий на одне око дідок і штовхнув двері. Переступив поріг і занімів. Та й як було йому не заніміти, не розгубитися, коли живий Серкебай сидів у юрті.

Ось як було. Ось що пригадалося тепер Серкебаєві. Тепер, коли довкола плакали, голосили айльчани, виливаючи свою печаль, свою тугу за чоловіками, батьками, братами, що не повернулися з війни, Серкебай знову слухав голос Бурмакан, вона оплакувала всіх загиблих, проклинала війну. Не огледілися, коли почало світати. Тільки тепер замовкла Бурмакан, повернулася обличчям до людей. Тим часом принесли страву.

— Бідняк смачно поїсть, то вже й багатіє. Нехай йому всячина, хоч раз наїмося. Якщо вже пережили війну, то й після війни з голоду не помремо. Іжте,— звернувся до людей Серкебай.

З м'ясом впоралися швидко. І знову почувся голос Серкебая. Він стояв високий, стрункий. Тримав у руці тебетей, розмахував ним і говорив то сумно, то сердито, то стишував голос до шепоту, то чітко рубав слова:

— Брати й сестри мої, давайте сьогоднішній день, п'ятнадцятого травня, вважати днем пам'яті тих, хто за рідну землю, за всіх нас поліг на фронті. Давайте щороку в цей день приходити сюди, на це місце. А для цього, аби ми завжди приходили сюди, буде правильно, якщо зведемо тут Палац культури. Почнемо готуватися до будівництва з сьогоднішнього дня. Ось тут поставимо пам'ятник усім загиблим на війні. Тепер усе піде на краще. Голодні наїдяться досита, дужчими стануть худі. Поправимо своє господарство, держава дасть нам машини, заживемо щасливо. Завтра ми матимемо все. Я бачу, що тепер, перемігши лютого ворога, ми будемо ще успішніше будувати комунізм. Він не прийде до нас сам, не впаде з неба. Комунізм у кожному з нас. Ось що хотів я сказати вам. Що відповісте мені?

Звідусіль почувлися схвальні вигуки. Ось як було. Пригадав Серкебай тодішню свою промову й зупинився. Палац культури... Ось він, навпроти, той самий, який вирішили будувати тоді. Саме тут його щойно випроводжали на пенсію. Здавалося, що кудись іде, а ноги самі привели його назад.

Падає сніг, дужчає вітер. Та горить перед пам'ятником

Вічний вогонь. Ні вітер, ні сніг не згасять його. Це безсмертний вогонь, подих тих, хто загинув у бою, биття їхніх сердець, полум'я їхньої любові.

Серкебай підійшов до вогню. Полум'я то злітало вгору, то стелилося по землі, падало й зводилося знову, то згорталося клубком, що нагадував серце, то розвівалося наче прапор. Сніжинки злітали до вогню й танули біля нього. На світі багато вогнів, але такий горить лише тут. У ньому п'ятсот життів айльчан, що полягли на фронті. Ось бабуся підійшла до вогню. Це Бекзат. І її чоловіка забрала війна. Вона щодня приходить сюди, відколи тут запалили вогонь. Довго стоїть навпроти. Тисячу разів повторює ім'я чоловіка, молить його, проклинає війну. Дивиться й дивиться на вогонь, потім поволі виходить на дорогу. Зробить два кроки й повернеться назад, рушить і знову озирнеться.

Бекзат підійшла, важко спираючись на ціпок, зупинилася навпроти вогню, на своєму звичному місці. Не помітила заліпленого снігом, замисленого Серкебая. Стиха заговорила:

— Нурдін, любий мій, щодня приходжу до тебе, щодня гомоню з тобою таким, як ти був колись, ти кличеш мене, посилаєш мені надію. Здається, бачу тебе в цьому вогні, впізнаю знайомі риси обличчя, чую, як ти шепочеш: «Бекзат». Знаю, що то лише мрія моя. Але й вона додає мені сили. Не згасай, вогонь, не згасай. Згаснеш ти, згасне й моя надія. Я дякую долі, що бачу цей вогонь. Якби не ти, куди, до кого б я пішла? Ой, що це? Сніг? Невже так намело? Ей, ти сніг чи людина?

— Не сніг я, людина, Серкебай.

— Хто в тебе загинув, голубе? До кого ти прийшов сюди?

— До синів.

— У тебе не було синів, тільки три дочки.

— Усі, кого провів на війну, мої сини.

— Що, вийшов на пенсію? Став таким, як і я? Що залишив після себе?

— Боротьбу.

— Що ж ти бачив, головуючи стільки літ?

— Боротьбу.

— Що тебе чекає попереду?

— Боротьба.

— Чого тут стоїш?

— Борюся.

- Ти не подобаєшся мені такий.
- Сам собі теж.
- Чому?
- Бо перестала боротися людина, яка подобалася самій собі.
- Коли ти про це дізнався?
- Сьогодні.
- Чому?
- Раніше на це не було часу. Завжди обсідали справи. Уперше залишився наодинці з собою.
- І як ти себе почуваш?
- Погано. Немов повертається все, що давно забулося. Голова йде обертом, наче знову гадюку з'їв.
- Яку гадюку?
- Довгу, плямисту, з візерунками по боках. Я в боргу перед нею. Раніше це не приходило мені в голову, але ж тоді все моє життя було в цій гадюці. Пам'ятаєте, я розповідав, коли по мені голосила Бурмакан?
- А-а, це коли ти помер? Правду кажуть: знайдеться лік, якщо судився вік. А як підніс твій авторитет в аїлі той плач Бурмакан! Забули твоє ім'я Серкебай, почали називати тебе чоловіком плакальниці Бурмакан. Кожен шанував тебе, кликав до себе в гості. А потім, коли утворилися колгоспи, ти став головою. Що ж воно таке, головування?
- Боротьба.
- Ти родом з Джумгала?
- Ні.
- Тоді з Чуйської долини?
- Ні.
- Он як! А звідки ж ти?
- Моя батьківщина Киргизстан.
- У тебе є мрія, яку не здійснив?
- І не одна.
- А я думала, що нема. Чого ще хочіти людині, яка стільки років була головою колгоспу?
- Людина без мрії — не людина. Справжню людину мрія веде.
- Ти вважаєш себе справжньою людиною?
- Ні. Справжні люди не схожі на мене. Я не навчився жити. Чому? Працював, не дбаючи про відпочинок. Не знав, що це велика провина. Людина не має права старіти. Я постарів. Навіть у вихідні виходив на роботу. Нерозумно чинить той, хто не приберігає силу на завтра. Ось у

завірюху, того самого дня, коли мене провели на пенсію, стою з тобою біля вічного вогню, шкодую за тим, що минуло. Дивно, що ми зустрілися з тобою у завірюху. А пам'ятаєш, як зустрілися з тобою тієї зими? Ти дужча за мене. Ти справжня людина, тебе пам'ятатиме історія. Ти не любиш та й не можеш розповісти про те, що тобі самій довелося зазнати в житті. Коли запитують, відповідаєш, що важко було, але без того й життя нема. Я пам'ятаю те зимовище, яке люди прозвали Голім. Якби мені довелося розповідати замість тебе, я б звідси почав. Підходь ближче, тепер ми з тобою однакові. Я розповідатиму, а ти слухай. Слухай, що з тобою було. Пригадуєш ту сувору зиму, коли випали глибокі сніги? Ти залишилася в Голому зимовищі з сімома сотнями овець. До самого квітня не припинялися снігопади. Намітало кучугури у три метри висотою. Ми не могли дістатися до тебе. Посилали літак, але й він не зміг пробитися через хмари й туман. Спробували трактором прогорнути дорогу, але він провалився під сніг, ледве врятували тракториста. Тоді всі мої думки були про тебе. Ти стояла у мене перед очима. Інколи ввижалося мені, що виходиш на голу, обвіяну вітром скелю й дивишся в бік аїлу. Вчувалося, як ти лаєш, проклинаєш мене, то впадаєш у відчай, то підбадьорюєш себе. Кожного ранку ти прокидаєшся разом з воронами, вибігаєш надвір, вдивляєшся у небо. Ти сподіваєшся побачити нарешті вершини гір. Але бачиш ті ж самі хмари, густий туман, що повзе по схилах. Сніг не перестає падати, не вщухає вітер. Спершу ти не надто переймалася тим. Кожної зими іде сніг, але влягається хуртовина, прояснюється небо, визирає сонце, розтоплює сніжний наст на південних схилах і можна виганяти з обори овець. Коли ж занегодиться надовше, піде в діло сіно, яке ще з літа приберегли для такого випадку, насушили з невісткою й сином, склали в копицю. Якось перезимуємо. Нічого страшного нема. З аїлу підвезуть корми, якщо закінчиться сіно. Все буде гаразд. Серкебай у біді не залишить. А сніг летить цілий день, цілу ніч, кілька днів підряд. Інколи сіє дрібними крупами, не на добро. Час від часу зривається заметіль, здимає у небо сніг, що заліг на хребтах і на схилах гір, у вибалках і глибоких ущелинах. Не дає вийти надвір, подивитися за вівцями. Але ти не здаєшся, вранці звично будиш своїх:

— Вставай, Таштанбек! Прокидайся, Гулькайир.

Швидко вдягнувшись, вони поспішають надвір. Незабаром і ти виходиш до них. У вас одна лопата. Ви по черзі відкидаєте сніг. Шлях до обори, що поруч з хатиною, для вас справжнісінька мука. Тільки вчора ви прокидали доріжку, а сьогодні її геть замело. Гори снігу обабіч неї. Вівці не виходять із загону, Голосно мекають, зачувши, що відчиняються двері, кидаються до людей. Топчуть одна одну, штовхаються, аби раніше за інших одержати корм. Вони лижуть руки й ноги, смикають за поли, за рукави. Здається, що в овець позамерзли очі. Дивляться сумно, сердито. Вони голодні, їм треба сіна. А немає — ладні роздерти й з'їсти тебе. Ти відчиняєш ворота, випускаєш овець. Вони поспішають одна поперед другою, штовхаються, топчуться, мекають. На світанку, в густому тумані, серед гір страшно чути це несамовите мекання. Вони біжать на майданчик, який ти розчищаєш для них, щодня відкидаючи сніг до болю в крижах, до кривавих мозолів на руках. Ти цілу ніч рубала для них замерзле сіно, розминала, розбивала обухом сокири. Ти кладеш його в годівниці, намагаючись порівну розділити на всіх. У цьому твоя мужність. Навіть у такий снігопад ти не відмовилася від заведеного порядку, не залишила годівниць під снігом. Вівці в одну мить з'їдають усе, що ти кинула їм у годівниці, й благально дивляться на тебе. Ти боїшся, що вони захолять, замерзнуть, коли стоятимуть нерухомо. Ти заганяєш їх на обору, випускаєш невеликими групами й ганяєш довкола майданчика, де щойно годувала. Кожну з семисот овець ти відрізняєш від інших. Ганяєш усіх по черзі. Спершу вони не слухалися, завдавали чимало клопоту, ті, що вже побігали, знову старалися вилізти з обори. Але ж і худоба зникає, привчається. Незабаром ті вівці, які вже бігали по майданчику, розігріли кров, почали тулитися до лат у протилежному від воріт кінці обори, даючи дорогу іншим. З кожним висмикнутим зі скирти оберемком сіна все тривожніше билосся твоє серце, невеселі думки обсідали тебе.

Це зимовище з діда-прадіда використовувалося для того, щоб тримати овець у холодну пору року. І ти зимувала з отарою тут, не хотіла спускатися в долину. Не слухала ніяких умовлянь, хоч тебе й попереджували, що зазнаєш лиха, якщо зима видасться надто суворою, пропонували перегнати отару ближче до аїлу. «Якщо й доведеться сутужно, то мені, а не вам»,— відповідала ти. Стільки років ти доглядала овець, хто ж міг перед-

бачити таку скруту. Хіба ж не траплялося такого, що ти цілу зиму обходилася без кормів? Коли я потрапив сюди, мені запам'яталися три тополі, однакові, як близнюки, що стояли рядком біля обори. Я тоді радів і дивувався красі їхнього густого гілля. Було їм, напевно, не менше півтори сотні літ. Пам'ятаєш, я тоді заночував тут. Цілих дві години просидів під тополями. А якою теплою була та зима! По обіді з гір подув м'який, лагідний вітерець, за-танцювало, заспівало гілля, наче хтось торкнув рукою струни комуза. Ти ще пожартувала тоді, що маєш власного співака й комузиста, який завжди, хочеш ти того чи ні, гратиме й співатиме для тебе. Ти весело засміялася, замилувалася тополиними кронами. Ти розповіла, що влітку тут оселився соловейко. Коли я згадував це зимовище, перед моїми очима насамперед виникали три тополі. Вони тягнулися вгору, наче хотіли зрівнятися з вершинами довколишніх гір. А потім бачив овець, які штовхалися довкола, обдирали зубами кору, гризли деревину. Лаяв самого себе, що припустився такої помилки, головуючи стільки літ, карався, що не махнув рукою на твої заперечення, не завіз тобі достатньо кормів, сам судив себе. Подумки ставив тебе суддею і ти звинувачувала мене, допитувала.

— Устаньте, звинувачуваний Сарманов Серкебай. Як могли ви, голова колгоспу, досвідчена людина, залишити напризволяще отару овець у такому місці, куди лиш ворони долітають, де блукають тільки вовки? Як ви могли спокійно спати? Спокійно їли і вам не застрявав у горлі шматок? Як ви насмілювалися показуватися людям на очі? Ви забули, що таке сором? Як ви дбаєте про людей? Що вам чуже життя, чужа смерть? І це голова колгоспу? Як ви гадаєте, якої кари заслуговуєте за ваш злочин?

— Десять років тюрми.

— Всього-на-всього десять років? Он як ви цінуєте власне життя!

— Тоді розстріл.

— Хочете легко відбутися. Вас треба піддати тортурам. Мусите зазнати тих страждань, які випали на долю Бекзат, пережити те, що довелося пережити їй, а потім відсидіти десять років. Нічого не зрозумієш, поки не відчуєш на власній шкурі.

— Мені теж довелося зазнати лиха в житті. Я найми-тував у бая.

— Не плутайте старе й нове. Інша справа, якщо нема. Але корми були, але їх не завезли? Хто винен у цьому?

— Я.

— Що, може, розраховуєте відбутися доганою?

— Догана... Скільки я вже одержав їх.

Чого тільки не передумав тоді, які тільки думки не лізли в голову! Але ти не здалася тоді, не дозволила снігові живцем поховати тебе.

Зрештою припинилися снігопади, але хмари все ще вкривали небо. Губилися в тумані вершини гір, густий туман залягав у балках, в ущелинах. Ти не могла пригадати коли ще така холоднеча була на твоєму віку. Скільки років прожила на світі, але лише тієї зими навчилася відкидати сніг, зрозуміла як, з якого боку треба починати. Певно, що досвіду в цій справі тобі тепер вистачило б на все життя. Ти бралася за лопату, й у тебе завмирало серце: чи варто? І все ж починала роботу, лопата немов сама собою злітала вгору, відкидаючи набік грудки снігу. Ти працювала не піводячи голови. Син і невістка змарніли, схудли, цілими днями не випускали з рук лопати. Єдиним, що тішило вас, було вугілля і сіль. Серкебай завіз їх ще з осені на два роки наперед. Вугілля бралось синім полум'ям, весело потріскувало, сповнюючи кімнату теплом. Ви грілися, забувши про все, думали про завтрашній день. І знову виходили надвір, знову вступали в боротьбу зі снігом...

Ти призвичаїлася без упину працювати лопатою. Та якби не робила цього, снігу накидало б стільки, що потім було б неможливо розчистити його. Тіло твоє загартувалося, зміцніло, з кожним днем неначе прибувало сил. Ні, це напружувалися, натягувалися в струну твої нерви. Коли ж перепадала хвилина спочинку, ти валилася з ніг мов нежива й одразу засинала.

Того разу тобі довелося попрацювати ще довше, ніж звичайно. Не знаю, скільки годин підряд ти махала лопатою, піт заливав тобі очі, парувала спина, але пара миттю ставала інеєм, снігом, що падав під ноги. Вкрита інеєм, ти ходила по даху будиночка, як снігова баба. Якоїсь миті ти втомлено підвела голову, глянула вниз, у лощину. Радість охопила тебе. Ти помітила верхівки верб, що тяглися вздовж річки. Річки не було, вона залишилася під снігом.

— Таштанбек! Гулькайир! Ми врятовані, наші вівці

тепер не пропадуть! Дивіться! Гляньте туди! Зовсім недалеко корм, якого ми шукаємо!

Невістка з сином, не розуміючи, що сталося, вибралися на дах. Обоє вражено дивилися на тебе. Щоки матері вкрив густий рум'янець, з очей струменіла радість.

— Ось де нам доведеться попрацювати. Треба прокидати туди дорогу. Хай зійде з нас сім потім, але мусимо це зробити.

Так ти сказала дітям, показавши рукою на верби біля ріки. Вони зрозуміли все.

З цього дня у вас додалося роботи, ще менше часу залишалося на короткий перепочинок. Ви відкидали сніг, пробивали дорогу до річки. Не знаю, скільки днів довелося працювати вам, може, десять, а може, цілий місяць, але для вас ці дні тяглися, як вічність. Зрештою ви добилися до верб. Потім ви різали гнучке гілля, носили його, давали вівцям. Минали дні. Все менше залишалося верб. Чим далі, тим важче було добувати гілля. Кожен крок — це кілька десятків лопат снігу, який треба було відкинути. Одно допомагало вам — єдність, злагода. Всім керувала Бекзат і їй не доводилося двічі повторювати свої накази.

Ви втратили лік дням. Ви не знали, який місяць, який день. Але ви призвичаїлися й до цього, кожен робив своє діло. Здавалося, що так ви жили все своє життя. Сутужно було собакам. Розучилися гавкати. На кого, навіщо? Останніми днями всі три пси непорушно лежали в різних кутках обори. Вовків не було й сліду.

Це сталося надвечір. Таштанбек заліз на дах будиночка й невидючими очима дивився в долину. Несподівано заплакав уголос. Був то жахливий, нелюдський плач. Зуби у нього цокотіли, наче у вовка, він увесь тремтів, трусилися руки, підкошувалися коліна. Вийшла з будиночка Гулькайир, побачила чоловіка й завмерла з переляку, гримаса жаху перекосила її обличчя. Перехопило подих, ледве стримувалася, аби не заплакати. Бекзат залізла на дах, закричала на сина:

— О-о нікчема, бодай ти був не народився на світ!

Ти схопила його за комір, повернула обличчям до себе, кілька разів ударила по щоках.

— Ще раз пискнеш — уб'ю! У кого ти вдався такий? Твоєму батькові всі в аїлі давали дорогу, він не кланявся навіть кулям.

Але твої слова не подіяли на сина.

— Не можу більше! Тоскно мені. Задихаюся тут,— наче дитина заскиглив він.

— Замовкни! Людина створена для того, щоб перемагати. Схиляє голову худобина, людина бореться й перемагає. Скиглиш, мов собака, бодай ти пропав. Дружина його не плаче, а він реве. Краще вмерти, ніж жити таким нікчемою. Згинь. А ми хочемо жити.

Бекзат зіштовхнула сина з даху. Він з головою провалився в сніг, який був тут такий глибокий, що у ньому втопився б навіть довжелезний укрюк, яким виловлюють з табуна коней. Пронизливо закричала Гулькайир, від того крику замекали вівці, загавкали собаки.

— Мамо, заспокойтеся, стримайте свій гнів. Адже це ваш син, єдиний,— кинулась вона на шию Бекзат, обняла її, поцілувала.

— Не сина я народила, нікчому. Витягни цього пса.

Ось коли підтвердилося, що Гулькайир справжня гулькайир — квітка добра. Дісталось тоді лопаті. Вона тоді відкинула стільки снігу, що іншим разом для цього двом дужим джигітам довелося б працювати до вечора.

— Чи не так було, Бекзат, скажи сама?

Це Серкебай перервав свою розповідь, запитав замислену жінку, що слухала його, затамувавши подих.

— Було ще важче. Розповідай. Такої ночі приємно згадати минуле. Не забудь розказати, як добрався до нас.

— Після того випадку Таштанбек принишк. Не чути від нього ні звуку, ні слова. Іде, куди його посилаєш, робить усе, що наказуєш, а не покличеш його — мовчки сидить під вікном. Наче занімів. А тобі, бідолашній, ніколи було сумувати. Подиву гідна твоя відвага. Навіть та гора, на яку ти з надією поглядала, сподіваючись, що розпогодиться небо, навіть вона, оповита хмарами, раділа за тебе. Радів навіть сніг, щодня переконуючись, що йому тебе не здолати. О-о, і мені тоді непереливки було. Жодної хвилини не простоювали автомашини, трактори, бульдозери, які були у нас, розчищали дороги, возили сіно, доставляли худобі корми. Все закидало, завалило снігом, а в колгоспі шістдесят тисяч овець... Легко сказати, а спробуй прогодувати їх. Ціла фабрика по переробці заготовлених кормів. Їхне безперервне голодне мекання пронизує до кісток. Хто лише нам не допомагав, навіть солдати приїздили. За нашими підрахунками, ми мали дворічний запас кормів, але запаси

ці танули на очах. Чого тільки не спало на думку тоді. Якщо за одну зиму втратимо все, що збирали ціле життя... тоді Серкебаєві краще не жити. В різних місцях безперервно працювало тридцять дробарок. Боялися втратити малу порошинку, не кажучи вже про ціле стебло. Треба дозменно вклонитися нашим людям. Сто чоловік тільки те й робили, що подрібнювали, готували корми. Цілих сто чоловік. А всього працездатних було тоді в колгоспі дев'яност дев'яносто чотири чоловіка, ти ж і сама це знаєш. На всіх вистачало роботи й у благополучні роки, а тієї зими доводилося розриватися на частини. Як то кажуть, тримали душу в зубах. Ти ж і сама знаєш, раніше за місяць ми витрачали близько п'ятнадцяти тисяч центнерів сіна, вісім тисяч центнерів силосу, близько трьох тисяч центнерів концентратів. Так було тоді, коли худоба могла вийти у поле, на пасовища. А тепер довелося повністю перейти на готові корми. Ось коли ми дізналися по чому фунт лиха. Добре, що хоч завчасно здали на м'ясо двадцять тисяч овець. Люди позростали бородами, очі в кожного почервоніли від недосипання й вітру. Забули про дім. Я метався від бригади до бригади, з ферми на ферму. Тримав у кишені рахівницю, раз у раз прикидав наші запаси, і серце моє обливалося кров'ю. Здається, легше б віддав свою нирку, ніж зайвий пуд кормів, а мені ще кажуть, мовляв, маєте кормів на два роки, треба поділитися з сусідами. Хоч смійся, хоч плач, а мусиш якусь дешицю вділити. Не можна не дати, бо ж не чужі, трапляється що, самі ж завтра до них підемо, як вони сьогодні до нас. Шістдесят машин, сімдесят п'ять тракторів — ось що додавало нам відваги. Ось коли ми зрозуміли силу машин. Якби не вони...

— Скільки ж ягнят ми одержали того року, Серкебаю?

— Не менше, ніж у попередні роки. Двадцять дві тисячі. На кожні сімдесят ягнят потрібен сакманник, щоб доглядав за ними. Можеш підрахувати, скільки треба було людей.

— А пам'ятаєш, Серкебаю: коли утворився колгосп, у нас було дві тисячі овець. Ти вже й тоді був не з боязких. Усю колгоспну отару довірив мені як комуністу. Земля двигтіла, коли я погнала її. А тепер ми кажемо, як про щось буденне — шістдесят тисяч. Ну, продовжуй. Забувається все пережите, але ту прокляту зиму мені не забути довіку. То було лихо, що спіткало

всіх, торкнулося кожного. Наша влада допомогла нам вистояти. Інакше загинули б усі. Ну, продовжуй свою розповідь, Серкебаю.

— Зранку побігаєш, аж пожовкнеш, зарум'янишся за вечерею. Тепер у нашому колгоспі ціла група персональних пенсіонерів. Шістдесят карбованців на дорозі не валяється, чи не так, Бекзат-байбіче? Був би живий Нурдін... Наші душі були, мов близнята. Коли ти готувала щось смачне, він завжди тобі наказував: «Поклич Серкеша, Бекзат, поклич, кажу, гріх не поділитися з другом». Це була справжня дружба. Коли у мене що було, я кликав вас, ми на моє і твоє не ділили нічого. Справжня дружба єднала нас.

— Розповідай, продовжуй, Серкеш. Кружляють сніжинки, ти згадуєш минуле, а перед моїми очима стоїть та проклята зима, — сказала Бекзат, поправляючи над чолом пухову хустину. У відблисках вогню майнуло й згасло її розпашіле на морозі обличчя.

— Я знав, що тебе нелегко зламати. А все ж куди б не йшов, постійно думав про тебе. То ввижається мені, що ти тягнеш за ноги й складаєш під навісом замерзлих овець, то бачу, як ти знімаєш з них шкуру. Втративши всіляку надію чимось вам допомогти, я скликав актив, порадився з комуністами. Про тебе. Ми вже й гадки не мали врятувати овець, стояло питання про те, як зв'язатися з тобою. Сама розумієш, у чому справа. Кого я пошлю? Спеціалістів негоже зривати з роботи, у них клопоту вистачає. Думали-гадали, зрештою, я вирішив піти сам. І справді, це належало зробити тільки мені. Нурдін був моїм найближчим другом. Скільки разів нам обом доводилося дивитися у вічі смерті в роки колективізації. І ти, Бекзат, завжди була поруч з нами. Друга впізнають у біді. Біда прийшла. Напередодні вранці я запримітив просторий майданчик на перевалі. Туди можна дістатися вертольотом, а далі добиратися самому. Вони, напевне, не можуть пересуватися по снігу, бідолахи. Для кожного треба взяти лижі. Звичайно, намучилися вони без лиж. Раніше ми разом виходили на змагання. Навіть у старого вовка досить сили на одну вівцю, йду сам. Не піти — ганьба. Дивиться на мене душа Нурдіна, не дасть спокійно заснути мені. Приготуйте спирту, пшона, напечіть млинців. Потрібні легкі санчата з широким полоззям. Підкинете мене вертольотом, а решту я беру на себе. Не раз

бачив цю нещасну гору. Треба буде, згадаю, чого навчився, коли був пастухом.

— Твоя поява тоді... Цього не передаси словами. Мій Таштанбек після того зовсім змінився, став іншою людиною. Нема тепер у колгоспі кращого чабана. Ну, продовжуй, скільки не слухаю, хочеться чути знову і знову. Е-ех, нехай йому всячина, адже ми до того часу відкопали й вирубали всі верби, зовсім розгубилися... Аж тут я помітила тополі. Зраділа, послала по драбину й сокиру. Ось коли проявила свою спритність Гулькайир. Наче пташка пурхала, перелітала вона з гілки на гілку, опинилася на самій верхівці тополі. Я мало не плачу внизу, боюся, аби не впала. А їй байдуже, сніг упіймає, каже, якщо впаду. Так і обрубали ми гілля старезних тополь. Посипали сіллю й згодували вівцям. Ну, продовжуй далі.

— До ранку не склепив повік, подумки був уже на перевалі. А почало розвиднятися, який уже там сон, хоч би прояснилося трохи. Глянув і на radoшах аж упрів: над горами негусті білясті хмарини. Мої молодці приготували все, як належить. Сів я в кабінку вертольота і незабаром ми вже зависли над наміченим заздалегідь місцем. Залишалось лише дивуватися вправності пілота. Провів машину вузькою ущелиною між двох скель. Усе йшло, як і було задумано. Я вибрався на сніг, поклав на санки два мішки з вантажем, міцно прив'язав їх. З льотчиком домовився, щоб післязавтра, якщо не занегодиться, підібрав нас тут. Вертоліт піднявся в повітря й одразу ж пірнув у хмари. Я навхрест обв'язав себе мотузкою від санчат і рушив у дорогу. Я піднімався вгору, десь там було зимовище Голе. Тут ніде було заблукати, звернеш ліворуч чи праворуч й одразу ж наткнешся на скелю. Навіть компас був ні до чого. Лощину заповнив густий туман. Мені доводилося потрапляти у важкі умови, але такого я б не пригадав. Не боявся нічого, але на цей раз... У тумані все змінюється невідомо. Він немов чигає на тебе, ось-ось кинеється на тебе, схопить, пошматує, ковтне. Наче це й не туман, а щось живе, холодне, зубате огорнуло, оповило мене. Іду, а попереду щось бовваніє в тумані. Виступи скель. Холодний піт проймає мене, довго не можу заспокоїтися. Навіть розгубився, пошкодував було, що відважився на таку дорогу, наче лихий попутав мене. Але одразу ж вилаяв себе, відігнав

розпачливі думки. Я лиш прийшов сюди, а Бекзат зимує в таких умовах, то як доводиться їй? Вона жінка, я чоловік. Не називай себе так. Хай ніхто не почує від тебе цих слів. Треба йти. Так, або їх побачити, або вмерти. Перед очима з'явилася гадюка. Та сама, яку я згриз живцем. Повзе, накидається на мене, впивається в мій кожух. Я обливаюсь холодним потом. Зупиняюся, піднімаю голову. Що там видніється в тумані? Моя погибель? Нехай. Що ж, на свою погибель прийшов я сюди. Загинути за народ — доблесть хороброго. А якщо не загинути? Це не провина. Хіба обов'язково гинути за народ? Важче здійснити подвиг і не загинути. У цьому доблесть? Ні. Відважний не знає страху. А я боюсь. Мене лякає самотність, не смерть. Справді. Немає на світі нічого гіршого, нічого страшнішого, ніж самотність. О, туман порідшав. Прояснилося довкола. Бачиш, яка то сила. Навіть каміння жахає, коли нема людей. Людина прикрашає все. Крокуй, Серкебаю. Якщо виберешся звідси, ця лощина носитиме твоє ім'я. Люди запам'ятають це, а не те, що ти тридцять років був головою колгоспу. Нехай забувають. Я мушу допомогти дружині мого загиблого друга, мушу дійти, хоч би й довелося вмерти. Якщо я не здатен на це, хай навіки забудуть ім'я Серкебая. Де я опинився? А це ж чия голова випнулася з-за коміра? Тьху! Адже то скеля. Ох і кучугури намело. Знову насів туман. Наче закинув полу чапана та й знову опустив. Зачекав би хоч трохи, дав би роздивитися довкола. Нехай насідає. Серкебай навіть хотів цього. Там, де легко, справиться будь-хто, Серкебай прагнув труднощів, випробувань. Треба заспівати. Що? Починаю божеволіти? Хочеш піснею зрушити гори? Хіба можна тут подавати голос? Не смій навіть писнути, Серкебаю. Гори зараз чутливі, краще не чіпати їх. Від одного звуку можуть тріснути льодовики, зрушать з місця замети. Снігова лавина покотить униз, завалить, заб'є лощину. Тоді вже буде по тобі, Серкебаю. Мовчи, затамуй подих, ступай якомога обережніше. Рідна земля допоможе. Як легко я йду, наче хто мене тягне за руку. Так, мов на крилах лечу. Я швидко дістануся до місця. Мало що залишилося йти. Мало, навіть якщо багато. Адже ти голова. Міг би й сидіти під боком у дружини, дзвонити по телефону в усі кінці. Але це не для мене. Я — Серкебай. Мушу бути разом з людьми. Їсти масло чи пити воду, а доведеться, то й отрути ковтнути разом з людьми. Ось я й дійшов до

схилу. Тепер полечу донизу. Але це ще не схил, я вперся в скелю. Куди ж повертати? Коли б не піти назад. Тоді мені кінець. Треба запам'ятати це місце, щоб повернутися сюди, якщо заблукаю. А, та це ж Киз-Джигіт, дівчина й парубок. І справді, розколена навпіл скеля нагадує силуєти двох закоханих, що стоять, обнявшись. Ні, я не збувси з дороги. Через тріщину мені не перебрисися. Праворуч і ліворуч вода. Що ж робити? Вода... Де їй узятися зараз? Ступай, Серкебаю. Якщо не пройду тут, спробую з іншого боку. Ні, там замети. А коли рушить лавина? Не треба сушити голову. Не думай, Серкебаю, в такий час думки підточують силу. Я щасливий, бо йду боронити життя людей. Цього мені й треба. Зачекай, випий трохи, Серкебаю. За ціле життя ти навіть не пригубив спиртного, а тепер випий. Не людина той, хто п'є у розкошах. Навіщо пити, коли маєш над головою дах і дружину під боком? Випити можна тоді, коли втратив надію. Втратив надію... випити... Не в'яжеться до купи. Що я кажу? Хіба не спиртне забирає останню надію? Я не змерз. То й не треба пити. Якби змерз, тоді інша справа. Іди, Серкебаю, знову тобі не вдалося випити. Скільки разів за твоє життя тебе примушували випити. Молодець, ти не піддався ні на які умовляння. Дві речі псують людину — жінки і горілка. І куди ж я йду? Зовсім споночіло. Туман, чи вже ніч настає? А не рано ще? Скільки я пройшов? Зараз подивимося. П'ять хвилин на трегю. Де я тепер? Знову піднявся туман. Як там без мене худоба? Все буде гаразд. Я зробив тоді правильно, коли вперше запропонував направити на навчання в інститут за рахунок колгоспу наших хлопців. Двадцять вісім юнаків таким чином здобули вищу освіту. І як тепер працюють? Ні в кого кадрів не прошу, сам даю, коли треба. Не лише головні спеціалісти, а й ціла група працівників має вищу освіту. Оце й називається жити по-серкебаєвськи. Все було правильно. Минулого року п'ятнадцять колгоспників побували за кордоном. Тепер вони розповідають, можуть порівняти, оцінити інші країни, пильніше придивляються й до тієї, яку називаємо — наш колгосп. Дехто навіть відвідав Кубу, Канаду. Хай дивляться, хай подорожують, шана тим, хто трудиться на совість, ганьба недбайливцям. Яка тепер різниця між колгоспниками й мешканцями міста? Нема її. Щороку в колгоспі надається відпустка, справжня, двадцять чотири дні. Двоє наших односельчан головують у сусід-

ніх колгоспах, ще один керує радгоспом у Чаткалі. Це теж моя добра слава. Марні слова? Не для того я працював, щоб зажити слави. Для цього досить було б запалити землю. Ой, що це? Замість того щоб поспішати, замислився і стою. Бідолашний Серкебаю, все у тебе виходить не так, як у людей. Иди, не роздумуй. Дійдеш — зостанеться тут твоє ім'я, а не дійдеш — кістки. Досі не доводилося думати про смерть. Ознака того, що ще не старію. Молодшаю. Гаразд, можеш жартувати, тут не зашкочить це. Бідолашна Аруке, ось у кого була світла душа. А Бурмакан? Вона теж добра, і все ж... Не довелося мені зазнати щастя з Аруке. Загинула, напевне, тоді, вже й кісточки її зітліли в могилі. Нема тепер таких молодичь. Не кожний чоловік міг зрівнятися з нею. Можна сказати, ціла епоха минула з тих пір. Не так це просто дожити до моїх літ. У мене три дочки. Байдуже, що не сини, тепер це не має значення. Колись тільки син міг подбати про тебе, був поруч на схилі твоїх літ. А тепер усі вчаться, потім ідуть кудись працювати, а тобі залишається чекати від них листів. Такий тепер час. Ну, слава богу, здається, розсіюється туман. Що це? Вітер чи... Жалібно завиває. Невже вовк? Стогне, наче хвора людина. Лиха година, просто у мене над головою. Що це за скеля? А-а, Кара-Зоо. Тут ще не перевелися вовки? Чи один залишився на розплід? Звідти не стрибне. А спробує, то в снігу потоне. Вовк... Дивно чути його. Замість того щоб налякати, навпаки, підбадьорив мене. Все ж приємно почути голос живої істоти, коли йдеш у тумані й не знаєш, чи не вимерло довкола все. Я рушаю вперед. Раптом біля підніжжя скелі здійснюється хмара снігу. Не можу зрозуміти, що там сталося. Придивляюся пильніше й помічаю, що в снігу щось ворухиться. Зацікавило це мене. Знову щось завовтузилося, потім з-під снігу з'явилася голова. То був вовк. Сміливець, почувши мене, стрибнув зі скелі. Що ж робити? Хоч до ранку чекай, не зрушить з місця. Я повернув до нього. Очі блищать, паща роззявлена, клацає на мене зубами. Звивався, сердега, в снігу, голодний, схудлий, охлялий. А до того, напевне, ще й дуже старий. Правду кажучи, мені защеміло серце. Вовк — хижак, ненажера. Тепер це була просто знесилена, нікчемна істота. Тягнеться до мене, їсть мене очима. Повзе вперед, але знову провалюється у пухкому снігу. Не може дістати мене, якби міг, так би й увігнав у мене ікла. Ось яка зустріч. Віч-на-віч Серкебай і вовк.

— Ей, вовче, що б ти зробив, якби міг мене дістати? — питаю його. Замахуюся на нього палицею. Він клацає зубами. Все зрозуміло. «З'їв би», — відповідає мені.

— Дати тобі по носі? Розквасити його, аби більше не винохував нікого?

Вовк знову намагається звестися й знову грузне в снігу. Шкода мені його. Може, й він приносить якусь користь, ми ж не знаємо всього. Нічого зайвого в природі нема. Ось так, товаришу вовк, я вважаю, що ти, можливо, корисний. А яка твоя думка про мене? Скажи.

Кінцем палиці ткнув його в голову, що знову занурилася в сніг. Вовк у відповідь клацнув зубами. Що ж, цілком зрозуміло, про що ти думаєш. Одне у тебе на думці: як би когось з'їсти.

— А може, ти хочеш, щоб я тебе вбив?

Зібравши останні сили вовк плигнув до мене й знову заборсався в снігу. Точнісінько, як людина, що провалилася по шию.

— Я питаю, може, ти й справді прийшов по свою смерть? Відповідай.

Морда його дрібно тремтить. Рветься з нього душа, щоб схопити мене зубами, але сили нема.

Я сунув йому в пащу палицю.

— Чи не ти з'їв усіх овець Бекзат? А тепер тобі закортіло людського м'яса? Проткнути б твою діряву пельку, що не має дна. Тут землі нашого колгоспу. Отже, і ти наш колгоспний вовк. Якщо я маю право зарізати вівцю, то й тебе заріжу, коли захочу. Тобі не хочеться помирати. Мені теж. Хай уб'є супротивника той з нас, хто дужчий. Я дужчий за тебе. Ти загриз би мене, щоб з'їсти, я тебе вб'ю не для того. Мені навіть шкура твоя не потрібна, викину її геть. Шкуру треба здирати, для цього потрібні сили й час. Правду кажучи, мені тебе шкода. Може, з тебе був би добрий собака, стеріг би овець. Ні, з вовка не зробиш собаки. Я воюю лише з дужими вовками, не з такими нікчемами, як ти. Не хочу вбивати тебе. Прибережу краще сили на дорогу. Можеш іти за мною. Якщо хочеш, візьму тебе. Прив'яжу за шию й доглядатиму за тобою. По-людськи тебе прийму. Навіть розгодою. Е, друже, ти нагуляєш жиру та й обірвеш ланцюг, знову візьмешся за старе. Не вірю тобі. Ось і очі у тебе лихі, і паща люта. Поки у тебе вовчі ікла, залишишся вовком.

Я ударив вовка по морді, потім по зубах. Дзвякнув

металевий наконечник палиці, вовк з усієї сили прикусив її. Кілька разів смикнув. Він тягнув до себе, я до себе. Але я був дужчий, висмикнув у нього палицю. Так ми помірялися силами. Здавалося, що його очі вкрилися кригою. Чи втратив останню надію, чи зовсім знесилів, не знаю, але пащі вже не відкрив.

— Прощай, вовчище, я мушу йти. Моя справа боротися з сильними, не з такими, як ти. Помреш і без мене.

Я повернувся й пішов. Тоді вовк завив. Дивно звучав його голос. Наче не вив він, а плакав. Задля цікавості я повернувся, аби ще раз поглянути на нього. І що ти думаєш, з його очей і справді капали сльози. Мені защемило серце. Хоч бери та сльози йому витирай.

Рушив далі. Повіяв легкий вітерець. Туман піднявся вгору. Довкола розвиднілося. Яюсь дивно завиває вітер, незвично, наче той самий голодний вовк. Чи зачувши те завивання, чи сам по собі знову озвався вовк. Заскавучав мені вслід. Він шкодував, побивався, страждав, що довелося розпрощатися зі здобиччю, яку, здавалося, уже тримав у зубах. Коли ситий, у нього, напевно, голос зовсім не такий. Порівняв себе з ним. А що, коли б я опинився на його місці? Чи завивав би, чи лив би сльози? Не знаю. Він теж бореться. Це його боротьба. Бачив, як він зі скелі плігнув? Учинив би так само я, почувши внизу, під скелею, вовка? Звичайно. Або дався б йому з'їсти себе, або сам загриз би його. Живцем? Заради життя Серкебай з'їв гадюку, про вовка й казати нема чого.

Все далі вовче завивання, все тихіше воно. Ось уже не чути нічого. Я йду. Не знаю, скільки мені залишилося. Хочеться дійти і впасти в хатині Бекзат. Я почувуюся тепер певніше. Зустріч з вовком додала мені відваги. Хто рухається — я чи ніч мені назустріч? Обое. Густішає темрява, дужчає мороз. Треба лягати. Треба спати. Голод, безсоння й страх позбавляють сили. Чому людина сміється, коли холод проймає її? Так і замерзають, усміхаючись. Чи і я всміхаюся? О-о, страшний це сміх серед гір студеної ночі. Навіть стояти страшно, а шкрити зуби? Ні, не сміятимусь, помру, зціпивши зуби. А й справді, чому сміються? Напевно, спершу починають цокотіти зуби, потім тремтячий голос переходить у сміх. Може, сподіваються, що сміх додасть сили, зігріє? Сміх! Сміх добрий і сміх лихий. Деякі люди не сміються ніколи,

як тільки їх не задушить нудьга? Тим і цікаве життя, що один смішливий, а інший мов хмара дощова. За сміхом тінню ступає плач, за достатком голод, лихо за добром.

Я йшов розміреним кроком, згадував ті далекі часи, коли наймитував у Батиркула. Ось яке воно, життя! Був я тоді молодим, а тепер залишилися з мене тільки старі кістки. Минули дні, місяці, роки, життя не раз просівало мене крізь сито, але я не відмовився від боротьби. П'ю боротьбу, їм боротьбу, з боротьбою лягаю, в дорогу сідлаю її, нею дихаю, всюди ношу в собі. Жодної години не минає для мене без боротьби. Боровся й тоді, коли наймитував у бая. Яка то була боротьба? Несвідома, сліпа. Адже й сам не знав, з ким борюся, навіщо. Ні у чорному платті — це теж боротьба? Ні, не боротьба, боротьба — кожен мій спогад,кожна думка про ту ніч. Дружині нічого не розповів про те. І це справжня мука. Якби розповів, давно б скинув з себе тягар, який гнітить мене все життя. Скільки сміху забрало з мого життя те чорне плаття. Бідолашна Бурмакан, вірна моя дружина.

Лижею викопав яму в снігу, зробив для себе ложе. Я давно навчився цього. Знаю, як треба копати, як лягати, аби не замерзнути. Колись не раз доводилося взимку самому ночувати в горах. Спав як убитий. Але тепер зовсім інше.

Сніг тільки зверху твердий, далі вглиб його легко копати. Випорпав нору й заліз у неї. Людина теж звірина, але звірина розумна. Клапті туману вповзли зі мною в печеру. Нехай. Певно, хоче поспати поруч з людиною. Хіба туман коли-небудь спить? Туман не хмара. Туман теж мерзне. Він прийшов, щоб зігрітися від мого подиху. Все довкола сподівається, чекає чогось від людини. Птахи, що шугають у небі, різна живність, що блукає по землі, стрімка ріка, сама земля, зелені трави, дерева — все чекає чогось. Згадує людину, коли потрапить у скруту. Як ситий, тікає від людини, боїться її. А притисне голод, перемагає свій страх і йде до людей. Хмари й туман теж горнутья до людини. Та що хмари, гори й ті шукають підтримки в людей.

Сніг холодний, сніг теплий, сніг м'який, сніг твердий. Нора в снігу дуже тепла. Вона ховає мене від усього, від морозу, від ночі, від вітру, від туману. Лежу на сніговій постелі. Спершу холодна, вона поступово теплішає. Я зігріваю її, а вона мене. Така людина, таке життя, один одного студить, один одного зігріває. У чорному завжди

є біле, а в білому чорне, холод у теплі й тепло у холоді. На світлі завжди знайдеться тінь, а серед білого дня нічний морок. Ті, у кого добрий зір, навіть на сонці помітили плями. Мова йде про те, що й життя має дві сторони. Навіть серед людей трапляються зліплені зі снігу, з холодного снігу істоти. Навколо них замерзає все. Але гарячих людей багато, холодних набагато менше. А взагалі люди — то маленькі сонця, вони повинні випромінювати світло й тепло, зігрівати й прикрашати світ. Чи мене студили колись? Студили. А зігрівали? Теж. Так і я сам зігрівав і студив. Чи гаряча Бурмакан? Так, вона дуже гаряча. Вона своїми грудьми заступила дорогу холодній смерті, що поспішала до мене, зберегла мені життя. Це було в тридцятому році. Ми тоді об'єднувалися в артілі. Саме в цей час мене обрали головою й люди перестали називати мене просто чоловіком Бурмакан. Була ніч. Я щойно повернувся з поля й увійшов до кімнати. Не встиг навіть зачинити дверей. У хаті було темно. Дружина вже була в ліжку. Як звичайно, вона схопилася, тільки-но я увійшов, заходилася біля мене. Взяла сірники, щоб засвітити лампу. Але вони відсиріли й не хотіли загорятися. В цю мить розчахнулися двері й до хати влетів якийсь чоловік. Бурмакан стояла за мною. Він замахнувся ножом, але вдарив не мене, а дружину. Я щосили копнув його ногою в живіт. Ніж упав на долівку, а незнайомиць кинувся до порога. Проте я впізнав його. Це був наш недалекий сусіда кушнір Табиш. Сам він робив сідла, але батько його вважався куркулем. Я наполіг, щоб його розкуркулили й вислали. Табиш вирішив помститися за батька. Вирвавшись від мене, він влетів до хати голови сільради Бозгуна, прямо в ліжку сокирою розкрояв йому голову. Цілу ніч в аїлі стояв гамір. Табиш утік. Тієї ночі я не задрімав ні на хвилину. Не випускав з рук сокири Табиша. Чого таїтися, якби він попався мені, зарубав би на місці. Ні, ми його не знайшли. З першими півнями я вийшов на подвір'я. На даху було складено трохи сіна. Торік накосив. Дивлюсь, а біля нього примостився верблюд, стягує з даху і їсть. У нашому аїлі тільки Табиш мав верблюда. Залишившись без господаря, він бродив по аїлу, переходячи з двору в двір. Я вдарив його по голові сокирою Табиша. Жалю не відчував, адже то був верблюд куркульського сина. Верблюд повалився на землю. Сусіди наче тільки й чекали цього, підбігли з ножами, почали розбирати тушу. Дружина Табиша

з двома дітьми стояла поруч і плакала. Не посміла сказати й слова супроти. Верблюда швидко розтягли. Не було жалю до сім'ї убивці. Ось що пригадалося мені. Різне приходиться у голову, коли лежиш у сніговій норі. Табиш був людиною з криги. Він студив нас. Найбільше дісталось бідолашній Бурмакан. Довго гоїлася рана у неї на руці.

Як би там не було, але сніг добрий. У такий лютий мороз я б, напевно, не вижив без снігу. Сніг має свій запах. Багато чого вчувається в ньому. Але тільки тому, хто вмє цінувати запах, інакше, крім вогкості, не почувеш нічого. Сніг пахне свіжоспеченим хлібом, димком багаття, яблуками, вишнями, сливами, виноградом. Є в ньому запахи людини, звіра, квіток. Інколи сніг пахне кров'ю.

Хтось наче ходить наді мною. Хто? Вовк? Той самий, старий, охлялий? Усіх шкода, хто не має сили. Може, завірюха? Чи надовго завітала сюди? А що, коли мене закидає снігом? Виберуся лише навесні, коли він розтане. Не сам, звичайно, мої кісточки. Вода, так, весняна повинь підходить мене, закрутить, понесе. Тими ж вибалками, де я колись проїздив на машині, верхи на коні, потягне мене, поволочить, перекидаючи, піднімаючи сторчма, обдираючи об каміння. Робитиме зі мною все, що їй заманеться. А потім мене хтось знайде. Не у воді, а тоді, коли мене викине десь на мілину, знайдуть мене випадково, може, пастух, що вижене до води отару, може, учні, що вийдуть у похід... Похід, подорож... Хіба це буває? Можливо. Як буде далі, покаже ранок. Якщо побачу світанок, мене чекатиме боротьба, якщо не побачу — зникну назавжди. Тоді не буде Серкебая. Від завивання того голодного вовка з гір може зійти лавина й накрити мене. Ось так, закони гір суворі. Тоді тут, не в аїлі, не в пам'яті людей, залишиться моє ім'я. Так і назвуть це місце ущелиною, де загинув Серкебай. Так буде, якщо ця печера, де я лежу, не маючи змоги витягти ноги, тісна, як могила, і справді стане для мене могилою. Печера в снігу... Пам'ятник зі снігу... О-о, діти взимку поставлять мені пам'ятник зі снігу. Скажуть: «Ми зробили Серкебая». Поставлять сніговий пам'ятник. Довго він не стоятиме, ледь пригріє сонечко, одразу й розтане. Та й навіщо мені пам'ятник, якого ніколи не побачу? Хай би краще люди пам'ятали мене. Адже що таке пам'ятник? Те, що ти встиг здійснити, добро, яке ти зробив людям. Промерзши, промокнувши до нитки під дощем, поливальник Ісмаїл

зайде до теплої хати, так? Скупається в гарячій воді, так? Сяде в крісло, розстебнувши халат, так? Вип'є чаю, що закипів на газовій плиті, так? Увімкне телевізор і побачить Москву, так? То ж хіба мене не згадає? Скаже, славний був чоловік, побудував нам світлі будинки, телевізори поставив. Не всім це подобалося спочатку, а тепер розкошуємо. Мудрий був чоловік, знав, що робить. Скаже, ще й подякує мені. Ось і пам'ятник мені. Завітає до Палацу культури, побачить свого сина чи дочку, що співають на сцені, хіба ж не зрадіє? І згадає, що я загадав будувати цей палац. Ось який пам'ятник залишаю я людям. Якщо уночі замерзну, не треба мені кращого й міцнішого пам'ятника, ніж оцей. Якщо помру... Не можна помирати.

О-о, коли я наймитував у бая, він не раз виганяв мене в гори, на скелі, коли лютувала буря й вітер збивав з ніг. Не раз падав лицем у сніг, підводився знову й ішов далі. Хто ж погнав мене в гори тепер? Чому я пішов сам? Навіщо відмовився від теплої постелі в аїлі й солодкого сну? Що сталося б, якби пішов не я, а хтось інший? Хтось інший... У тому й суть. Міг послати кого завгодно, ніхто б не подумав про мене зле, всі сприйняли б як належне. Що ж, іти то йти. Але я загадав інакше. Приємно сказати: «Серкебай пішов сам». Сам запитую себе, сам відповідаю:

«Що привело тебе сюди?»

«Совість».

«Ні. Обов'язок».

«Хіба обов'язок голови самому забиратися в гори?»

«Коли б молодий загинув, людям занили б кісточки, а ти пропадеш, наїдяться та й реготатимуть на твоїх поминках».

«Ніяких поминок не буде!»

«Звідки ти знатимеш, будуть вони чи ні, якщо сам помреш?»

«Залишу заповіт, аби по мені не робили поминок. Я проти всіляких пережитків».

«Тоді ніхто не прийде ховати тебе».

«Четверо душ знайдеться».

«Ти хочеш здохнути мов собака?»

«Так належить хоронити людину. Хай зійдуться вшанувати мене, а не наїстися на моїх поминках».

«Ти віриш, що тебе шанують?»

«Ось і побачите. Якщо й без поминок прийде на мій

похорон багато людей, значить, шанують, а не придуть люди — гріш мені ціна. Так чи інакше поховають мене. Залишити без обіду — образити на один день, заплямувати совість — зганьбити себе на тисячу днів».

«Ти маєш совість?»

«Не знаю. Хай скаже народ».

«Чому ти завжди посилаєшся на народ?».

«Без народу я ніщо. Мене не існує без народу, без землі, без сонця. У народу вистачить сил здмухнути мене, мов порошинку, чи піднести мене до неба. Народ може, проклявши, прогнати кострубатою палицею, мов шайтана, може й благословити, шанувати, немов святиню. Народ сильніший за все, народ створює усе. Я лише малий пагінець на дереві народу. В народі всілякі є люди: добрі й лихі, розумні й дурні. На щасливого кажуть, що його благословив пророк. Пророк — це народ. Якщо він оцінить тебе й полюбить, то й пророк благословить. Народ не дасть скривдити, пильнуватиме, берегтиме, а якщо буде треба, то й від смерті врятує. Повітря, вода, хліб — усе для мене народ, народ — це Батьківщина».

«Що ти зробив для Батьківщини?»

«Віддав їй свої надії і чесну працю».

«Чому ти убого жив? Відмовляв собі в найсмачніших стравах, не веселився, не насолоджувався життям. Ніколи не з'їв зайвого шматка. І від усіх вимагав того ж. Чому?»

«Часом людина — що необ'їжджений кінь. Скаче, не розбираючи дороги. Якщо вчасно не зупинити, не загнудати його, зірветься в прірву. Існує наука совісті. Хто осягнув її, той знатиме міру, а інші...»

«Невже до цього часу ти нічим не поживився з громадського добра?»

«Якщо мені цілком вистачає моєї зарплати, навіщо простягати руку до громадського добра? Пам'ятаєш, скільки було анонімок, коли ми вели забудову села? Комісії приїздили одна за другою. Але у мене був документ на кожен виданий цвях, не кажучи вже про щось більше. Перевіряли, хитали головами та й забиралися геть. Запитуєш, у чому моя сила? Знову й знову повторюватиму — в чесності. Висип на мене відро сажі, залишуся чистим. Ось що означає жити по-серкебаївськи».

«А якби тобі не вистачало зарплати?»

«Іншим вистачає, то чому б має не вистачати мені?»

«Хіба мало гостей приїздить до тебе?»

«Хто приїхав не в гості, хай іде ночувати в готель. Там і їдальня є. Замовляй і їж, що душа забажає».

«Навіть птах злітає до корму, кружляючи. Мова йде про те, що не зайве виявити гостинність. Хіба мало таких, що беруть гостинністю, а не вмінням працювати?»

«Таким я не заздрю».

«Хіба ти не відступав від свого правила?»

«Ніколи, жодного разу. Варто один раз спіткнутися, й тоді — кінець. Людина повинна гідно триматися все життя. Трапляються й такі, хто удома веде себе так, а на вулиці по-іншому, на роботі він один, а у вільний час його не впізнати. Я так не можу. Знаєш того мого сусіда, що не має пальців на одній руці, який завжди ззирається, перш ніж вимовити слово? Кажуть, що на фронті сам собі руку прострелив, аби повернутися додому. На вулиці завжди жінку попід ручку тримає, а вдома що божий день сварка та бійка. Цей на людях стриманий, на роботі поважний, та нечисте у нього сумління, отруєна душа».

«А з тобою усе гаразд?»

«Я людина».

«Ти хочеш сказати, що в людини завжди все повинно бути добре?»

«Я втомився. Засну».

«Сам же казав, я ніколи не втомлююсь, якщо втомлюсь — помру. Чи не настав твій час?»

«Не боюся вмерти. Мене замінить Кизалак».

«Кизалака можуть і не обрати».

«Не журися. Будь-кому не довірять колгосп».

«Кизалак? Той, якого ти колись відшмагав нагайкою? Чи не надто він запальний?»

«Про кожного можна сказати, що він запальний. Тільки один усе тримає в собі, інший лається, гарячкує. Людина як самовар. Спробуй щільно його закрити — й пара розірве мідь на шматки. І людину може рознести, якщо вона не даватиме виходу почуттям. Розсердився — насварися, не мовчи, щоб потім помститися. Мстивий не може керувати людьми. Батько не мстить своїм дітям. Керувати людьми — бути їм за батька. Хочу спати».

«Раніше тебе не хилило на сон. Чому ж хилить сьогодні?»

«Роботи нема».

«А думати хіба не робота?»

«Ні, скоріше хвороба».

Ось так розмовляючи, сперечаючись з самим собою,

я поволі засинав. Не знаю нічого важчого, дужчого, більш упертого, ніж сон. Може, він хотів надолужити тепер усі мої недоспані ночі? Навмисне привів мене сюди, закопав у норі, робив зі мною все, що хотів. Забирав у мене силу, думки, мову, волю. Я упирався, не хотів коритися йому. Хотілося ще багато чого сказати самому собі. Спробував поворухнутися. Підвів голову. Вона була така важка, наче десять голів у мене виросло замість однієї. Я дуже злякався. Тиша. Мертва тиша довкола. Здається, вимерли навіть мої думки. Що там, назовні? Чи не перевернувся світ? Ні, все на своєму місці, крім моїх думок. Коли ж думки не на місці, людині перевертається світ. Хочу жити. Ніколи раніше не хотілося жити так сильно, так щемно. Яке то щастя ловити сонячний промінь! Життя прекрасне. Повітря, хліб... Хочу їсти. Прикушую губу. Треба терпіти, кажу собі. Дав слово, що витримаю, мушу терпіти. Все горить у мене всередині. Не зважаю на те. Як було у роки війни? А семеро вдів? Ось лунають, зливаються до купи їхні голоси. Вони оплакують своїх чоловіків. Досі, сердешні, не забувають їх. Не дає забути печаль, цвяхом забита у серце.

Здається, наче семеро жінок увійшло в мою нору. Семеро жінок, семеро вдів, сім нездійснених мрій, сім довічних проклять війни. Разом піднімають мене й несуть. «Добре, що ти замерз, Сержебаю, віднесемо тебе й поставимо в центрі аїлу. Будеш стояти там вічним пам'ятником собі. Камінь є камінь, а нам потрібно, щоб ти стояв сам. Будемо бачити тебе й радіти, проходячи мимо на роботу чи з роботи. Серкебай додаватиме нам сил. Усім розповідатимемо про тебе, хвалитимемо тебе. Чому ти сидиш у цій норі? Будь-хто з нас сімох пішов би замість тебе», — каже одна. Очі мої розплющуються, на хвилину проясняється свідомість.

Потім я їду в машині. Сам сиджу за кермом. Ідуть по дорозі люди. Я зупиняю всіх. Не відмовляю нікому. Розповідаю, що більше люблю ходити пішки. Радіє земля, коли по ній ступає людина, і людина радіє землі. Негоже віддалятися від неї. Земля тебе породила, земля ж і прийме, коли помреш. Усе довкола — земля. Якби не було землі, не було б і життя. Хай квітне земля.

Розвиднілося. Я вибрався з норі. Туман зник. Можна було розгледіти гору до половини. Я зрадив. Було зрозуміло, що до Бекзат уже недалеко. Але мушу дотримати слова. Нічого не їм. Треба терпіти.

Але радість моя була недовгою. Знову наліг туман. Не можна було зрозуміти, рухаєшся ти чи тупцюєш на одному місці, за крок уже не було видно нічого. Вогка холоднеча ліпилася до обличчя. Я весь побілів, немов сніговик. Цьому, здавалося, не буде кінця. На схилах мої санчата мчать донизу, я ледве стримую їх, зате на під'йомах витягують з мене жили. Тільки й відпочиваю, коли випадає йти по рівнині.

Боюся гукнути, може зійти лавина. Мушу мовчати, поки не дістануся до хатини Бекзат.

Іду і іду, не зупиняючись ні на хвилину. Несподівано лижею зачепив пеньок. Вербовий пень. Радісне передчуття охопило мене. Верби... Нумо, подивимося, що буде далі. О, тут багато пеньків. Отже... Всі до одної верби, що росла над річкою, вирубали й згодували вівцям. Коли ж скінчилися верби... Годі! Лихі думки — то жарти шайтана. Той, кому спало на думку вирубати верби, придумав ще що-небудь.

Туман ненадовго розвіявся, а потім наліг знов. Але я встиг помітити три тополі. Але ж вони були однаково високі, чому ж одна тепер зробилася нижчою за інших? А-а, он воно що, її обрубали, щоб годувати овець. Але дві інші ще стоять.

Тепер я швидко дійшов до місця. Ти сікла тоді гілля сокирою, так, Бекзат? Я привітався, ти скрикнула з несподіванки. Ти й справді трохи злякалася. Потім, коли впізнала. Ой, цілувала мене, мало не задушила в обіймах. Цілувала, сміялася, плакала.

Зайшли до хатини. Ти зовсім посивіла. А до цієї зими не мала жодної сивої волосинки.

Ніколи в житті мені не доводилося пити такого гарячого, такого солодкого чаю, як тієї ночі. Ми пили, відігрівалися, розкошували. Скільки було розмов! Ти розпитувала про все, що відбулося, що сталося в аїлі від осені, я розповідав. Говорили й не могли наговоритися.

Але й прийшов сюди не для того, щоб зимувати, на світанку треба було вирушати в дорогу. Твій син став на лижі й поїхав зі мною. Я показав йому, куди скинемо з вертольота сіно, як тільки дозволить погода, і він повернувся назад.

Я проминув ту нору, у якій довелося ночувати. Потім... підійшов до того місця, де тоді залишився вовк. Він лежав тут і ворон викльовував йому очі. Вовк... ворон... Цікаво, як у такий туман ворон міг запримітити

вовка? Я не можу пояснити цього, ніхто цього не пояснить.

Небо прояснилося, коли я дістався до місця. Опівдні прилетів вертоліт... Ти пам'ятаєш, Бекзат, ті дні? Я не можу забути. Ось воно, сито життя. Ось вона, боротьба. Ось вона, справжня насолода. Забудуться щедрі гостини, коли тебе частували найсмачнішими стравами й напоями, навіки залишиться в пам'яті та дорога. Забудуться погожі дні, коли ліниво брели по пасовищах ситі отари, але та сувора зима зостанеться в пам'яті довіку. Чи не так, Бекзат?

Десь заплакала дитина. Вперше подало голос немовля. Нова людина прийшла в аїл. І сповіщає світові про свій прихід. Кричить на повний голос. Озираючись Серкебай і побачив, що проходить повз двоповерховий пологовий будинок. Пологовий будинок... Так, він побудував і це.

«Куди ж поділася Бекзат? Де вічний вогонь? З ким я розмовляю? Справді розмовляю чи лиш подумки згадую минуле? А-а, виявляється, я вже давно минув вічний вогонь, минув Бекзат. Не з нею я розмовляв...» — подумалося Серкебаю. Як і раніше, падає сніг. Чистий, холодний, лапятий. Стали снігом дерева, все село.

Хто це йде, хто серед ночі співає? Про що співають? Самі жінки. Голоси знайомі. До ладу виходить у них. Диви, наздоганяють. А-а, це ті ж семеро жінок, що оплакували своїх чоловіків, коли закінчилася війна. Ідуть по той бік вулиці. Не помічають Серкебая. Він стоїть, проводжаючи поглядом нерозлучну сімку. Всі семеро залишилися самотніми вдовами. Жодна більше не вийшла заміж. Дали собі таку клятву й дотримали її. Потоваришували й здружилися також їхні дочки й сини, а це ще міцніше зв'язало їх між собою. Були просто подругами, а незабаром стали ще й свахами. Не мали жодного свата, самі тільки свахи. Так і прозвали їх в аїлі свашками. Разом переживають і радість, і біду.

«Прекрасні люди. Якщо плачуть, то від чистого серця, якщо сміються, то на повний голос. Не запишаються, коли випаде щастя, не здадуться, не зігнуться в біді. Ніхто не має стільки терпіння, скільки мають жінки,— думав Серкебай, крокуючи додому. Зупинився неподалік від своєї хати.— Пенсіонер Серкебай... Недоладно звучить. Язик не повернеться вимовити такі слова. Що робитиму завтра? Як дочекати до вечора? Ні, я ніколи не вийду на

пенсію, і не збирався. Це так... Про людське око... Що, починаєш заспокоювати сам себе? — сперечався сам із собою.— Падає сніг. Осипаються мої думки. Такі ж холодні. Що? Немало й холодних думок, але є й гарячі. Зараз увійду в дім. Шкода, що в такий час нема біля мене моїх дочок. Дивне життя в людей. Одружуються, живуть лиш удвох. Минають роки, з'являються діти. А потім вони виростають, одружуються, виходять заміж. У кожного своя сім'я, свої турботи, свій клопіт. Відділяються від тебе чи й виїжджають кудись. І залишаються в домі лиш баба та дід. Тільки вже не дужі та спритні, а немічні й старі. Тепер і для мене настав цей час. Бурмакан, бідолашна, сама на весь дім. Не гасила сьогодні світла. Давно захолола вечера на столі. Десь чекала мене, чекала, та й задрімала не роздягаючись. Йй не легше, ніж мені тепер. Що скаже, коли побачить мене? Певно, заплаче. Чому?» — запитував подумки. Йому пригадався Балтек, його собака. Певно, ще звечора чекає на нього, виглядає з роботи, зіп'явшись передніми ногами на паркан, і нічого не підозрює. «Добрий собака. Ця тварина ніколи не зрадить господаря. Тільки добра бажає йому. Балтек... Постарів. Випали зуби, голос охрип. На оці з'явилося більмо. Але мене ще здалеку впізнає. Нікому більше зустрічати мене на подвір'ї. Добре, що хоч собака є», — пробурмотів Серкебай і ступив у сніг, рушаючи до хати.

Але що це? Біля паркана не видно собаки. На подвір'ї гомонять? Ну сміхота, самовар поставили надворі. Люди то заходять до хати, то виходять звідти. Хтось навіть намагається заспівати. А це ж хто так голосно зареготав?

Серкебай не знав що й думати, коли побачив на своєму подвір'ї людей. Біля самовара порається Джійдекан. Висока, ставна, в легко пов'язаній на шиї хустині, вона здалеку впадає у вічі. Певно, сказала щось смішне, бо Аджаркан, що стояла поруч, обтрушуючи від снігу пальто, голосно зареготала. З відчинених дверей визирає Самаркан. Вона тримає на оберемку дрібно наколоті тріски.

— Ей, свашки, годі вам реготати, пильнуйте самовар, бо нас тут і ранок застане. Вип'ємо по піалці. Двічі ходили додому, двічі поверталися, а Серкебая все нема, не залишатися ж нам без чаю,— гукнула вона, легко, як у молоді літа, крутнулася на місці й зникла в хаті. І голос її з тих повоєнних літ не змінився нітрохи. Коли не

бачиш обличчя, можна подумати, що говорить дівчина. Решта свашок, напевно, сиділи в хаті.

— Давайте заспіваємо, свашки. Не біда, що йде сніг, що ніч надворі. Пісні нічого не станеться. Хай Серкебай зрадіє, почувши нас. Починаймо,— запропонувала Джій-декан і спробувала заспівати:

Серед гір, де сніги і тумани,
Я чекаю тебе, мій коханий.
Серед гір, де зима заблукала,
Я тебе виглядаю, мій милий,—

високо повела вона, але не втрималася на високій ноті. Може, тому зашкодив сніг, а може, взяли гору прожиті літа.

— Годі тобі, не кричи серед ночі, ще налякаєш кого. І старість тебе не бере, ніяк не вгамуєшся,— почувся голос Бекзат. «А вона ж звідки тут узялася?» — майнуло у Серкебая в голові, коли він прочинив хвіртку.

— Встати! Всіх прошу встати! Ей там, у хаті, пенсіонер прийшов!

Серкебай не встиг запримітити, хто це гукнув. Люди загомоніли. Всі, хто був на подвір'ї і в хаті, рушили назустріч йому. Не видно лише Бурмакан. Це вразило Серкебая. Очима шукав її.

— Де це ти досі блукав? Адже давно пішов від вічного вогню. Гостей примушуєш чекати на себе... Як це називається? — впізнав він голос Бекзат. Усе ще не вірив своїм очам. Звідки стільки народу. Схоже, що після зборів усі одразу ж прийшли сюди.

Під навісом у казані вариться м'ясо.

Серкебай не сподівався такого.

— Ата! — з непокритою головою в самому піджачку вийшов з хати Кизалак.— Ми прийшли, щоб одержати ваше благословення. Ким би я став, якби не ви? Ви за руку вели мене, ви навчили мене працювати. Спершу зробили мене орачем, потім їздовим, далі ланковим, пізніше бригадиром, зрештою рекомендували мене головою. Ви зробили мені стільки добра, як рідний батько. У кожної людини є два батьки. Один — рідний, інший той, хто виховав з тебе людину. Ви один — обидва мої батьки. Я почув від вас чимало порад, яких не встиг мені дати батько. Ви навчили мене робити те, чого не вмів мій батько, ви відкрили для мене обрії, про які батькові навіть не мріялося. Зрештою, довірили мені свій пост.

Заклавши на шию ремінь, підставивши голову під цей густий сніг, я клянуся: ніколи не зверну з дороги, по якій ішли ви.

Серкебай затремтів. На бороду йому скотилася сльоза. Хотів щось сказати, але тільки поворушив губами. Потім хитнувся й упав наче підрубане дерево, повалився на сніг. Гавкнув Балтек, заметушилися люди.

Коли, заліплена снігом, до хати увійшла Бурмакан, яка не всиділа дома, подалася було в село шукати Серкебая, його вже поклали в ліжко, підмостивши під голову дві подушки. Лежав одягнутий. Кизалак сидів у нього в головах і махав хустиною. Семеро вдів рядочком прихилилися до стіни. Бекзат стягає з нього чоботи. Всі понуро мовчать.

Бурмакан влякла на коліна в головах Серкебая, поклала руку йому на чоло. Його мертвотно-бліде обличчя наче осяяв сонячний промінь, воно поступово вкривалося рум'янцем, набирало звичайного вигляду. Зрештою ворухнулася борода. Люди, що стояли навколо, затамувавши подих, полегшено зітхнули: Серкебай розплющив очі.

— Бурмаш. Тебе десь не було... а я ось... розгубився, що не зможу прийняти гостей,— спробував пожартувати він.— Підніми мені голову. Так, ще вище. Підклади ще одну подушку. Хай подивлюся на вас з висоти. Так, добре. Кизалак... Я задоволений тобою. Бачу, що ти не тримаєш на мене зла. Людина може помилятися все життя. Не хочу приховувати від вас того, що не приховую від бога. Гадав, що ніхто, крім Бурмакан, не чекає на мене удома... Але... Ось, відкрилися мої очі. Кизалак... сідай, голубе. Правильно, не поспішай зайняти найпочесніше місце. Я теж ніколи в своєму житті не квапився всістися на покуті. Не йди на почесне місце, воно само до тебе прийде. Е-ех, що це зі мною, ніколи не хворів... Дрібниці, все гаразд. Це починається відпочинок. Я вийшов на новий берег. Пройшов багато доріг, переплив через море й опинився на новому березі. Що це, лампочка така яскрава? Ясно у хаті... Добра людина ти, Кизалак, у тебе ясне обличчя. Будь таким завжди. Коли розмовляєш з людьми, не хмурся, хоч би й сама смерть стояла у тебе за плечима. Це один зі скарбів, які заповідаю тобі. Бурмаш... так, так, ти вже й сама здогадалася... вікна відчини... Ох, як гарно пахне свіжий сніг. Свіжий сніг... перший сніг... Глибокі сніги в горах, печера в снігу... запах снігу... Не можу забути його. Спасибі тобі, Бурмаш. Ти теж

постаріла, бідолашна моя. Вічно зайнятий справами, я й не помітив коли. Годі. Іди сюди, до мене. Посидьмо разом з ровесниками, плече до плеча. Зараз... трохи спочину.

Серкебай заплющив очі. На одну хвилинку, на одну коротку мить. Так засинає птах, хвильку перепочине і знову летить, далі в дорогу без краю, без кінця. Може, й Серкебай чимось подібний до птаха?

Знову розплющив очі. Якось по-новому, чисто, яскраво відбилося в його очах сяйво електричної лампочки. Наче новий світ відкривався для Серкебая, чи сам він заново народився на світ. А може, то відблиск снігу впав на його обличчя? Стали великими очі. У них, здається, зникли білки, залишилися самі зіниці. А в тих зіницях відбилися, мов у дзеркалі, всі, хто сидів у хаті. Серкебай ледь помітно всміхнувся.

Не озивався ніхто. Всі замислено посміхалися. Нижністю світилися очі, воедино спліталися думки. Ніхто не знав, про що думає в цю хвилину інший, але в хаті від тих думок ставало затишніше і світліше.

В цю мить від порога пролунав постріл. Корок ударився в стелю й відлетів у куток. То Джійдекан відкоркувала пляшку кумису. Немов прокинулася всі. Застелили скатертиною стіл, швидко накрили його. Сніжно-біла скатертина, гладенький, без жодної складки дасторкон.

Усі налили кумису, всі підняли піали. Ті, хто пив, і ті, хто не пив. Навіть Серкебай. Бурмакан, яка ніколи не виголошувала тостів, навіть на зборах ніколи не брала слова, несподівано витягла шию й окинула поглядом присутніх.

— За вихід на нові береги, за новий берег Серкебая,— сказала вона й випила, не чекаючи ні на кого.

«Звідки вона знає мої думки?» — здивовано глянув на дружину Серкебай і радісно посміхнувся.

Випили всі, навіть Бекзат. Добре вистояний, щільно закоркований у пляшці кумис мав особливий присмак. Серкебай надпив ковток, а потім вихилив усю піалу.

— Тобі...— спробувала застерегти його Бурмакан.

— Може зашкодити, хочеш сказати? — перебив Серкебай.— Не зашкодить. Сьогодні мені не зашкодить нічого. На цьому березі я вже не заблукаю. Хіба що смерть може збити мене з дороги.

Всі відчули, що Серкебая обсідають невеселі думки. Қизалак випередив інших.

— Хочу передати вам прохання наших колгоспників.

Візьміть на себе обов'язки голови ревізійної комісії, аксакал. Люди хочуть вас бачити на цьому посту.

Серкебай озирнувся на Кизалака й озвався у відповідь байдужим, втомленим голосом.

— У медицині не прийнято, аби хірург робив операцію другові чи комусь із рідних. Може затрементіти рука.

— То ж у медицині.

— Так... медицина...

— Сидіти, склавши руки... Гіршої хвороби нема.

Серкебай подивився у вікно. Розвиднялося. Сніг перестав, прояснилося небо. З гір налітав рвучкий вітрець. Над білою, чистою, незайманою землею сходило сонце нового дня.

Частина четверта

ЖАЙВОРОНОК

Підніжжя гори двома виступами немов обіймає село. Пасовища, що збігають униз, до Чуйської долини, здаються неосяжно широкою полою гори. Тут пасеться худоба, ходять люди, ростуть дерева, зводяться міста. Довірливий, мирний, щасливий край. Йому можна присвятити своє життя, віддати себе не на день, не на місяць чи рік — навіки. Такими видаються наші гори й долини. Розлучити їх, розділити між собою аж ніяк не можна. Білий мов цукор потік струмує в кожній улоговині, нагадуючи туго заплетену дівочу косу. А придивишся до нього пильніше, прислухаєшся, він і заспіває тобі, і розкаже легенду, і затанцює, женучи хвилю за хвилию, безупинно струмуючи вниз. Весна чудова особливо у наших горах. Вершини ще стоять у блискучих білих шапках, а схили вже вкрила молода трава, що переливається, наче хутро куниці. Цікаво спостерігати, як поруч з сірими латками потемнілого снігу вибивається з-під землі маленьке диво — пролісок. Він немов посміхається усім на землі, усіх змушує посміхатися до себе, приносить із собою весну. Хлопчик чи дідусь, дівчинка чи доросла жінка, кожен, хто не зможе піднятися далі у гори, прийде до підніжжя цієї гори, щоб вдихнути на повні груди повітря, посидіти на камені, нарвати пролісків, привітати весну. Так робив і Серкебай. Але не рвав, як інші, квітів, не ніс їх додому.

Тільки довго дивився на пролісок, милувався ним, радився, розповідав щось і сам вислуховував його сповідь. Відпочивали його очі, спокійніше билося серце, надходили спогади про давно пережите.

Ось і тепер Серкебай сидів, замилувавшись квіткою, що пробилася з-під снігового насту, розтопивши його своїм подихом. То був якийсь незвичайний, великий, дуже гарний пролісок на високому стеблі.

Серкебай не просто милувався квіткою. Вона здавалася йому розкритою книгою, яку не прочитати за багато літ. Дивився на квітку й вслухався у себе, ловив власні думки. Думки чи пісню жайвора? Дивно, і справді жайворонок. Десь над самою головою. Живою крапкою тріпотить у височині. Дуже ніжний у нього голос. Той, хто уважно прислухається до цієї мелодії, сповненої світлої журби, полине далеко-далеко, почує мелодію минулого. Може, жайвір присвятив свою пісню проліску, що сьогодні з'явився на світ, може, його пісня — то пісня весни, може, він співає про лід, що розтанув, про стрімку ріку, про оновлену землю, про молоду траву? Може, він розповідає про Серкебая. А йому не один раз доводилося бачити жайворонка. Колись, ще замолоду, він утік сюди... Смеркалося. Тут, над річкою, під ялиною вирішив і заночувати. На маківці ялини маленькою тінню затріпотів жайворонок. Більше ніколи Серкебаєві не доводилося чути такої журливої пісні. Згодом довідався, що колись під цією ялиною померла молода мати. Її дитина так довго плакала, що у неї розпух язик і пересохло в роті. Може, жайворонок співав тоді про невимовне горе дитини, виливав свій смуток горам, камінню, небу, деревам, усьому світові, щоб чули всі й не забували ніколи? А може, це той самий жайворонок? Досі летить за Серкебаєм? Співає, оглядаючи гори. Гори чи долю людську? Чому гори приваблюють до себе людину? Чому так гордо звучать слова «ми горці»? Може, горці не схожі на інших людей? Певно, вони пишаються своїм дужим серцем, що ніколи не вмирає від висоти, серцем орла. Пастух за день дев'яносто дев'ять разів вибирається на вершину гори й спускається звідти. І не втомиться. Гори для нього опора, посох, стремено. Скільки б не йшов, м'язи наливаються силою, гартується тіло, рівніше б'ється серце. Піднімаючись на вершину гори, пастух щодня, щомісяця, цілий рік, усе життя дивиться в далечінь, то ж і бачить даліше, ніж ті, хто живе в долині. Раніше за інших помічає

вітер і дощ, промінь сонця і першу квітку. Певно, живучи серед гір та скель, працюючи тут, дихаючи з ними одним повітрям, він і сам стає схожий на маленьку гору чи скелю. Саме про це, напевне, і співає жайворонок. Незвична людина й однієї ночі не переночує в горах. Спробуй, приведи сюди кого-небудь, хто народився не тут, хто не звик до висоти, доручи йому пасти отару, залиш серед голих скель, що впритул дивляться одна на одну. Все довкола буде лякати його, здаватиметься, що скелі грізно поглядають на нього, супляться, злісно бурчать. Уночі надто непевними, близькими, великими видадуться йому зірки, що нависли над юртою, зачепившись за вершини гір. Дивно шумітиме ріка, то затихаючи, то грізно гуркочучи в ущелині. Луна одізветься у горах. Може здатися, що нестримна лавина котиться на тебе. А горцеві до цього байдуже. На камінь приляже — перетвориться в камінь, ляже на лід — стане крижиною. Притулиться боком і відіграє замерзлу землю. Кажуть, старого пригощай, а молодому роботу давай. У горців старі сидять на почесних місцях, а молодь їм прислуговує. Кожен тут відповідає за свої вчинки і слова. Краще вмерти, ніж не дотримати слова. Люди ці звикли до палахкого багаття, що розкладається серед юрти. Сидять довкола, гартують тіла, зігрівають серця. Та й самі вони гарячі наче вогонь. Потріскують у багатті ялинові та арчові гілки, викидаючи іскри, зблискують у неквапній розмові мудрі слова. Озиваються аксакали, які можуть мовчати не один день. Такі ж і гори довкола, стоять похмурі й мовчазні, нелегко здобуваються на слово. Але якщо заговорять! Гори теж люди. Та й як не назвати людиною те, що створило людину? Недарма ж ми кажемо: «Мати гора».

Жайворонок, пролісок... Серкебаєві здається, що вони чимось схожі між собою. Наче співає не жайворонок, а пролісок. А може, всі квіти? Хіба співати можна тільки уголос? Квіти мовчать, але хіба це означає, що вони не мають своєї мови? Чому ж радіємо, коли помічаємо квітку, чому посміхаємось їй? Пісня дарує нам насолоду, але й квіти приносять радість. Квіти... Їх приносять, коли народилася дитина, коли одружуються молодята, коли люди приходять в життя і коли покидають його. Вони однаково належать смерті й життю, щастю і горю. Життя буває гірким і солодким, похмурим і ясним. Квіти — це саме життя. Все розквітає навесні. А людина? Людина

теж. Але більшість не помічає цього. Коли розквітав Серкебай?

Жайворонок опустився нижче, здавалося, зараз сяде на голову. Двоє його крильцят наче змагалися між собою, мінився, переливався, дзвенів чарівний голосок. Але де подівся пролісок? Куди полетів жайворонок? Думки Серкебая були вже далеко звідси...

Скільки ж це минуло днів відтоді? Один, десять, рік? Згадуючи про це, Серкебай почуває себе так, наче він уже помер і народився знову. Все сталося несподівано.

Дощ, пішов перший дощ. Ось коли нарешті розтане, оживе земля. Серкебай дивився на дощ крізь вікно. Вперше за багато років сидів він удома навесні, коли йшов перший дощ. Колись це були для нього неспокійні, сповнені новими турботами дні. «Ось що означає стати пенсіонером. Пеньком сидіти удома? Ні, зовсім не так, я сам не захотів працювати. Не тому, що мені не подобалася посада голови ревізійної комісії колгоспу. Просто не захотів. Вирішив пожити спокійно, якщо вже став пенсіонером. Ті дні, що мені залишилися, хочу прожити для себе, вільно, їсти, що забажається, одягатися, як мені подобатиметься, їхати, куди спаде на думку, зупинятися, де забagnetься, нікому не підкорятися. І що ж я виграв? Жив для себе? Був зовсім вільний? Чи може людина бути вільною від усього? Зрештою, що таке воля? Чого я прагну? Чи зможу задовольнити свої бажання? Хіба можна жити, не підкоряючись нікому? Якщо забути про все, як жити з сім'єю? Що скаже дружина? Все можна перемогти, тільки не жінку. Нема на світі нічого ніжнішого, нічого твердішого, нічого тендітнішого, нічого грубшого, нічого добрішого, нічого лютішого, нічого щедрішого, нічого скупішого за жінку. Захоче — зійде ясным сонечком, а ні — насупиться, мов темна ніч. Я кажу тільки про свою дружину.

Бурмакан, моя Бурмакан хороша дружина. Що ж, якби не було в ній вад, ніхто б не помітив і доброго. Ні, я даремно обмовляю жінок. Усі вони добрі, всі прекрасні. Скільки гордості в тому, щоб народити дитину, виховати, виростити... Правду кажучи, батько не бачить і десятої долі того, що випадає пережити матері. Чоловік би не витримав, якби йому довелося грати роль матері»,— думалося тоді Серкебаєві.

За місяць перед тим приїздила додому дочка Серкебая Рабія, яка працювала в місті на фабриці. Казала, що

запросила погостювати в селі свою колишню вчительку. Хоч і старенька та, але рухлива, дуже мудра і добра. Серкебай тоді не дуже їй дослухався до слів дочки. Запросила, то їй добре, кого лише в цій хаті не було, всіх зустрічали як належить. Як же не вшанувати людину, яка виховувала дочку, як не почастивати її? Більше про це не обмовився їй словом. Рабія не сказала, коли саме збирається приїхати разом з учителькою, а нагодилася з нею саме того дощового дня. Було це так. Серкебай сидів біля вікна, дивився, як припускає дощ, наче бачив його уперше, згадував пережите. В цей час якраз навпроти вікна зупинилося заляпане грязюкою таксі. Поруч з водієм не було нікого. Відчинилися задні двері й з машини вийшла Рабія, а за нею якась бабуся. Коричневе літне пальто, теплі чобітки з короткими халлячками, на голові шаль. Жвава бабуся спритно вибралася з машини, на хвилю зупинилася, оглядаючи подвір'я. Коли обернулася до вікна, впали в очі окуляри в роговій оправі. Якоїсь миті Серкебай несподівано здригнувся й розгублено закліпав очима. Він ще не розумів, що сталося, хто перед ним, здалося лише, що прокинулось, ожило давно забуте, стерте, загублене почуття, розплющило й знову заплющило очі. Шалено застрибали в голові думки. Подивився на свою Бурмакан, що прибирала в кімнаті. Переступаючи з місця на місце, вона витирала марлею незвичайно високе, широке, громіздке ліжко. Він і перед тим дивився на дружину. Спершу вона поралася біля нижчої спинки, тепер перейшла до вищої. Серкебай знав, що вона ніколи не поквартиться, усе робить спокійно, ретельно, чисто, навіть коли голосить, немов перебирає дрібне намисто, але це не злило його, навпаки, подобалося. Втомлений, він любив відпочивати, схилившись на ліжко й спостерігаючи звідти за Бурмакан. Вона рухалася так, немов співала. Яка це пісня, про що вона? Над цим не замислювався Серкебай. Він чув мелодію й цього було досить. Він не зводив погляду з двох старовинних срібних монет, заплетених у коси. Вони гойдалися в такт ході, спадали у той бік, куди нахилилася Бурмакан. Та найбільше йому подобалася струнка, мов у молодиці, постава дружини, якій теж уже минуло сімдесят. Серкебай крадькома милувався нею, і серце його сповнювала ніжність. Коли ж дружина озиралася, він мимоволі опускав очі. Зовсім не пасувало до стрункої постаті її обличчя, зморщене, мов печене яблуко. Можна

було подумати, що голова належить зовсім іншій людині. Коли вона говорила, її вилицювате худе обличчя брижилось складками аж до вух. Не змінилися, не втратили колишньої краси лише очі. І ці очі немов розгладжували на обличчі зморшки, робили його привабливим, милим, гарним, надавали обличчю якоїсь особливої краси.

Бурмакан глянула на Серкебая саме в ту мить, коли він дивився на чужу людину, що заходила до них на подвір'я. Помітила, як він змінився на обличчі. Ніколи в житті не бачила його таким розгубленим. Чекала, що старий сам пояснить, що ж сталося. Але він не озивався. Тим часом у двері постукали і, не дочекавшись відповіді, прочинили їх. На порозі з'явилася та сама жінка, яку Серкебай щойно бачив через вікно. З-за плеча у неї визирнула дочка.

— Мамо! До нас гості. Це та сама жінка, про яку я говорила вам,— вихопилася вона й знічено опустила додолу очі.

У кімнаті було дуже чисто й гостя повернулася було до сіней, щоб зняти чоботи, але Бурмакан зупинила її.

— Заходьте, будь ласка. Нічого, нічого. Ширдак випетреться. Це ж не на совісті пляма. Покладу його на годину під кран, потім на сонечко викину і буде як новий. Рабія, проведи гостю сюди. Проходьте,— просто сказала Бурмакан. Учителька подобалась їй.

Слухаючи Бурмакан, гостя роздивлялася кімнату, помітила біля вікна сивобородого чоловіка, широко розплющила очі й похитнулася, але швидко оволоділа собою, вся напружилася, прикусила губу, придивилася пильніше, глянула Серкебаєві у вічі. Тепер вона впізнала його.

— Здрастуйте,— привіталася стиха, намагаючись не виказати свого хвилювання.

Тепер Аруке не поспішала, вона зрозуміла, що й Серкебай упізнав її. «Що було, те минуло, квапитися нікуди»,— мовби сказала сама собі, повернулася в сіни, ретельно витерла ганчіркою чобітки, скинула пальто й увійшла до кімнати. На ній була біла вовняна кофта. Здається, в кімнаті від того стало ще чистіше й світліше.

Нічого не підозрюючи, Бурмакан постелила на покуті корпачо, вузеньку барвисту ковдру для гості, ніяковіючи боком підійшла до вчительки, простягла їй кінчики пальців для вітання. У відповідь Аруке міцно потисла їй руку,

та ще й потрясла її. Усі, крім Рабії, здивовано дивилися на неї. Гостя помітила подив Бурмакан, яка наче промовляла: «Що за невихована людина? Так міцно тиснути руку...» Вона глянула на Серкебая й пройшла на почесне місце. Серкебай, який завжди вітався не лише з дорослими, але навіть і з дітьми, не бажаючи ображати їх, на цей раз мовчав, наче рот йому був забитий піском. Бурмакан помітила це й невдоволено покосилася на чоловіка. Серкебай розумів, чого вона злиться, спробував щось сказати тремтячими губами, але й сам не почув свого голосу, не кажучи вже про гостю, про дружину й дочку. Троє старих людей мовчали, наче чогось чекали. Першою отямилася Аруке. Вона скинула з голови на плечі хустину, вместилася на своєму місці зручніше. В кімнаті було тепло, незважаючи на те, що справжня весняна теплінь ще не прийшла.

— Виявляється, ми, Рабія, з твоїм батьком знайомі. А я думала, що це за Серкебай?..

Слова Аруке наче ударили Серкебая обухом по голові. Бурмакан та Серкебай глянули один одному в вічі. Бурмакан переводила погляд з Серкебая на Аруке, з Аруке на Серкебая, наче біла кресалом по кременю. У Серкебая затремтіли вуса й борода.

— Я теж вас...— пробурмотів він.

Так невпевнено, уривчасто, розгублено Серкебай говорив з Аруке ще тоді, коли був закоханий у неї. Давно позбувся звички затинатися у розмові. Але, виявляється, не зовсім.

— Звідки ти знаєш цю байбіче?

— І це питає людина, яка пройшла з Серкебаєм крізь сито життя?

Знову запала мовчанка. Обидві жінки крадькома допитливо поглядали одна на одну. Кожна думала про своє.

«Серкебай і вона... Ні, це неможливо,— губилася у своїх припущеннях Бурмакан.— Серкебай на таке не піде. Я вірю йому. Але... Диви, як горять у неї очі. Ні, не зараз, але... колись. Ні, даремно звинувачувати не хочу. Хто сказав про сито життя? Десь вони зустрічалися. Він часто їздив на різні наради. Може, там? Ні, не те. Якби на нарадах, не розхвилювався б так. Адже говорить так, наче відчуває за собою якусь провину. Ця жінка... Була, напевне, гарною замолоду. Ні, надто вже вона бліда. Чи й справді? Навіщо даремно злитися? Гарна була.

Подивись, які очі. Ще й зараз спалахують вогнем. Якби не окуляри... Ні, це окуляри прикрашають її. Хіба у мене гірші очі? А шия трясеться вся. Годі, чого чіплятися? Ця шия теж колись світилась, як місяць серед ночі. Немало закоханих джигітів марили нею. Стривай, кого ж вона мені нагадує? У кого ж я бачила такі очі? Може, очі у неї мої? Стій, дай глянути на фотографію. Лишенько, а й справді... Ні, брешу. Нічого схожого. Що, не схоже? Добре придивися, Бурмакан. Бачиш там, у глибині? Як нездійсненна мрія. А в ціє жінки? Яка там мрія в очах поважної вчительки...»

Аруке думала про інше: «Серкебаю, бідолашний Серкебаю, ти зовсім розгубився. Чому він заметушився так? Боїться розворушити вкриту пилом пам'ять давно минулих днів чи просто боїться дружини? Чого йому ще боятися? Постарів, сердега. І я його колись любила. Його... Облиш, це не ті слова, не треба говорити цього. Якщо й справді любила, значить, був вартий того. Кохання сліпе, воно відбирає розум, примушує помилятися на кожному кроці. Якби люди одне в одному любили все: і душу, і серце, і тіло, якби розуміли одне одного. Вони не вміють цього. Здебільшого люблять щось одне, якусь маленьку щіпочку, скалочку. Може я теж кохала його очі чи його слова. Та не всі слова, а лише деякі. Може, й не кохала а так подобався мені. Може, й не знала тоді, що таке кохання. А тепер знаю? Напевне. Кохання?.. Яке тепер кохання. Ось кого він узяв собі за дружину. Насуплена чомусь. Може, посварилися. Ні, скоріше, побачивши мене, щось запідозрила, тому й нагнівалася. Дивні створіння ми, жінки. Інколи через якусь дрібницю спалахуємо, мов електрична дуга, інколи зблиснемо далекою кометою, викликаючи заздрість, часом ми чисті, мало що не святі, часом небезпечні, як трясовина, що засмоктує все живе. Інколи ми схожі на весняне джайлоо, де відпочиває душа, інколи нагадуємо шипи, що на кожному кроці можуть виколоти очі. Захочемо — можемо створити все, збрєде в голову — можемо все знищити. Ми любимо критикувати інших, але не терпимо, щоб критикували нас. Ось і я в душі засуджую Серкебая. Назвала його бідолашним. Чи не краще було б пожаліти себе? Живу одиноко, самотньо... Серкебай не бідолашний. У нього є дочки. А я? Чому не вийшла заміж? Хіба не було таких, що хотіли б одружитися зі мною? Були. Багато було і добрих, і поганих. Але коли заходила мова про заміжжя,

серце моє перетворювалося в крижину. Перед моїми очима з'являвся Серкебай, оцей самий, що сидить зараз у кутку. Хай він краще пропаде, ніж має бути таким, як той, думалося мені. Я починала уникати чоловіка, якому подобалася. А все ти, Серкебаю!.. Ні, негоже у всьому звинувачувати його. Що могли ми знати тоді, коли, здавалося, сам час зупинився на роздоріжжі? А дружина у нього хороша. У молодості, напевне, красунею була, білолицею, меткою, немов куниця. Що їй казати, Серкебаєві на жінок повезло. На жінок... Виходить, і себе вважаю його дружиною, і себе вихваляю. Такої я про себе думки, а що думають про мене інші, не знаю».

«Наче грім серед ясного неба! — думав Серкебай. — Де вона взялася? Впала як сніг на голову. Чому я не розпитав дочку, хто її вчителька й звідки? А все моя безпечність. Сказав би, щоб не привозила. Що ж тепер?.. Бурмакан уже відчула щось, зморщила носа. Спробуй тепер заспокоїти її. Та хіба ліше Бурмакан? Хіба з Аруке не те саме? У того, хто сів на віслюка, не мають спокою ноги, у того, хто має дві жінки, не мають спокою вуха. Яких дві жінки? Одна... Аруке мені не дружина. Ніколи і не була нею. Як? Була мені дружиною Аруке. А втім... хто його зна. Хіба я колись одружувався? Марні слова. А Бурмакан? Як я ставився до неї? Хіба погано? Досі ніколи не подивився на неї косо, ніколи голосу не підвищив. Завжди виконував усе, що вона просила. І що ж просила вона? Стільки років прожили разом... Жодного разу не попросила найменшої дрібнички. Виходить, що я нічого для неї не зробив. Але на те й дружина, аби клянчити в чоловіка: купи мені те, зроби так. А ця ніколи навіть не заїкнулася. Інколи, якщо мені спадало на думку, купував якусь річ, що сподобалася мені, приносив додому й кидав: бери, одягай. Не сказавши ані слова, вона одягала. Я навіть не знав, чи подобалася їй чи ні. Приносив, віддавав та й по всьому. Я купував, вона одягала, ходила удома, виходила на роботу в поле, йшла до людей, ставала з сусідками поговорити, і всі помічали, як вона одягається. Жінки й собі намагалися одягати таку ж сукню, жакетку чи пальто. Чи тому, що все пасувало їй, чи просто тому, що так одягалася головиха. Кажуть, що жінка й чоловік скучають одне за одним в розлуці, тягнуться одне до одного, а варто що б до когось підійшов хтось чужий, заговорив, починають ревнувати, лаються, б'ються. А чи було так зі мною Бурмакан?

Чи скучав я, коли доводилось виїздити у справах на кілька днів? Чи палко обіймав, цілував дружину, повертаючись додому? Чи знав я, що існує пристрасть, палюча жага? Чи звідав я це почуття, чи вгамував його? Чи не пристрасть охоплювала мене, коли зі скелі виглядав Аруке, тоді ще невістку бая? Я ніколи не виглядав так Бурмакан. Тоді вся моя пристрасть дісталася Аруке. Чи є на землі людина, яка не знала б, що таке пристрасть? Так, це я. А Бурмакан? Не знаю. Вона така ж, як і я. Напевне, нікого не любила. Не любила... Напевне... Не тобі про це знати, кого любила, до кого потай ходила. Що? Бурмакан лежить у чиїхось обіймах? Ні, не може бути цього. Якби... перегриз би горло. А й справді, у її погляді щось потайне. Облиш, немає нічого. Просто я ревную, ні з того, ні з сього починаю ревнувати. В тому то й річ. Якщо й справді ревную, отже люблю. Диви, виявляється, в моєму серці притаїлося кохання. Навіть не підозрював цього. Якщо я нікого не звинувачував, ні від кого не відбивався, виходить, що я вірю своїй дружині. І вона вірить мені. Чи не так, Аруке? Ну ось і зустрілися. Он яка ти тепер. З'явилася з дощу, начепивши на ніс окуляри. Що ж, гора з горою не сходиться, а людина з людиною... Ти виявилася сміливішою за мене. За те поважаю тебе й поважатиму, хай навіть жінка відрубає мені голову. Скажу їй, що ти була колись моєю дружиною. Кожен тоді розумів по-своєму, і я був людиною такою ж, як усі. Та й Аруке була людиною, але такою, що прославила свій час. Дивись на коня, коли він втопився, а на чоловіка, коли постарів. Так, я був колись її чоловіком. Дякую долі за те. А коли так, мовчи, Серкебаю, думай думи свої».

«Що сталося? — нічого не могла зрозуміти Рабія.— Батько з матір'ю самі не свої... так непривітно зустріли. Батько та байбіче Аруке насторожено переглядаються, мати теж неспокійна».

Недовго тривала мовчанка, але кожен встиг подумати багато про що.

Зрештою Бурмакан не витримала.

— Дочко, Рабія. Познайом нас. Це та сама байбіче, про яку ти говорила нам? Як її ім'я?

— Аруке-апа.

Почувши знайоме ім'я, Бурмакан подалася назад, наче щось майнуло у неї перед очима.

— Яка Аруке? Колись...

— Та сама Аруке. Колись ти чула про неї.

Це відповів Серкебай.

— То Аруке, виявляється, жива!

— Якщо ще живий той Серкебай, чому ж та Аруке мала б помирати? Що вас дивує? Моє ім'я вам відоме, а як звати вас? Я чула, що у вас уміють зустрічати гостей. Де ж твоя привітність, Серкебаю, де киргизька гостинність? Я потрапила до вас помилково. Не знала, до кого їду. Але, слава богу, до того ще не дійшла, аби мене зневажали. Хоч у мене й немає власних дітей, зате не злічити тих, кого я виховувала й навчала. Я не в село приїхала, а до людей. Коли не діждуся тут привіту, може, хоч довідаюся імена господарів, які не вміють поважати гостей. Як звати вас, байбіче?

Аруке говорила з притиском, ображено, різко. У відповідь прозвучав непривітний голос Бурмакан:

— Бурмакан.

— А-а, виходить, ти теж із сиртів. Чула про тебе. Ти дочка Каличі. Казали, що то була відважна жінка з душею батира. Мала вона дві дочки. Старшу звали Бурмакан, а молодшу... як же?.. Люди розповідали, що бачили на власні очі, як Калича розбила голову самому волосному. Чимось, певно, дошкулив їй, зачепив за живе. Якщо допекти людині, вона підніме руку й на бога. Отже, ти дочка Каличі.

— Ні. Це інша Бурмакан,— з переляку випалив Серкебай.

— Опам'ятайся, голубе, що ти говориш? Я дочка тієї Каличі. Що з тобою робиться, Серкебаю, у вічі кажеш людям неправду? Правда не зашкодить ніколи. Може, ти щось накоїв тоді, коли боїшся імені Каличі? Я скоріше бога зречуся, ніж рідної матері.

Серкебай лише засміявся на слова Бурмакан. Він завжди робив так, коли Бурмакан починала гніватися, пропускав мимо вух її слова, брав терпінням і спокоєм.

— Якщо ти й справді та чорнява Бурмакан, дочка Каличі, нам з тобою обом залишилася пам'ятка від лихої долі, проклятого часу, старого життя. Наша печаль витікає з одного джерела. Помічаю, що й твої очі чимось нагадують мої. Не тому, що такими породили нас матері, а тому, що нам доводилось умиватися одними сльозами. Тінь на твоєму обличчі, придивися, така ж, як і на моєму. Це тавро старого часу. Де залишилася моя дочка, де заблукала моя доля? Це знає шістнадцятий

рік, це знає час, просякнутий кров'ю. Не я насупила твої брови, Бурмакан, а минуле. Від мене було б тобі тільки й збитку, що піала чаю, а так...— Аруке заквапилася, підводячись з місця. Серкебай з Бурмакан схопили її за руки, почали умовляти, просили залишитися. Аруке й сама розуміла, що негоже було б отак піти геть.

Знову пустився дощ. Великі краплини затарабанили в шибку.

Аруке заспокоїлася і сіла. Не лише Серкебай, а й Бурмакан мимоволі замилювалися нею. Її сиве волосся м'яко відтінювало матову блідість обличчя, а біла кофта надавала йому ще більшої привабливості. На їх очах Аруке розкривалася, наче квітка. І все ж Бурмакан, звіддалік спостерігаючи за нею, вишуквала в її очах щось підозріле. Але вони, оточені мереживом зморщок, були спокійні, замислені, ясні, хіба що трохи втомлені, як після тривалої виснажливої подорожі. Нічого не завважила Бурмакан, але її не полишала підозра. Підвелася, вийшла на кухню, почала поратися біля плити. Голова йшла обертом від неспокійних, тривожних думок. «Диви, приїхала в таку негоду. Чого? Не могла не знати, знала, що Серкебай тут, навмисне приїхала. Чи просто хотіла побачити, яким став тепер, чи задумала щось погане? Що не кажи, а колись разом жили, згадала, скучила. Напевне, любила Серкебая. Любила... А я? Чи любила? Чи хотіла його бачити? Чи були такі дні? Одразу по тому, коли ми одружилися, залишаючись удома сама, я не одну годину стояла на великому камені біля юрти, дивилася й дивилася в гори, аж темніло мені в очах. Не хотілося повертатися в юрту. А якими довгими здавалися ночі, коли доводилося залишатися на самоті... Боялася. Тоді Серкебай був мені особливо близький. Стояв у мене перед очима. Так хотілося, щоб він прийшов, був поруч... Чи скучала за ним? Не знаю, може, просто почувалася дуже самотньою, а може... Але так тривало недовго. Призвичаїлася, звикла. Спробувала залишатися на самоті. І вже не боялася, не нудьгувала... Спала так міцно, наче хто каменем мене прикладав. Тепер мені було байдуже, вдома Серкебай чи його нема. Це правда. Виходить, дуже недовго я любила його, недовго він мене вабив до себе, недовго нас єднало щире почуття. Потім ми жили просто як чоловік і дружина, спільно вели господарство, та й по всьому. Правду кажучи, ми ніколи й не говорили про щось таке. Він часто їздив

кудись. Повернеться, заїде до юрти, роздягнеться, по-вечеряє та й лягає спати. Нічого не розповідає, а я не допитуюсь. І надію втратила почути від нього щось, він теж, напевне, не чекав від мене слова. Жили, наче глухонімі. Звикли до цього. Дивним здавалося, коли доводилося помічати, як в інших сім'ях чоловік і жінка про щось гомонять, сміються, жартують. Часто чула від нього: жити по-серкебаївськи. Так ми й жили. А з чоловіком інколи й посваритися треба, легше на серці стає. Тяжко жити, замкнувшись у собі. Прийшов, певно, час наговоритися, виказати все, про що ми мовчали стільки років. Чи викажу?

Чи хоч обізвуся? Не знаю. Звикла. Замість того, щоб порозмовляти, буркну що-небудь і йду з дому геть. Це дошкуляє Серкебаю. Не для того я це роблю, аби допекти йому, а тому, що я жінка. І що ж, він не витримує, жаліє мене, перепрошує, умовляє. Знаю, що він не винен, а все одно копілю губи. Якщо не робити цього, запишається чоловік, на голову сяде».

Бурмакан, захоплена власними думками, поклала на плиту чайник. Полум'я аж спалахнуло, коли піднесла до газу сірник. Бурмакан відсахнулася від плити. Лиш тоді опам'яталася, відігнала від себе думки. Узялася куховарити, щоб прийняти, почастувати гостей як належить. З винуватим виглядом, мов тинь ходила за нею Рабія. Крадькома поглядала на матір, сподіваючись, що та ось-ось усміхнеться.

Що ж робили в цей час Серкебай та Аруке?

— Здрастуй, Аруке,— тихо озвався Серкебай.

Аруке не відповіла. Ледь усміхаючись, вона дивилася у вікно, по якому барабанив дощ.

— Як живеш, Аруке?

— Як бачиш.

— Така наша доля. Ми не можемо ображатися одне на одного, Аруке.

— Знаю.

— Виявляється, ти жива, Аруке.

— Тому й розмовляю з тобою, що жива.

— Бурмакан хороша жінка. Аруке, не ображай її.

— Що я маю до неї, щоб ображати?

— Ти мудра жінка, пожалій мене, її пожалій, не розповідай нічого. Забудь про те, що ти тут згадала. Не ятри в серці рану, Аруке.

— Хто криється зі своєю хворобою, помирає від неї. Чому я повинна мовчати? Чому ти сам не розповів?

— Твоя правда, Аруке. Я їй нічого не говорив. Усе життя караюся цим. Сам присудив себе до такої кари. Якби зізнався, давно б забув про все, а я хочу забути. Добре це чи погано, вирішуй сама. Я завинив перед тобою. Каюся, Аруке.

— Ти? Щоб покаятися, треба бути гідним своєї провини. Якщо ти той самий Серкебай, ти не гідний цього. Скажи, що ти бачив у своєму житті? Що залишилось після тебе? Що згадаєш ти перед смертю?

Моя праця. Те, що я встиг зробити для людей. А ще... мої дочки.

Аруке почервоніла. Спробувала всміхнутися, але усмішка вийшла напруженою, неприродною. Серкебай помітив це. Йому стало шкода цю жінку.

— Я не знала, що Рабія твоя дочка. Не в тебе вона вдалася, в свою матір. Називаючи прізвище Рабії, я на кожному уроці згадувала твоє ім'я. Серкебаєва. Так, я самотня. У тебе твої дочки, а в мене немає нікого... І все ж мені краще, ніж тобі. Сьогодні ти розкошуєш під боком у дружини, а що буде з тобою завтра, не знаєш, Серкебаю.

— Завтра? Чому ж не знаю? Знаю.

— Брехня. Погані твої справи, Серкебаю. Ти обманював сам себе, обманював сім'ю, і не один раз, а багато років підряд. Як тільки тобі не застрягав у горлі шматок, як ти міг спокійно спати в цій хаті? Не бачу в цьому ні мужності, ні терпіння, саме боягузтво. Та й замолоду ти був такий. Знаю, що хочеш сказати. Що все заробив сам, ні в кого не брав у борг, ніколи не зазіхав на громадське добро. Але якщо ти не відкрив свого серця сім'ї, ніколи не був відвертий з дружиною, не покаявся в тому, що скоїв... Я чула, що ти, одягнувши чорне плаття, темної ночі викрав Бурмакан і напівмертву кинув її під волосного.

— У мене було два заповітних бажання,— перебив її Серкебай.— Побачити тебе, якщо ти жива, і покаятися перед Бурмакан.

— Мене ти побачив, а покаятися, зізнатися у всьому не зможеш. Тобі не вистачить сміливості. Знаєш, що залишилось після мене? Чесна пам'ять і чиста совість. Чиста, без жодної плямки. Ти хоч знаєш, що це таке?

— Може, я ще буду чистіший за тебе. Не поспішай, Аруке.

— Ось бачиш, може. Сам не віриш собі, не насмілюєшся повірити. Ось твоя нечесність. Чому ти від мене не чуєш цього слова — може? Не вірю, що ви з дружиною коли-небудь розмовляли відверто й щиро.

— Чому не розмовляли? Розмовляли.

— Не поспішай. Не метушися. Запитаю в твоєї дружини. Не повірю тобі. Може, ти й заповзятливий до роботи, але в сім'ї... Подивися на себе. Я приїхала до вас у гості на запрошення твоєї дочки. А ти перелякався. Все думаєш, чи хочу відбити тебе, чи тільки помститися. Але ти сам помстився собі. Не тому, що втратив мене. Тому, що живеш зі своєю дружиною, що приховуєш свій злочин. Це твоя хвороба, твій біль. Тіло болить один день, а душа — тисячу.

— Хоч ти й жінка, але вдача у тебе чоловіча, Аруке. Не роби цього. Навіщо тобі питати мою дружину, розмовляємо ми чи ні? Нащо тобі чужа біда?

— Скажи, Серкебаю, у тебе, напевно, ніколи не буває гостей? Хіба може поважати інших людина, яка зневажає саму себе?

— Не кажи так, Аруке. Не хочу ні хвалитися, ні прибіднятися. Але люди не цураються нашої хати. І тебе приймемо, як належить. Хіба я можу зневажити тебе?

— Куди ж поділася твоя дружина? Чи не втекла? Чи я ненароком не наступила їй на хвіст?

— Який там хвіст, Аруке? Хоче почастувати тебе чимось смачним.

— Непривітна у тебе дружина, скажи, нехай не хвилюється, я зараз поїду. Про Каличу розповідали, що вона посміхалася, наче сонце після дощу. Ти, напевне, насупив брови її дочці. О, від тебе можна сподіватися цього. Дивно, що тобі довірили такий високий пост. Хто навчив тебе керувати людьми?

— Що ж тут дивного? Сам народ. Якщо захоче, він і довірить, він і навчить. Серкебай — одна піщинка, а народ — гора. Коли захоче, він і піщинку може перетворити у гору. Я мало говорив, багато слухав. Народ примушував думати, коли вже не вистачало думок, народ кликав до роботи, коли вичерпувалися сили. Народ привчив до порядку, передав свій досвід, навчив цінувати минуле й передбачати майбутнє. Я звідав запах землі, смак хліба, радість життя. Усе це дав мені народ. Не

відверталася від мене удача. Та й від бога, напевне, щось перепаало мені. Небагато накеруеш, якщо в тебе голова порожня. Я робив свою чесну справу і ніхто не перебігав мені дороги. Тільки одне нагадує мені, ким я був, не дає забути, що я залишився тим же Серкебаєм.

— І що б з тобою сталося, якби не це? Хочеш сказати, що загартувався в труді, набрався розуму, виправився, навчився розпізнавати добре й лихе? Але ж сама твоя суть, основа, характер не змінилися. Хіба ти став таким, як хотів? Адже й зараз розмовляєш зі мною як винуватий. Чому? Бо не спокутував своєї провини. Та й чи можна спокутувати її?

— Ні. Це довело мені Минуле. До зустрічі з ним я збирався все розповісти Бурмакан, попросити у неї пробачення, скинути камінь із серця. А тепер зарікся. Мало цілого життя, щоб спокутувати злочин. Бурмакан може простити мені. Але хіба це очистить моє сумління? Хіба зможу після того сказати, що за мною провини немає? Ні. Тому й мовчу, тому й затаївся знову. Не зізнався. Бог його знає, чи й зізнаюся колись.

— Хочеш сказати, що людина, один раз помилившись, мусить таїтися з цим усе життя, навіть якщо й чесно розповість про все, то з того нічого не вийде? Все одно настане такий час, коли тобі доведеться розповісти про все. Темна справа проясниться хоч через сорок літ. Провина не зогніє в землі, провиную залишиться на-завжди. Серкебаю, Серкебаю, здається мені, що ти такий, як і був, хіба що обличчя вкрилося зморшками та побіліли вуса й борода. Тебе підняв наш час. Він піднімає усіх, хто хоче підвестися. Ти хотів. А це вже немало.

Тут Аруке повела бровою. Цей мимовільний порух в одну мить переніс Серкебая назад на цілих півстоліття. Ще замолоду Аруке мала звичку в розмові непомітно для себе зводити брову. Ах, яка то була пора, світла й чиста, мов крапля роси. Серкебай згадав її і наче знову побачив свою молодість. Лихі часи, та молоді роки. На очі набігли сльози. Защеміло серце. Здається, воно побільшало, росло й росло, щоб нарешті лопнути. Вони з Аруке глянули одне одному в вічі. Серкебаєві очі променилися теплом, з очей Аруке віяло холодом. Обое бачили в цю хвилину одні й ті ж події, але кожен оцінював їх по-своєму. Обое сиділи зажурені, смутні, хоч серця їхні палали й блискавка пульсувала у жилах. Саме в цей час до кімнати увійшла Бурмакан. Вона принесла самовар.

Запахло димком з ялинових гілок, вийнуло вогнем.— дивовижним, гарячим, гарним, молодим, весняним. Цей вогонь, запах диму, здається, оживили кімнату, принесли з собою свіжість і чистоту. Ожили й холодні, затьмарені очі Аруке. Їй здалося, що Бурмакан стала зовсім іншою, веселою, привітною, щирою господинею.

— Стели,— коротко наказала вона, кивнувши головою Рабії, яка увійшла слідом за нею. Бурмакан не глянула на Аруке та Серкебая, наче забула про них. Вона поставила самовар і зачинила дверцята. Зник димок, послабшав запах хвої. Аруке підвела голову, наче хотіла ще раз вдихнути солодкий аромат. Разом з тим скосила очі на Бурмакан й одразу помітила, що та вже встигла причепуритися. Простора сукня з білого шовку личила їй. На голові в неї була легка шерстяна хустинка. Обличчя Бурмакан здавалося тепер світлішим, а вона сама молодшою, ніж була насправді. З почуттям власної гідності вона сіла до столу. Вона знала собі ціну й не заперечувала, аби й інші краще роздивились її. Навіть голос її тепер був рішучішим, твердішим. Серкебай не розумів, що сталося з нею, але серцем відчув якусь перемену. І все ж не надав цьому особливого значення. Швидким поглядом окинувши Бурмакан, Аруке глянула і на себе. Що їй казати, сукня у Бурмакан була новіша, краще пошита. В серці ворухнулося почуття чисто жіночої неприязні. Аби не виказати його, Аруке прокашлялась і заговорила:

— Рабія була у школі однією з кращих учениць. Я радила їй вступати до університету, але вона вирішила по-своєму, пішла працювати на фабрику. І не помилилася, робота подобається їй. Про неї навіть у газеті писали. Радію щиро за Рабію. Хоч не я народила її, але не шкодувала для неї ні слова, ні серця. Мої учні, де б вони не були, не забувають мене, повідомляють про себе, діляться найпотаємнішим, запрошують у гості. Не кожному випадає таке. Ти щаслива, Бурмакан-байбіче, твоя Рабія виросла хорошою людиною,— розважливо, доброзичливо, спокійно, лагідно говорила Аруке. Вона шкодувала, що перед тим була надто різкою, образила господарів. Подивилася на білий дасторкон, який простелила Рабія, замислено погладила його рукою. Чого тільки не було на ньому — мед, боорсоки, варення, чимало інших ласощів. Усе свіже, все смачне. Аруке куштувала потроху всього. Проте Бурмакан і в цьому обставила її. Вона тримала свою розмальовану піалу, наповнену менше, ніж напо-

ловину, самими кінчиками пальців правої руки, перш, ніж піднести її до губів, злегка погойдувала, здіймаючи над піалою легеньку, ледь помітну хмаринку пари, церемонно сьорбала ковток, наче пила не чай, а вдихала саму тільки пару. Забавлялася цим, але думала про інше. «Ти, напевне, хотіла подивитися, як веде себе Бурмакан? Що ж, коли треба, вона покаже та ще й тебе навчить. Я хоч і з бідної сім'ї, зате жила в юрті бая, бачила, як там чаювали. То ж навчилася дечому. Дивіться на неї! Ач, як записалася. Просто тобі старша дружина Серкебай в юрті молодшої дружини! Що ж, попишайся трохи... — думала Бурмакан. Вона намагалася робити те ж саме, що й Аруке. Якщо та брала великий боорсок, вона вибирала маленький, але рум'яніший, якщо вмокала його в мед, то самий лише кінчик, затим непомітно клала до рота. Якщо Аруке, не маючи кутніх зубів, довго жувала передніми. Бурмакан не подавала вигляду, що не може похвалитися здоровими зубами, сьорбала чай, змочуючи ним боорсок, і, церемонно підбгавши губи, ковтала не пережовуючи. Серкебай здивовано поглядав на неї, наче бачив уперше.

— Зуби болять, байбіче? — нічого не підозрюючи, запитав він.

— Нічого в мене не болить. Думаєш, якщо сам зжував свої кутні, то й усі залишилися без зубів? Чи ти ніколи не бачив, як їдять боорсоки? Нічого заглядати комусь у рот.

Бурмакан подивилася на свого старого неприязно. Схиливши голову, втупилась у скатертину. Тепер вона не скоро заспокоїться. Коли траплялося таке, Серкебаєві доводилося довго перепрошувати дружину, ходити за нею назирці, виправдовуватися, а та лиш дужче гнівалася, поки не йшла геть із хати. А поверталася завжди спокійна, наче нічого й не сталося, наче вона давно забула про образу. Але тепер здавалося, що чорні хмари надовго затьмарили її обличчя. Зрозумівши, в якому стані тепер Бурмакан, Аруке тут посмутніла, опустила очі. «Ревнує Бурмакан, — думала вона. — І даремно. Ні до чого мені Серкебай. А як повела б себе я, якби опинилася на її місці?» — запитувала сама себе Аруке й не могла дошукатися відповіді. Намагалася не думати про це. У цьому домі їй належало вести себе стримано. Негоже виказувати невдоволення.

— Потурбуйся лишень про свою гостю, Серкебаю.—

несподівано озвалася Бурмакан.— Піди вибери баранчика, навіщо відкладати до вечора? Чому ми маємо зітхати біля чаю? Ця байбіче звикла, щоб її частували як належить,— крізь зуби процідила вона й одвернулася, виказавши все, що хотіла.

— Піду. Виберу. Встигнеться.

— Ше б ти для неї не вибрав, ще б ти не зарізав баранчика, для своєї байбіче... Рабія! Ей, Рабія!

Бурмакан навмисне надто голосно гукала дочку, яка вийшла на кухню. Аруке недоречно всміхнулася, але по-смішка у неї вийшла розгубленою й швидко згасла. Та Серкебай не здавався.

— Не гнівайся, Бурмакан. Шо з того, що вона була колись моєю дружиною, моєю байбіче. Чого лише не буває на віку... Але ця байбіче ще й дорогий гість у нашому домі. Як не як, а вона має право сподіватися на пошану. Краще не бути мені Серкебаєм, коли я не зможу належно прийняти гостю, яку запросила моя дочка, навіть якщо вона й була колись моєю дружиною. Рабія, піди скажи синові сусіда, хай приведе мені чорного баранчика з білою плямою на голові. Там два таких, хай вибере ситнішого, з осіннього приплоду.

Рабія здивовано подивилася на батька. Ніколи раніше їй не доводилося чути, щоб він говорив таким рішучим тоном при матері. Не лише Рабія, розгубилася й сама Бурмакан. Тим часом Аруке зручніше влаштувалася на своєму місці, поклала собі в піалу побільше цукру, налила чаю, відпила трішки. Наче сказала собі: «Будь що буде, мовчатиму, подивлюся, чим усе скінчиться». Її підкреслений спокій помітили всі.

— Пийте на здоров'я, почувайте себе, як удома,— припрошував Серкебай. Бурмакан аж змінилася від тих слів.

Серкебай вийшов за дочкою, щоб розпорядитися по господарству, і дві жінки залишилися наодинці. Затамували подих, боялися глянути одна одній у вічі. Бурмакан дивилася в куток, де стояли її галоші, Аруке обернулася до вікна, за яким усе ще лив як з відра дощ. Забивав у відчинену квартиру й на підвіконні утворилася невеличка калюжка. Бурмакан і собі поклала в піалу два великих шматки цукру, помішала чай, сердито дзенькаючи ложечкою, почала пити великими ковтками. Двом бабусям, що сиділи в кімнаті, негоже було ревну-

вати одне одну до діда. Обидві розуміли це, але пусто-порожня гордість брала гору над обома. Кожна боялася поступитися власною гідністю.

— Бурмакан-байбіче, не беріть до серця нічого. Я не збираюся зводити з Серкебаєм ніяких рахунків. І вас ні в чому не звинувачую, нічого поганого не думаю про вас. Якщо вам неприємно, я краще поїду,— примирливим тоном сказала Аруке.

Бурмакан злякалася.

— Що ви, голубко? — заметушилася вона.— Шо ви таке говорите? Ось і баранчика зараз заріжемо для вас. Серкебай повернеться, скаже, що я вас прогнала. Не доведи господи до такого.

Бурмакан вийшла з кімнати. Аруке залишилася сама. Тепер вона могла уважно роздивитися довкола себе. Нічого незвичайного в хаті не було. Всі меблі Серкебай змайстрував своїми руками. Увагу її привернув лише чорний піджак, що висів на довгому цвяхові, забитому в стіну. Власне не сам піджак, а якась дивна брошка на його лацкані. Вона навіть здригнулася помітивши цю річ, не повірила своїм очам. Підвелася, підійшла ближче, поправила окуляри, аби краще роздивитися, але в цей час у сінях почувся голос Бурмакан і вона знічено відступила. І все ж не могла відвести очей. То був невеличкий трикутний талісман. Аруке впізнавала й не впізнавала його. Не встигла роздивитися, а запитати Бурмакан не наважувалася.

— Не треба було б цього всього,— сказала вона.— Тільки зайва морока вам. Заріжете ви баранчика, а з'їм я може одне реберце.

— Та що ви, не говоріть такого. Невже нам шкода ягняти?.. Погостюйте у нас, згадайте минуле, адже скучили, напевно, за Серкебаєм.

Бурмакан не хотіла ображати гостю, але про що б не починала розмову, зводила на одне й те ж. Намагалася стримувати своє роздратування, але воно проривалося чи не в кожному слові. Аруке змовчала, не хотіла сварки.

— Рабія, ваш собака не кусається? Проведи мене. У незнайомому місці будь-де можна скочити в халепу, а тут ще й собака...

Рабія спритно подала Аруке пальто, допомогла одягнутися. Разом вийшли у сад. Ноги глибоко вгрузали в розмоклу землю. Захмарене небо не збиралося роз-

погоджуватися. Коли йде такий дощ, киргизи кажуть, що на небі відкрили тундук.

Безлисті яблуні, на яких ледь почали набрякати бруньки, гойдають вітами, наче олені гіллястими рогами. Понуро схилилася, потемніла під дощем обліпиха, якою було засаджено город. І раптом серед рівномірного шуму прямо над дахом Серкебаєвої хати лунко ударив і прокотився грім, наче тріснула скеля, розколалося й упало на землю небо. Прокотився й затих, збираючи, нагромаджуючи силу для нового удару, а невдовзі й справді знову струсонув землю, та так, що луна покотилася по всій Чуйській долині. На якусь мить усе заглухло довкола — земля, ріки, поля, рівнини. Сяйнула блискавка. Злякано заскавчав собака. Що сталося? Куди ударив грім?

Рабія вийшла на дощ з непокритою головою. Вода тоненькими цівками текла по її чорному волоссю, омивала обличчя, шию. Дрібні краплини, наче сльози, рясно вкрили обидві щоки. Довгасте, світле обличчя Рабії, круглі чорні очі, акуратний носик з чутливими ніздрями, маленькі яскраві губи, густі чорні брови — все в ній було доладне й гарне. Волосся, рівно розділене надвое, гладенько зачесане й заплетене в дві коси. Ставна, струнка, вона повільно йшла між деревами, сама здавалася живою яблункою, прикрашала собою сад.

Мимоволі замилювавшись дівчиною, Аруке подумала: «Бідолашна Бурмакан, колись і вона, напевне, була такою ж гарною або й ще кращою. Чиста, мов лебідка, що злітає з води. Але й вона колись постаріє, потьмяніє і ця перлина, поблякне і це лице. І стан цей зігнеться. Таке життя. Замолоду все тягнеться угору, а в старості хилиться до землі. І людина, і звір, і гора, і навіть сама земля вклякає навколішки, усе дрібнішає, усе старіє. І земля була колись молодою, була й дитям. Та поволі стала такою, як зараз».

Вони перейшли через увесь город. Тут Аруке здивовано підвела голову.

— Ви бачите верблюда? — запитала вона.

— Ні. То камінь.

— Камінь? Не може бути. Справді?

— Так. Тайлак-Таш, камінь-верблюда.

— Цікаво. А білий-білий, точнісінько, як верблюда, що прилягло спочити.

— Найдивовижніші в цього верблюджати очі. Особливо за такої погоди, як зараз. Ходімо ближче. Ось дивіться.

Аруке помітила в камені дві заглибини, що дуже нагадували очі. З них двома струмочками стікали сльози. Це було справжнє диво. Краплі дощу, що падали на голову верблужати, перетворювалися в сльози.

— О світе, та воно ж живе! — сплеснула в долоні Аруке.

— Це про нього акини колись складали пісні, Аруке-апа. З Тайлак-Ташем зв'язана ціла легенда.

— Легенда? Розкажи! Це ж цікаво.

— Було це дуже давно. На тому місці, де зараз кишлак, лиш шумів очерет, гасали вепри та дзвеніли, не вгаваючи, ненаситні комарі. Земля тут була тверда мов камінь, а в низинах чавкала трясовина. Забирала вона багато, а повертала людям мало, часто тут чути було ридання, а пісні лунали рідко. Володарем цих місць був хан Аюбаш. Він засідав в очеретах, підстерігав подорожніх, нападав на них і вночі, і серед білого дня, сідлав свого крилатого тулпара, брав з собою сорок озброєних джигітів і вирушав у далекі набіги. Зачувши тупіт його коней, люди прощалися з життям, ховалися в глибокі печери. Хан спорудив тут фортецю, збирав у ній нагробоване добро. Він безжалісно рубав усіх, хто наслідився підняти голову, розпорював животи тим, хто озивався бодай словом. На сніданок він різав барана, на обід лоша, на вечерю коня. Кажуть, тут річкою текла кров, усе довкола заливали чорні пекучі сльози. Хан збирав до себе умілих музик, голосистих співаків, велемовних дотепників, відомих хитрунів, славетних силачів. Йому приводили найкрасивіших дівчат і ті старіли в його хоромах за два дні. Час від часу він виїздив на полювання зі своїм соколом, якому не було рівних у світі.

Якось Аюбаш зібрав своїх джигітів і запитав їх:

— Чи є ще така земля, якої не топтали б копита мого коня? Чи є ще такий народ, над яким не свистіла б моя нагайка? Чи є ще така дівчина, яку б не обнімали мої руки?

— Нічого більше не залишилося, повелителю!

— А коли так, джигіти, ось вам мій наказ. Живіть тихо й мирно, розкошуючи на волі. Час від часу будемо виїздити в гори та на рівнини. Розважатимемося, полюючи з соколами. Ідіть з миром, але як тільки одержите звістку, виступайте разом зі мною в похід!

Кажуть, саме в цей момент з неба впала чи виповзла з-під землі потворна баба. Нижня її губа звисала до

колін, верхня була закинута на потилицю, на чолі в неї стримів риг, а під ним блимало єдине око, шипіла, наче гадюка, і не боялася, певне, й самого аллаха.

— Маю до тебе справу, хане!

— Кажи, що тобі потрібно.

— Хоробрий на добро відповідає добром, боягуз за добро віддячує злом. Я тобі дам багато, мало візьму, скажу тобі мало, та одержиш багато. Маю у вузликуну таємницю. Знаю слово, якого ти ще не чув, знаю дівчину, якої ти ще не бачив. Коли одержиш її, не залишиться в тебе нездійсненого бажання, бо й справді у твоїх володіннях вже немає більше дівчат.

Сказавши це, відьма оглушливо свиснула. Курява піднялася до неба, зв'язвся сильний вітер. А баба застрибала по головах сорока джигітів. Нічого на те не сказав Аюбаш.

— Де ж мені шукати ту дівчину? — запитав він.

— Маю до тебе одне прохання. Виконаєш його — розкажу, а ні — мовчатиму, наче камінь.

— Яке твоє прохання?

— Віддай мене заміж за безвусого парубка. Та зроби весілля на сорок днів. Тоді й відкрию тобі таємницю. Обіцяй, що зробиш так. Слово хана — закон.

— Хай буде по-твому.

— Частіше вирушай у гори, не лінуйся випускати свого сокола, він тобі і знайде ту дівчину.

Сказавши це, відьма знову засвистіла. Потемніло небо, зв'язвся вихор, дощ — не дощ, хмари — не хмари, все зникло в якомусь тумані й відьма мов крізь землю провалилася.

А згодом з володінь Аюбаша почали втікати люди. Всі втекли, тільки у двох віддалених улоговинах, порослих вишнями й яблунями, залишилося дві сім'ї. У долині, де росли яблуні, жив зі своєю родиною мисливець Алан, у вишневій долині жив мисливець Салан. Це були славні, умілі мисливці. Жили вони тут не постійно, на літо розташовувалися в цьому місті, а на осінь, зиму, весну, перебиралися на інше. Змінювали стоянку, не чекаючи, поки худоба витолочить усю траву. Але щороку в один і той же час обидва ставили свої юрти тут, у цих улоговинах, де народилися й вирости, згадували дитинство, відводили душу. Хоч обидва були славетними мисливцями, один з одним ніколи не зустрічалися. У Алана була дочка Анаргуль, у Салана — син Анарбек. Обоє народилися

в один день, в один і той самий час. Алан та Салан зупинялися кожен у своїй лощині лише на сім днів. Для умілого мисливця сім днів, що сім років. За цей тиждень обидва встигали обійти всі гірські перевали й кручі, долини й вибалки, ущелини і яри. Того дня, коли стара відьма з'явилася перед ханом, обидва мисливці щойно перекочували в свої улоговини. Кажуть, що Анаргуль та Анарбек, хоч і втомилися з дороги, скучивши за знайомими й милими їхньому серцю місцями, одразу подалися в гори. Вони обходили плоске каміння, вибиралися на гострі стрімчаки. Чи вітер їх підганяв, чи сонце притягувало до себе, хтозна? Але вони перейшли два перевали й зустрілися віч-на-віч. Подивилися одне на одного, як рідні брат і сестра, що багато років не бачились і скучили одне за одним. Шалено стукотіли їхні серця. Хоч вони й не були знайомі досі, але знали одне одного на ім'я, давно наснилися одне одному.

— Скільки років я зустрічав безсонні світанки, скільки літ повторював твоє ім'я.

Це слова Анарбека.

— Скільки років я зустрічала безсонні світанки, скільки літ я тебе виглядала.

Це слова Анаргуль.

— Я скучив за тобою, як скучає за Сонцем Місяць.

Це слова Анарбека.

— Я скучила за тобою, як за літом весна.

Замилувавшись двома закоханими, непорушно завмер у небі беркут, розтанув столітній льодовик. Узнявшись за руки, вони побігли по гострих скелях, полетіли на крилах кохання. Обое зупинилися на двох стрімких шпичаках.

— Простягни мені руку, Анаргуль, хай зрушить з місця скеля, на якій я стою!

— Простягни мені руку, Анарбек, хай зрушить з місця круча, на якій я стою.

— Я згораю від твого подиху, Анаргуль!

— Я згораю від вого погляду, Анарбек!

Вони разом простягли одне одному руки, і скелі, на яких стояли закохані, рушили назустріч одна одній, а на тому місці, де зійшлися Анарбек і Анаргуль вирости яблунька й вишня. Вони гойдалися од вітру, переплітаючись розлогим гіллям. З-під коренів яблуньки й вишні било два джерела. Два струмки, наче дві коси Анаргуль, стрибаючи з каменя на камінь, бігли в долину. Незвичайна вода

текла в цих струмках, зблиски від неї осявали скелю золотом і сріблом. Усе живе довкола поспішало до цих струмків. Летіли птахи, підбиваючи крила, аби вмочити свої дзьоби, кидалися зі скель архари, барани, косулі, аби вгамувати спрагу лише одним ковтком води, прибігали леви, аби остудити свої гарячі ікла, тихо кралися вовки, щоб пригасити свою люту злість, збігалися обережні індички-улари, аби полежати на моріжку. Тут, звиваючись на камінні, шипіли дракони, ревіли ведмеді, курликали в небі журавлі. Здавалося, цілий світ збирався в цій скелястій долині. Адже тут текли струмки кохання. Кожному закоханому, що напився цієї води, всміхалося щастя. Але той, хто наслідювався осквернити ці джерела, перетворювався в скелі, а його мрії ставали камінням.

Узявшись за руки, Анарбек та Анаргуль бродили уздовж струмків, що переливалися сріблом, наче крила беркута в небі, розкидали довкола себе щастя, повертали дзвінкі голоси солов'ям і різному птаству, що сповнювало все довкола піснями. Обое були схожі між собою як дві краплі води, однаково билися їхні серця, сповнені ніжності, радості, солодкого шему.

День для них минув, як одна мить, усе так швидко минало, всього було так мало, для них не існувало ні дня, ні ночі. Що під сонцем удень, що під місяцем уночі, однаково переливалися й сяяли джерела кохання. Молодістю, коханням, веселощами повнилися гори, пісні струмували долинами, наче бурхливі ріки. Непомітно минуло для них сім днів. Вони жили коханням і не відчували навіть голоду. Забули про свої рушниці, забули про все на світі. Коли лягали на камінь, він ставав м'яким, наче пух, коли лягали на лід, він танув, наче під сонцем. Заспівував радісну пісню струмок, з якого вони пили, сяяв красою схил гори, по якому вони ступали. Все перетворилося в кохання, все стало любов'ю. Що ж залишилося на світі, що було непідвладне їхньому почуттю? Зосталася підступна смерть, що зачаїлася чорним лихом.

Якось вранці вони в одну мить розплющили очі, разом усміхнулися, милуючись сонцем. Обое водночас підвелися, простягнувши одне одному руки. Разом вимовили одне слово:

- Люблю!
- Летимо!
- У небо?

- Так.
- У кого візьмемо чистоту?
- У води.
- У кого візьмемо силу?
- У землі.
- У кого візьмемо відвагу?
- У народу.
- У кого візьмемо кохання?
- У сонця.
- Глянь, хто це летить?
- Сокіл.
- Чому такий чорний?
- Бо наміри в нього чорні.
- Де наші рушниці?
- Не знаю.

— Швидше ходімо шукати. Хвилюється, гнівається джерело. Наче лихо віщує.

Не встигли вони договорити, як біля джерела опустився на землю сокіл, чорний як вугілля. Коли він торкнувся дзьобом води, з джерела полетіли іскри, ще трохи, і воно б спалахнуло вогнем. А незабаром під'їхав і хан, а з ним сорок озброєних джигітів. Кажуть, що їхні коні затоптали копитами джерела кохання. Все живе довкола заридало, заголосило, луною озвалися гори й скелі, зривалось і падало каміння, здіймаючи хмари куряви. Одягнутий у чорне хан Аюбаш, що сидів на вороному коні, закричав:

— У мене мова коротка! Шо скажу, те й зроблю! Слухай, парубче, прислухайся, красуне! Ей, джигіте, якщо можеш постояти за себе, виходь на середину, а не можеш, слухай мій вирок! Кажі.

— Я битимусь.

— Якщо маєш меча — рубай, якщо маєш рушницю — стріляй! Бо рубатиму я, стрілятиму я!

— Дай мені взяти мою рушницю, а потім стріляй, якщо ти хоробрий витязь.

— Хоробрий витязь свою рушницю не кине, а кине, то від рушниці й загине!

Хан підняв свою рушницю й вистрелив Анарбекові в голову. Потекла на каміння червона Анарбекова кров. Знепритомніла Анаргуль, упала поруч з Анарбеком. Білий камінь був подушкою їй, а схил високої гори став її ложем. У цю мить пересохли два джерела. Заплакали, заголосили тисячі птахів, звірів, комах, закам'яніли

яблунька й вишня, що вирости на кручі. Всі ці дива розлютили хана Аюбаша. Він наказав розбити вщент ці кам'яні дерева. Але навіть усі сорок його джигітів не могли зламати їх. Нічого не змогли вони вдіяти. Тоді хан загорнув Анаргуль у чорний шовк, кинув на вороного коня, через гори й долини повів її у свій палац. Ударили в барабани, заграли сурми, труби, заскиглили сопілки. Бучне весілля відшуміло в фортеці. Опівночі Аюбаш увійшов до юрти Анаргуль. Вона все ще була непритомною. Її ледь чутний подих здавався ніжнішим за шовк.

Згасли світильники, запала темрява. Жодна душа не знала, що діялося тут. Ніхто не лічив, скільки минуло днів, ніхто не смів потривожити Аюбаша.

Але одного дня з'явилась преде юртою хана та сама відьма.

— Я до тебе у справі, мій хане! — закричала вона. — Ти одержав те, що я тобі обіцяла. Настав час і тобі дотримати свого слова.

Тиша. Ніхто не відповів старій. Кинулася вона до юрти. А там нема ні хана, ні дівчини, лиш кам'яне верблюжа, Тайлак-Таш. Після загибелі Аюбаша сорок його джигітів посварилися, ділячи казну, і перебили один одного. Не залишилося й сліду від лютого хана, а Тайлак-Таш стоїть віки як пам'ять про щире кохання.

Заслухалась Аруке, забула навіть про дощ.

— Ніжне дівоче серце, чутливе, м'яке. Дівчина швидко на сльози. Але справжнє кохання дає йому силу і твердість. І тоді не скорити дівочого серця наругою. Воно перетвориться в камінь, — задумливо сказала вона.

Обидві памокли, мов миші, але не зважали на те. Обидві були задоволені, дівчина — своєю розповіддю, бабуся — тим, що почула цікаву легенду.

— А як дісталоя твоєму батькові це місце, де лежить Тайлак-Таш, Рабія? — запитала Аруке, коли вони ішли до хати.

— Колись тут жив бай Тезекбай. Багатий чоловік. Тайлак-Таш тоді належав йому. Тезекбай обгородив камінь високим парканом і нікому не показував його. А з тих, хто приїздив здалеку, аби побачити знаменитий камінь, він брав великі гроші. Ще дужче розбагатів. За Радянської влади, коли почали організовуватися артілі, мого батька обрали головою. А Тезекбая розкуркулили. Люди порадилися й вирішили, що на цій садибі,

де лежить священний камінь і куди волів би перебраться не один айльчанин, належить оселитися Серкебаєві. Він хоч і молодий, але всі його поважають, хоч і прийшлий, та давно вже став своїм. Але батько не захотів жити в куркульській хаті, розвалив її, розкидав високу огорожу й сам побудував дім. Оце й уся історія.

Струснувши з одягу рясні краплини, Аруке та Рабія увійшли до кімнати. Тут не було нікого. Але незабаром у снігах почувлися голоси. Аруке виглянула і побачила Серкебая, Бурмакан та кирпатога парубчака, напевно, сусідського сина. Той вів чорного з білою латкою на чолі баранчика, мокрого як хлющ. Коли хлопець зазирнув з ним до хати, баранчик труснув головою і геть чисто забризкав свіжопобілену стіну.

— Ме-е-е! — озвався він, наче передчував щось лихе, глянув на Аруке жалібним поглядом.

— Не ріжте його, Бурмакан-байбіче. Шкода бідолашного. Он і мати за ним прибігла, чуєте, як мекає вівця? Він, напевне, ще не відлучений, хоч би вим'я не розігнало вівці. Правду кажу, не ріжте, навіть якщо це заради мене...

Але кирпатий хлопчисько навіть бровою не повів на слова Аруке.

— О-мійн! — наче в діжі загув його несподівано густий бас. Серкебай та Бурмакан, кожне зі свого місця, благословили парубка, злегка схиливши голови й проводячи руками по обличчю. Аруке навіть не встигла поворухнутися. Не зваживши на прохання Аруке, хлопець виволік баранчика з хати.

Чай давно прохолов. Бурмакан налила собі в піалу, відпила ковток, невдоволено скривилася й почала прибирати зі столу. Рабія винесла самовар на подвір'я.

Зрештою Аруке не втерпіла:

— Бурмакан-байбіче, ви не дозволили б мені роздивитися амулет он на тому піджаку? — делікатно попросила вона.

Лагідний тон, напевно, подіяв на Бурмакан. Не сказавши й слова, вона підвелася, зняла зі стіни піджак і поклала його перед Аруке.

Аруке відчепила амулет, поклала його на долоню й почала уважно розглядати, повертаючи на всі боки. Очі її посмутнішали. Обличчя закам'яніло. Вона замислилася. По якійсь хвилі важко зітхнула й сумно мовила:

— Це мій амулет.

У Серкебая смикнулися губи, він спробував посміхнутися. Скоса подивився на Бурмакан, чекаючи, що вона скаже.

— А ще що в цій хаті твоє? Може, Серкебай?..— спалахнула та.

Голос її був роздратований, різкий, злий.

— Ні-ні,— примирливим тоном відповіла Аруке, намагаючись заспокоїти господиню.— Це правда, амулет мій. І Серкебай може це підтвердити. Не подумайте нічого поганого. Я була впевнена, що він загубився. Чуєш, що я кажу, Серкебаю?

— Так.

— Правда ж, що це мій амулет, Серкебаю?

— Правда.

— Я впізнала його по каменю. Краще б ти не брав його, Серкебаю. Віддай його мені.

— Не дам, це мій амулет, не Серкебай. Залишився мені у спадок від матері. Навіщо говорити те, чого не було? Мало тобі мого чоловіка, хочеш прихопити ще й амулет?

— Заспокойтеся, Бурмакан-байбіче. Нічого подібного у мене й на думці нема. Ваш чоловік мені не потрібен.

— Був час, коли був потрібен. А тепер усе одно не віддам.

— Облиш, Бурмакан. Аруке наша гостя. Стримай свій гнів. Я кажу тобі правду. Це амулет Аруке. Потім...

— Потім віддав мені? Обдурив? Потішив мене чужим подарунком. Як ти можеш говорити таке? Чи я тебе не питала чий він? І що ж ти мені відповів? Що залишився тобі від матері. А тепер хочеш сподобатися Аруке? Не віддам амулет. Нехай доведе, якщо це її. Який тут є знак? Ну, кажи. Будь свідком, Серкебаю.

— Дивіться, тут з обох боків по два беркути.

— Ну то й що? І я б це сказала, маючи річ у руках. Який ще тут знак?

— Ще? Був, якщо не загубився.

— Не загубиться, коли був. Нумо, показуй.

Розізлившись, Бурмакан почала звертатись на ти.

— Ось подивіться, навколо беркутів випуклі крапочки.

— І це твій знак? Що ж тут особливого?

— Ні, справа тут в іншому. А скажіть, чи відкривається амулет?

Аруке продовжувала говорити стримано й делікатно.

— Якщо відкривати — відкриється, а ні — то ні. Навіщо питаєш?

— Чи ж відкриється? Спробуйте. Ось, будь ласка.

— Не хочу. Навіщо? Не мала б роботи. Треба буде, то й відкрию. Дайте сюди! — Бурмакан відчула, що говорить надто різко, знову перейшла на ви.

— Якщо ніхто його не відкривав, тут повинні зберегтися присвячені мені слова. Ніхто не зможе відкрити цей амулет, не розбивши його. Крім мене, це міг зробити тільки Токтор, який замінив мені батька. Він сам виготовив цей амулет, залишив мені його як пам'ять про себе. А сам загинув під час повстання шістнадцятого року. Ця річ дуже дорога мені. І справа не в тому, що амулет зроблено з чистого срібла. Якби мені до рук потрапила ваша річ і ви, як я тепер, упізнали б її, я не сперечалася б із вами. Я б, напевно, побоялася носити амулет, присвячений комусь іншому. Від нього, напевне, й ключик є?

— Ключик є, але я не дам. Не відкриєте.

— Якби він був ваш, ви б так не сказали. Нема у вас ключика, він ось де. Дивіться.

Аруке натисла на одну з ледь помітних крапочок і амулет з тихим мелодійним дзвоном одразу ж відкрився. Деякий час усі вражено мовчали. У середині в ньому й справді виявився складений папірець, пожовклий від часу. Аруке обережно дістала записку, розправила її на столі. Всі побачили дрібний візерунок арабських літер. Аруке швидко, без запинки прочитала вголос: «Я — Токтор, що бачив пекло, все своє життя присвятив народові. У мене один лише брат — народ, один лише друг — народ, одна лиш сила — народ. Я зустрів дівчину-киргизку Аруке. Вона — сам вогонь. Я навчив її володіти зброєю, ми разом виступили на ворога. Це одна з перших жінок-киргизок, які піднялися на боротьбу. Майбутнє з такими, як Аруке. Я загину — вони зостануться, не упустять піднятого мною знамена. Завтра належить їм. Токтор».

У кімнаті запала мовчанка. Доказ був незаперечний.

— Добрим чоловіком був Токтор. Справжньою людиною. Це його слова. Так він і говорив, — озвався Серкебай.

Бурмакан кинула на нього палаючий погляд.

— Може, іще хтось тут добра людина? Може, іще чийсь слова лунають у тебе у вухах?

Серкебай, який за все своє життя жодного разу не гримнув на Бурмакан, стримався і на цей раз. Насупився, але

не виказав, що робиться у нього на серці. Стримано всміхнувся, хоч у нього все кипіло всередині. Повагом заговорив:

— Хороших людей багато. Тут нема до чого чіплятися. Вибач, Аруке. Тут винна не Бурмакан, а я. Не треба було мені брати твій амулет, а вже коли взяв, не слід було віддавати нікому. Мушу сказати правду. Не подумай нічого погано, я й гадки не мав якось використати його. Це трапилося в дорозі. У тебе почалися пологи. Амулет упав на землю, а я підібрав. Носив день, два, а потім вирішив не віддавати. Зрозумів, що ти покинеш мене. Не хочу приховувати, я любив. Хотів залишити собі щось на пам'ять про тебе. Звичайно, вчинив по-дитячому. Втратити тебе, а берегти твою річ... Безглуздя. Бурмакан, ти сердишся, злишся. Чому? Не розумію. Адже все це було п'ятдесят років тому... Нічого повернути не можна. Краще... почастиуй байбіче, вияви свою гостинність. І поверни їй амулет, ти ж сама переконалася, що це її річ. Ех, Бурмакан! Адже ти людина, краще б розпитала нас, що ми бачили, як жили. Де ж щирість киргизки? Адже я не хлопчисько, щоб ревнувати мене. Та й Аруке не дівчина.

Але Бурмакан не могла заспокоїтися.

— Ну, Серкебаю, сьогодні ти допік мені, як хотів. Я не сміла підняти на тебе очей, але сьогодні скажу тобі все. Ти навмисне запросив свою колишню дружину, щоб при ній зганьбити мене. Вочевидь тягнешся до неї, цураєшся мене. Хочеш мене позбутися, розв'язати собі руки, розчистити собі шлях? Чи не так, Серкеш? Що відповіси? Гаразд, скажу тобі прямо. Прощавай. Я тебе не тримаю. Що накажеш ще мені? Що ще тут упізнає твоя колишня дружина? Хай одразу скаже. Поговоримо відверто. Не встигла увійти в дім, побачила єдину блискучу річ й одразу говорить, що то її. Запитай її, Серкебаю. Може, вона приїхала по свою долю? Хай каже прямо. Хай не тягне душу, а викаже усе разом. Уже й на городі була, прикинула і там, що до чого, так Аруке? Що ти ще впізнала? Віддамо. Не можна не віддати чужого. Подивися сюди. Це теж старовинні монети. Може, впізнаєш, відкриєш їх, може, й тут знайдеться записка? А ця срібна підвіска для коси? Теж старовинна. І її мені подарував Серкебай, твій колишній чоловік. Теж, напевно, у тебе взяв, де ж йому ще взяти?

Бурмакан розходилася не на жарт. Серкебай та Аруке

розгублено мовчали. Навіть Рабія, якій доводилося вибігати то на кухню, то на подвір'я, була сама не своя, хоч чула не все.

— Мамо, перестань. Посоромся хоч гості,— озвалася вона.

— Сердьтеся чи не сердьтеся, все одно я заберу амулет Тут заповіт Токтора. Віддам його у музей. Вибачте, Бурмакан-байбіче, але ви не горянка. Мені не доводилося чути, щоб горяни отак зустрічали гостей. Що ж, спасибі вам і за те. Поїду додому. Не ображаюся на вас, всяке буває у житті.

Аруке зібралася йти. Кожен реагував на це по-своєму. Бурмакан демонстративно відвернулася, Рабія схопила свою колишню вчительку за руку, Серкебай стояв ні в сих ні в тих. У цей час у двері зазирнув той самий сусідський хлопець.

— Де сполоснути кендюх? — запитав він.

Серкебай зробив рукою якийсь невиразний жест.

Тим часом Аруке одяглася. Найгірше почувала себе Рабія.

— Я не пущу вас, Аруке-апа, не йдїть нікуди,— умовляла вона.

— А я нікуди й не йду від своїх учнів. Нема у мене нікого, крім них. І тебе я провідаю, колись... Коли у тебе буде свій дім. Не тримаю зла ні на кого. Знаю, що всі ви хороші люди. Але ж і добрий може іноді розгніватися. Можна зрозуміти Бурмакан. Дякую вам за все.

— Стривай, Бурмакан, зачекайте, Аруке. Скільки нам залишилося жити, вівця наплакала. Не треба злитися. Якщо ми не здригнулися у ті страшні роки, коли довелося ступати по краю могили, давайте не спотикатися й тепер, коли позаду залишилися всі перевали. Маю тобі щось сказати, Бурмакан. Усе життя я беріг одну таємницю, слухай. Негоже забирати її з собою в могилу. Розкажу, а там роби зі мною, що хочеш. Я заслуговую найжорстокішої кари. Аруке знає, про що я кажу, сьогодні вона вже згадувала про це. Але хочу, щоб ти почувала все не від когось іншого, а від мене.

З кожним словом Серкебая Бурмакан усе дужче охоплювало відчуття якогось невиразного страху. Вона тривожно дивилася на нього. Чекала — яке ж жахливе слово вилетить з його уст. Серкебай говорив, викладав усе, що давно накіпїло на серці.

— Пам'ятаеш ту давню ніч над Сон-Кулем? Ти жила

тоді в юрті бая, прислуговувала йому. Пригадай. Той час не забути ніколи, його тавро, напевно, залишиться й на наших кістках. Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю.

— Я теж. Не забуду довіку. Пам'ятаєш ту ніч, коли тебе викрали?

— Що?!

— Май терпіння, вислухай. Я не можу не сказати всього... Хтось одягнув тоді чорне плаття й виніс тебе...

— Камінь тобі в пельку!

— Нехай камінь... Все одно розкажу. Той, у чорному платті, напівмертву приніс тебе волосному.

— Замовкни! Брехня!

— Ти ні в чому не винна, це правда. Перед досвітком, гадаючи, що ти вже нежива, тебе винесли й покинули на болоті. Але ти вижила.

— Навіщо, навіщо ти все це розповідаєш тут? Не муч мене, не закопуй живою в могилу! Досить, годі. Не треба нічого говорити.

— Пам'ятаєш, які були руки в того, у чорному платті? Не забула його обіймів?

— Холодні, наче гадюки.

— Що б ти зробила, якби зустріла його?

— Пошматувала б, роздерла б, як жабу. Хай буде він проклятий навіки!

— А що, коли й він не винен? Якщо його примусили волосний та бай?

— Все одно. Він не людина. З яким серцем можна було безневинну дівчину кинути вовкові в пашу?

— А якби той чоловік виявився хорошою людиною, ти б вийшла заміж за нього?

— Ніколи. Тільки ворон може вчинити таке.

— Коли так, то цей ворон — я.

— Що?

— Так, то був я.

— Неправда! Не смійся наді мною! Навіщо ж ти після всього оженився на мені!

— Щоб спокутувати свою провину. Інший принижував би тебе.

— Отже, це був ти. Не хотів, щоб мене принижували? Так ось чому в тебе такі холодні обійми. Гадюка тебе привела на світ, гадюка! Увесь свій вік я прожила з гадюкою. Ні, я піду з цього гадючого кубла. Можеш залишатися.

Бурмакан майже викрикнула останні слова, швидко одяглася й вибігла з хати. Впірнула у темряву дошової ночі. З криком кинулася за нею Рабія. Але Бурмакан наче у воду впала. Поволі рушила до дверей Аруке. Серкебай не насмілився бодай словом зупинити її. Вже в сінях Аруке озирнулася:

— Так мало бути, так і сталося. Життя не прощає ніколи. Прощавай, Серкебаю. Напевно, більше нам не судилося зустрітися ніколи. То й добре. Я задоволена й тим, що знайшла свій амулет. Дякую тобі за те, що сказав правду.

Аруке розчинилася в темряві. Разом з нею пішла й Рабія. Серкебай добре знав, що Бурмакан у гніві стає мов камінь, марні всілякі умовляння, поки не пересердиться сама. Тому й не поспішив за нею. Вийшов на подвір'я. Без шапки, без пальта. Довкола жодного звуку, тільки розмірений шум дощу. Голова йшла обертом. Хитаючись, стояв у дворі. В голові не було жодної думки, мозок наче висох.

На оборі мекала вівця.

— М'ясо куди подіти, Серкебай-ата?

Це голос сусідського хлопця, що зарізав баранчика. Наче крізь сон чує його Серкебай. Хлопець ще раз повторив своє запитання. Серкебай бачив, що хтось стоїть біля хліва, але не міг упізнати хто.

— Псові,— сказав Серкебай.

Хлопець не зрозумів, але Серкебай повторив те саме. Вкрай здивований, хлопець заглянув до хати крізь навстіж відчинені двері, але не побачив там нікого. Загарчав собака. Більше Серкебай нічого не чув.

— Тайлак-Таш не розмокне ніколи,— сказав собі Серкебай.

Він ішов через город. Шумів дощ. Серкебай засинав. О, він уміє засинати на ходу. Навіть дощ не міг розбудити його. Падаючи, підводячись знов, збиваючись з дороги, він усе ж дійшов до Тайлак-Таша. Обійняв за шию кам'яне верблюжа. І заплющив очі. Коли ж отямився, був уже білий день. Перед ним стоїть чоловік у чорному. За ним ще двоє.

— Хто ти?

— Хто ж, як не я.

— Когось ти мені нагадуєш. Не можу згадати. Хто ти?

— Не впізнаєш, Серкебаю? Це ж я.

— Ти, Комуручу?

- Він самий.
- Але ж ти був старий, невже помолодшав? А може, ти його син?
- Час був старий, а не я.
- І тепер не ти молодий, а час такий.
- Саме так.
- Як я опинився тут?
- Ти лежав, обійнявши Тайлак-Таш.
- І мене цілу ніч поливав дощ? Як же я не застудився і не помер?
- Серкебай звичний до всього. Дощ не зашкодить Серкебаєві, тільки омолодить його.
- Стривай, чому ж у мене одяг сухий? Як довго я тут лежав? Бурмакан вдома немає?
- Двері в хаті відчинені навстіж. Але худоба з обори ще не втекла.
- Навіть собаки нема?
- Он де твій собака, за тобою, стереже тебе.
- Чому у тебе на шиї пояс?
- Я прийшов просити тебе, Серкебаю.
- Про що?
- Кого зводить бог, ті стають сватами. Ми з тобою стали сватами.
- Яким чином? Яку з моїх дочок ти маєш на увазі? Хіба ти одружився?
- А ти гадав, не одружуся. Одружився. У мене семеро синів. Усі роз'їхалися від мене.
- А де ж ти сам?
- У місті. На заводі. В ливарному цеху. Виплавляю чавун.
- Невже? Ти й справді Комуручу? Той самий, якого я знав у голодні роки? І ти тепер мій сват? Скажи правду.
- Все правда.
- Друже мій!
- Серкебай міцно обійняв Комуручу й хотів підняти його, але не подужав. Той не зрушив з місця, наче вріс корінням у землю.
- Вдруге зустрілися ми з тобою. Звела нас доля в лихі часи, але й у щасливі ми знайшли один одного. Якщо поряд були вершини, сплететься й коріння. Наше коріння сплелось. Благослови, Серкебаю, наших дітей.
- Котра з моїх дочок, скажи?
- Рабія.
- Наймолодша? Цієї ночі...

— Не цієї. Вже місяць, як вони побралися. А призналися тільки вчора.

— Та хіба я проти? У матері треба просити пробачення. Де вона?

— У лікарні.

— Ну!

— Не лякайся, нічого страшного. Одягайся швидше, поїдемо до неї. Я чув, що вона в лікарні, але у неї ще не був. Вирішив спершу поговорити з тобою.

Серкебай випустив з обори худобу, попросив сусідського хлопця до вечора постежити за нею, а сам разом з Комуrchу вирушив до міста.

Лікарня... Чули це слово, але ні Серкебай, ні Комуrchу ніколи не бували тут.

— Ти нітрохи не змінився, Комуrchу. Здається, навіть помолодшав. Скажи правду, скільки тобі років? Я ще тоді, коли ми разом випалювали вугілля, вважав тебе своїм батьком. Як ти зберіг свою молодість? Яка сила допомогла тобі?

— Праця.

— А я ж хіба не працював?

— Працював, але головою, язиком. А віддавав праці всього себе, і думки, і тіло, до останньої краплини.

— Стривай, чи не про тебе я читав коесь у газеті: присвоїти звання Героя Соціалістичної Праці. Дивно, навіть прізвища не було, тільки ім'я — Комуrchу. Розпитував, хто ж він такий, сказали, робітник з заводу. І в указі так писалося. Чи не про тебе?

— Про мене. Немає у мене прізвища. Відколи пам'ятаю себе, ходив у людей попід дверима. Лиш трохи підріс, почав працювати. Ти знаєш, що я робив, коли тебе побачив. Не розпитував, не цікавився, чий я син. Чий би не був, усе одно я син злиднів. Досить мені й імені. Батько мій не працював за мене, навіщо ж брати за прізвище його ім'я. Сам працював, про мене й пишть. Посперечалися трохи, казали, що без прізвища важко оформити указ. Але я наполіг на своєму. Я всього лише простий вугляр. Ним і залишився. З цього моє ім'я і прізвище — Комуrchу. Вугілля хіба ж не вогонь? Від вогню я нікуди. Вогонь гартує мене. Гартований вогнем не старіє.

— А сина ж твого як звати? Де він працює?

— Механіком на фабриці, де працює і твоя дочка. Джиргалбек Комуrchієв. Там і познайомилися вони. Твоя дочка шие одяг, а мій син лагодить машинки. Вона

навмисне ламає голки, а він приходиться регулювати. Посміхаються одне одному, перемовляються нишком. Потім кіно, танці. Всюди разом, думають про одне. Зрештою беруть шлюб. Ось так. А тепер і нас з тобою звели. Іду до свахи просити пробачення. Яюсь допитуюсь у сина, чия ж то дочка. Каже, Серкебая. Що ж, ім'я хороше, тримай її, не втрай. Іди до батька, до матері. Скажи, що ти син Комурчу. Якщо запитають якого, скажеш, що того самого. З хати не виходь, хоч би тебе й виганяли. Та не сиди пеньком, берися до роботи, веретеном крутись. Донька у тебе метка, швидко погодилася. Та й правильно, навіщо відкладати на потім, коли твердо вирішили побратись. Правду я кажу, Серкебаю?

— Про що може бути мова!

— Взяти хоча б Санту. Розумна, освічена дівчина, а заміж не вийшла. Що ж у цьому хорошого? Погано. Зараз ще так-сяк, а на старість гірше бути не може.

— Це племінниця Бурмакан, так що ти не дуже.

— Хай буде племінниця. Не сліпа, не крива, а зостанеться сама. Дівчата повинні виходити заміж у свій строк. Якщо сливку вчасно не зірвати, то вона засохне на дереві. Багато зараз таких, що вчилися, вчилися та й не огледілись, коли й постаріли. Вистачає і чоловіків, і жінок. Звичайно, наука — це добра справа, але й про особисте життя не треба забувати. Ось ми з тобою хіба гірше за інших живемо? Ти вчився, Серкебаю?

— Заочно технікум закінчив.

— А я... вугляр, тільки й усього.

— Ні, ти не простий вугляр. Хіба життя не дало тобі знань?

— Правду кажеш, уважна й кмітлива людина може нині дізнатися про все, навіть не виходячи з дому. Тільки не лінуйся слухати та дивитися. Телевізор, радіо, газети — хіба це не знання? Тут розкажуть тобі, як дітей доглядати, як різні страви готувати. Навчать і рахувати, й іноземною мовою розмовляти. Чим тобі не університет? Усе залежить від тебе. Того, хто не хоче вчитися, хоч в інституті до кілочка прив'яжи, втече. Яюсь іду я по вулиці у Фрунзе й чую, як засміялися двоє джигітів.

— Як ти вважаєш? — крізь сміх перепитує один. — Хто це пішов?

— Один баранчик, бочка кумису та п'ятсот карбованців грішми, — поважно повторив другий. Обидва дивилися вслід трьом дівчатам, які щойно минули їх. Я не зрозумів,

що вони мали на увазі. Цікаво було б дізнатися. Не посоромився запитати:

— Щось не второпав я, братці;— кажу.— Про що ви говорите?

— Про цих дівчат. Якщо не дадуть кому треба того, про що я сказав, не вступити їм до інституту. Вони у нашого сусіда на квартирі живуть, складають екзамени. Якось увечері всі троє сиділи на лавочці у дворі й говорили про це. Без бочки кумису, баранчика та п'ятисот карбованців нічого, мовляв, не вийде. Не запитав, куди вони вступають.

— Але ж вступають і без цього.

— Той, у кого добрі знання, вступить і сам, а хто нічого не знає... Стривай, Серкебаю, чого ми сюди приїхали? Наговоритися чи...

— Зараз підемо. Хай трохи подумаю, що маю сказати моїй байбіче. Вперше в житті ми так посварилися. А як звати твою стару, Комурчу?

— Сваху?

— Так, її.

— Ай.

— Що? Хіба є таке ім'я?

— Сам так назвав. Щоб усе життя світила Комурчу, наче місяць.

— Добре. Так і будемо її називати — сваха Ай, сваха Місяць.

* * *

Бурмакан розплющила очі, огледілася довкола. Вона була в лікарняній палаті. «Он воно що, виходить, десь звалило мене. Потім мене підібрали й привезли сюди. Невже я втекла з власного дому? Покинула Аруке в хаті, а сама пішла. Кого я хотіла налякати? Хіба так лякають? Хіба так роблять киргизькі байбіче? Ех, помилка вийшла. А Серкебаєві що, вилежується у хаті. Серкебай? Невже сидить удома й вухом не веде? Ні, не вірю. Бо знаю його як свої п'ять пальців. Неправильно я повелася. Цього не зробила б гостинна й розважлива господиня. Можна було б і стриматися, як слід прийняти гостей, а я... Злегковажила. Навіщо було сперечатися за той амулет? Чи він мені потрібен? Потрібен? Звикла до нього. Подобався мені. Шкода було, це правда. Але все одно мусила б віддати його без зайвих слів. Серкебай зробив

усе. Серкебай? Що він зробив? Як завжди, він мав рацію і цього разу. Я сама зчинила сварку. Всіляко обзивала його... Зганьбила його в очах Аруке. Сама осоромилась. А Секребай мені змовчав. З якими очима мені тепер повертатись додому? Хто мене забере? Серкебай не приїде. Не любить він перепрошувати. Виходить, що я назовсім утекла? Куди? Нікуди. Невже скінчилося життя? Перед моїми очима квітучі джайлоо, рідний Сон-Куль. Відколи пішли звідти з матір'ю, жодного разу не побувала там. Заводила мову з Серкебаєм, та він лиш рукою махав: «Роботи більше, ніж волосся на голові. Що ти там забула? До кого нам їхати туди?» Скучила я. Хто б не хотів побачити місця, де минуло дитинство. Ось підлікуюся, обов'язково поїду в Джумгал. Подивлюся, поблукаю довкола Сон-Куля, полежу в ковилі, побігаю, як у дівочі літа. Співатиму, кричатиму. Може, й знайдуться ще мої колишні подруги. Зустрінуся з ними. Подивлюся, де ставив юрту мій батько, пошукаю його слідів. Почую його запах. Пригадаю, яким він був. На могилі поставлю пам'ятник. Так, пам'ятник моему батькові. Я в боргу перед ним. Треба поїхати, поки ще сила є. Серкебай теж скучив за рідними місцями. Раніше був заклопотаний роботою, а зараз вільний, поїде. Хай лиш спробує відмовитися, буде сварка. Сварка? Знов за своє. А чи не досить? Треба спершу цю сварку владнати, щоб починати нову. О-ох, як мені коле в боці. Чи не запалення часом?» — думала Бурмакан. Запитала в сусідок по палаті, чи не знають, хто її привіз. Виявляється, її підбрала «швидка допомога». До неї приходили люди. Найдовше сиділи в палаті дівчина й хлопець. Дівчина плакала. Судячи зі слів сусідок, то була Рабія.

— Вам краще, апа¹? — запитав її хтось з сусіднього ліжка. Бурмакан швидко повернулася на голос, що дуже нагадував голос Рабії. На неї дивилася незнайома дівчина.

— Краще, голубко. А ти хто?

— Рабія.

— Облиш, моя дочка не схожа на тебе. Не обманюй мене.

— Ні-ні, я інша Рабія. Ми з вашою дочкою знайомі. Працюємо разом, поряд сидимо. Вони приходили. Довго були біля вас. Рабія плакала. І чоловік її приходив.

---

¹ Апа — шанобливе звертання до жінки.

— Що ти кажеш таке? У неї нема чоловіка. Ти помилилася, переплутала її з кимось іншим.

— Ні, я кажу правду, є у неї чоловік. Приходив. Гарний хлопець. Теж працює у нас. Звати його Джиргалбек. Нещодавно весілля відгуляли. Не спали до ранку. Весілля вдалося на славу. Гроші складали всі.

— Годі тобі жартувати, не говори такого. Я тобі не рівня, щоб сміятися з мене.

— Я не жартую. Це правда, повірте. Було весілля. Кажали, що тоді й признаються вам. Радійте, апа, Джиргалбек чудовий хлопець. Ми всі були закохані в нього. А він і не глянув на нас, Рабію сподобав.

Голос у дівчини затремтів, вона враз посмутніла. Бурмакан придивилася пильніше. Не могла зрозуміти, чим саме, але ця дівчина дуже нагадувала їй дочку.

— Отже, було весілля, Рабія вийшла заміж... Усі знають, а ми не знаємо нічого...

— Все одно довідалися б, апа, чого тут ображатися?

— І ти це так спокійно говориш, дочко?

— Чого б мені плакати? Вийшла заміж, зробили весілля... А якщо не сказали нічого, то ж скажуть все одно.

— Ой лишенько, голова! Лікарю!

Увійшла сестра, вродлива дівчина-киргизка.

— Бурмакан-апа, до вас прийшли, впустити? Не хочуть говорити, хто вони. Двоє чоловіків.

— Двоє? Чоловіків? З бородами?

— Не звернула уваги. Увійдуть, то й побачите самі.— Сестра швидко вийшла. По якійсь хвилі на дверях з'явився Серкебай, одягнутий у білий халат. Він пом'явся на порозі, потім вкрадливим кроком підійшов до ліжка Бурмакан, сів на стілець. Бурмакан геть забула про те, що збиралася покаятися, глянула на Серкебая й одвернулася в інший бік. Серкебай сидів ні в сих, ні в тих. Треба було щось сказати. Але з чого почати розмову? Бурмакан чекала. Чому мовчить Серкебай? Навіщо приїхав? Краще б не приїздив.

— Бурмакан-апа, до вас прийшли! — не втерпіла, щоб не озватися, Рабія.

Бурмакан скоса глянула на свого старого, наче вперше побачила його.

— А... То ти...— спроквола обізвалася вона.

— Як себе почуваш?

— Добре.

— Що каже лікар?
— Що з мене мало толку.
— Зачекай...
— Я можу й зачекати, але чи зачекає смерть?
— Не говори так.— В очах Серкебая зблиснули сльози.

— Чого приїхав?
— За тобою.
— Хіба ти той, що виймає душі? Крім нього, ніхто мене звідси не забере.

— Я тебе заберу.
— Немає в тебе серця, Серкебаю. Замість нього камінь у грудях.

— Я розплавлю своє серце.
— Ти знаєш, що у мене є рідні місця?
— Знаю. У мене теж.
— Скучила я за ними. Згадаю, і серце кров'ю обливається. Ось помру, матимеш гріх, що не повіз мене туди. Не прощу тобі цього, Серкебаю.

— Не тільки ти, я теж скучив за рідними місцями. Хочеться побачити все. Хочу обійти ті скелі, де залишилися сліди моїх підшов. Схилитися над джерелом і напиться чистої мов сльоза води. Одужуй. Поїдемо.

— Візьми з собою Аруке.

— Не говори так, Бурмакан. Дай мені свою руку. Отак, ну, тепер помирилися? Такий наш вік, якщо хтось один помре, інший мусить обмити його і поховати. Ми з тобою найближчі. Скажеш, дочки? У кожної тепер своя сім'я. Ми з тобою чоловік і жінка, брат і сестра, рідні, друзі, неподільне ціле. Я скинув з душі тягар. Тепер я, Бурмакан, готовий з тобою, взявшись за руки, піти хоч на край світу. Сили вистачить. Не всю я витратив. Дещо й залишилося. Я так думаю. Все почну спочатку. Лише тепер я по-справжньому полюбив тебе. За те, що терпляче вислуховувала мене, що поважала мене, любила. Це нелегко, любити так, як ти. Я знаю. Знав і раніше, а тепер переконався остаточно. Хто може приревнувати свого чоловіка до жінки, якій уже минуло сімдесят. Ніхто. А ти приревнувала, отже, насправді любиш. І я люблю. Я людина, що зберегла молодість. Коли захочу, можу зупинити навіть час. Не старітиму. Можна жити не старіючи. Я покажу тобі таку людину. Цей чоловік не змінюється ніколи, завжди залишається молодим. Гукнути

його? Ти знала його. Не тепер, а в лихі часи, коли злидні розпинали тіло і боліла душа. Нехай заходить?

— Хто він?

— Він? Дивися.

Увійшов Комурчу. Бурмакан не повірила своїм очам.

— Комурчу. Той самий. Здрастуйте? Як ви себе почуваете?

— Хвалити бога, все гаразд, свашко.

— Що, що? Яка ще сваха?

— Прийшов просити у вас пробачення. Мій син з твоєю дочкою...

— Джиргалбек? Це правда? То твій син?

— Він самий. Звідки ти знаєш Джиргалбека?

— Дивно. Скільки ж тобі років, Комурчу?

— Не знаю. Про таке не питають людину, котра не старіє. А коли запитують, вона не відповість. Справді не знаю, не подумай, що прикидаюся. Ніхто мені не сказав, у якому році я народився. Що таке батько та мати, я довідався лише тоді, коли сам став батьком. Дивно мені було, коли бачив, як батько чи мати голублять своє маля, цілують, приносять до нього. А виявляється, що запах рідної дитини дорожчий цілого світу.

— За кого б я мала віддати дочку, якщо не за твого сина? Ця дівчина мені розповіла про все. Каже, що й весілля справили. Нічого дивного в тому немає. Така вона, сучасна молодь. Нехай. Вони своє весілля відгуляли, а ми зробимо по-своєму.

— І дівочі ігри влаштуємо, киз-оюн?

— Авжеж. Ще й тебе примушу співати, свате Комурчу.

— І заспіваю. Пісень у мене більше, ніж у пустелі піску. Багато пісень у того, хто зустрів своє кохання, коли розпрощався з молодістю.

— Гляньте, яке чисте небо! — Це сказав Серкебай...

У чистому небі співає жайворонок. Серкебай прийшов сюди на другий день після того, як провідав Бурмакан. Не для того, щоб подумати про події останніх днів. Просто хотів відпочити. Але думки не давали йому спокою. Думки чи жайворонок? Думає Серкебай, чи співає жайворонок?

Жайворонок стріпнув крильцями, наче витрусив на Серкебая останні звуки своїх пісень, і сів на камінь, що стояв на галявині. У небі він був незбагненим дивом, а тепер сиділа на камені сіра пташина, не більша за куряче

яйце. І так завжди буває. Про витязя слава лине здалеку, а ближче підійдеш — звичайна людина.

Серкебай не дивився на жайворонка, його пісня звучала у нього в душі. Пригадалася розмова у лікарні. Він сказав тоді, що мусить усе почати знову. «Так, — подумав Серкебай. — Я повинен стати простою людиною, такою, як усі. Що б я міг робити в колгоспі? Всюди машини, механізми. Не ті часи, щоб виходити в поле з кетменем. Хвала тобі, Серкебаю. Ти діяв правильно. Цікавився усім, що торохтіло на тракторному стані, навчав молодь. Та хіба лише молодь? Залучав увесь актив в обов'язковому порядку, без відриву від виробництва, вечорами, у вільний час. Сам навчився водити мотоцикл, автомобіль, трактор. Тепер це тобі пригодиться. Добре придумано. Іди до голови, кажи, щоб давав тобі трактор. Не хочу бути в ревізійній комісії. Я довго думав і вирішив, що трактор саме те, чого мені треба. Хочу, щоб руки мої пахли мастилом».

Коли Серкебай вирішив, що має робити далі, наче пелена спала йому з очей. Підвів голову, озирнувся довкола й побачив, що увесь світ посміхається йому. Перед очима постала Бурмакан, весела, привітна. «Люба моя хазяечко, серце моє! Йй уже краще. Та і сам я наче легший став».

* * *

Серкебай прийшов до контори колгоспу. Все тут звичне, знайоме, все споруджувалося під його керівництвом. Голови в конторі не було. Серкебай вийшов на вулицю. Погляд сам спрямувався до Вічного вогню. Ноги самі понесли його туди. Біля вогню пам'ятник загиблим. На ньому імена. Прочитав найперше — Асантаєв Айбаш. Серкебаєві пригадався не лише Айбаш, але й батько його Асантай. Від жалю йому стислося серце.

Важко жилося людям в голодні тридцять перший, тридцять другий та тридцять третій роки. Таке не забувається. Чого тільки не звідав тоді Серкебай. Він був тоді головою. Ходив худий і заморений, таким був і його колгосп, замореним і бідним. Усе здавалося тоді замореним — воли, коні, земля, худоба і люди. А все-таки працювали. Мужність і надія вели вперед. Серкебай не їздив тоді верхи на коні, а ходив пішки. Казав, що повинен жити так, як і всі люди. Колгоспних овець і кіз

по одній, по дві роздав по хатах. Взяли, скільки хто міг узяти. «Буде час, що й голодний наїсться, заморений набереться сил»,— повторював Серкебай. Хоч і хитався від вітру, але цілими днями на ногах, за день встигав побувати всюди. У такий час у кожного на душі гіркота. Довелося почути немало, але все стерпів Серкебай. Сам працював там, де було важче, дружина працювала поруч. Та й інші не будуть стояти і дивитися, коли до роботи взявся сам голова.

Починалося літо. Дощів давно не було, від посухи тріскалася земля. Пишно розросталася тільки кульбаба. Де взяти умілого поливальника? Як не прикидав Серкебай, крім Асантая та ще самого себе, нікому більше не міг довірити цю справу. Удвох і поливали озиму пшеницю. Тільки й мали з собою пряжене молоко, розведене водою. Підвелися на світанку і цілий день до опівночі не присіли навіть спочити. Серкебай на одному краю поля, Асантай на іншому. Коли вже зовсім вибилися з сил і, здавалося, варто смикнути за вії будь-кого з них, як він звалиться на землю, прийшла Бурмакан, принесла айран. Справжнього, з коров'ячого молока. За чотири дні перед тим у Серкебая отелилася корова.

Серкебай ще раз кинув погляд на викарбувані в камені імена, пробіг очима довгий список згори донизу.

Імена, імена. Скільки б не дивився на них, спогадам не буде кінця...

Голови Кизалака ще не було. Він, як і Серкебай, не любить сидіти в конторі. «Ось як воно чекати на голову колгоспу»,— сказав собі Серкебай.

Надвечір він повернувся додому, взяв кетмень і подався на город, аби почистити арик за Тайлак-Ташем. Кам'яне верблюда дивилося на нього наче крізь сльози.

Коли він вимахував кетменем, хтось гукнув його:

— Серкеш!

То була Бурмакан. Удвох із Рабією стоять біля хати. Серкебай кинувся до неї, не чуючи під собою ніг. Підбіг, обняв, як замолоду, вкрив поцілунками обличчя. На очах у нього виступили сльози.

— Що ти робиш? Наче дитина. Соромно... Ще хто побачить,— намагалася вгомонити його Бурмакан.

— Хай бачать. Для того й цілую, аби бачили. Моя Бурмакан, щастя моє, мріє моя. Яка ти чудова, люба моя, яка ти гарна, велична, щедра, глибока, чиста. Немов Іссик-Куль. Ходімо до хати. Тепер усе в нас буде по-

іншому, по-новому. Знаєш, Бурмакан, я вирішив працювати. Зрозумів, що без роботи швидко постарію. І знаєш куди я хочу піти? На трактор, буду трактористом. Оратиму землю. О, запах свіжої ріллі... Наробитися до сьомого поту й втомлено впасти обличчям у траву... Чудесно! Лежати, слухати шепіт трав, вдихати їхній запах. Задримаєш на хвилючку й відпочинеш, наче проспав цілу ніч. Лежиш у полі, злившись з травою, з землею. Довкола нікого. Ти і земля. Вас тільки двоє. Ви обнімаєте одне одного. Ваші запахи змішуються, зливаються. Вас не розділити, не відірвати одне від одного. Людина може позбутися всього, розлучитися з дружиною, дітьми, друзями, ріднею, але ніколи не покине землі, навіть після смерті. Хіба не земля навчила тебе всьому? Мудра, терпляча, замислена, чарівна земля. Книга, яку ніколи не дочитає людина. Дума, якої не додумати, пісня, якої не доспівати, хліб, який буде завжди. Земля... Орати землю... Сіяти хліб... Які прекрасні слова! Заходь, Бурмаш, сідай у хаті. Я прийматиму тебе, як гостя. Дивись, як я вмію приймати гостей. О-о, нема на світі такого, чого б я не вмів! Умію куховарити, прати, навіть витинати візерунки на ширдак. Хоч би й сто років прожили разом чоловік та дружина, все одно не знатимуть одне одного до кінця. Можна розкрити всі таємниці світу, але людину відкриватимеш для себе все життя. Ми обоє тільки тепер відкрилися одне одному. Глянь на небо. Воно голубе-голубе, і високе-високе. І тополі привітно всміхаються нам. Співає жайворонок. Сьогодні він всюди летить за мною. Жайворонок — то мій поет, мій співак, мій музикант. Скрізь у небі жайворонки, у кожного поля — свій, у кожного жайворонка своя пісня. Співай, виспівуй, сіра пташинко. Коли ти співаєш, щедрішає земля, ширшає світ, усміхається сонце.

— Ти не забув своєї обіцянки, Серкебаю? Повезеш мене на Сон-Куль?

— Повезу, Бурмакан. Я теж скучив за ним. Завтра й поїдемо.

— Невже завтра? Рідна земле моя...

НАСИРДИН БАЙТЕМИРОВ

СИТО ЖИЗНИ

Роман

Перевод с киргизского *П. Г. Гордийчука*

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1986
(На украинском языке)

Редактор *В. М. Булаво*
Художник *В. С. Василенко*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректори *П. Г. Забаштанська, Н. Г. Харчук*

Інформ. бланк. 2658

Здано до складання 30.05.85.

Підписано до друку 05. 11. 85.

Формат 84 × 108¹/₃₂.

Папір друкарський № 2.

Гарнітура літературна. Друк. високий

Умовн. друк. арк. 13,44.

Умовн. фарбовідб. 13,703.

Обл.-вид. арк. 14,96. Тираж 20 000 пр.

Зам. 5—1745. Ціна 1 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МПС, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкінга».
252057, Київ, вул. Довженка, 3:

1000.10k.

1000.10k.